

TC

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

DİN FELSEFESİ AÇISINDAN

CENNET VE CEHENNEMİN İMKÂN VE MAHİYETİ

Ümmügülsüm YILDIRIM

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ömer Bozkurt

Mardin-2022

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

DİN FELSEFESİ AÇISINDAN
CENNET VE CEHENNEMİN İMKÂN VE MAHİYETİ

Ümmügülsüm YILDIRIM

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ömer Bozkurt

Mardin-2022

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Dok. No: MAU-FRM-
04-ENSTİTÜ/07

İlk Düz.
Tar.:02/01/2020

Rev. No/Tar.:
00/...

Sayfa: 1/1

TEZ ONAY SAYFASI FORMU

TEZ ONAYI

Enstitümüz **Felsefe ve Din Bilimleri** Anabilim Dalı **17763001** numaralı tezli yüksek lisans programı öğrencisi **Ümmügülsüm YILDIRIM**'ın hazırladığı “**Din Felsefesi Açısından Cennet ve Cehennemin İmkân ve Mahiyeti**” başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca **26/11/2021** Cuma günü saat 19:00’da online olarak yapılmış, tezin onayına oybirliğiyle karar verilmiştir.

Danışman PROF. DR. ÖMER BOZKURT	İmza
Üye DOÇ. DR. TUNCAY AKGÜN	İmza
Üye DOÇ. DR. BİRGÜL BOZKURT	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu’nun ...../...../20.... tarih ve ...../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../20....

Enstitü Müdürü

Hazırlayan: Birim Kalite Komisyonu	Kontrol Eden: Üniversite Kalite Komisyonu	Onaylayan: Üniversite Kalite Komisyon Başkanı
---------------------------------------	--	--

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmasında kullanılan tüm esere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

İmza

Ümmügülsüm YILDIRIM

25.01.2022

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Din Felsefesi Açısından Cennet ve Cehennemin İmkân ve Mahiyeti

Ümmügülsüm YILDIRIM

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

2022: 180 Sayfa

Bu tezde ölüm sonrasına dair önemli bir konu olan cennet ve cehennemin imkân ve mahiyeti meselesi, mitler, dinler, felsefe ve din felsefesi bağlamında ele alınmıştır. Tez iki bölümden meydana gelmektedir. Tezin birinci bölümünde mitoloji ve dinler ekseninde cennet ve cehennemin mahiyeti ele alınmıştır. Mitoloji ve dinlerde cennet ve cehennemin hangi kavram ve içeriklerle ele alındığı bu bölüm, ikinci bölüm için bir hazırlık niteliğindedir. Tezin ikinci bölümünde din felsefesi açısından cennet ve cehennemin imkân ve mahiyeti çok boyutlu olarak incelenmiştir. Bu noktada cennet ve cehennem kavramları yerine kullanılabilecek ödül ve ceza kavramları da temel referanslar olarak kabul edilmiştir. Bu bölümde cennet ve cehennemin imkân ve mahiyeti; ruh ve beden ilişkileri, kişisel özdeşlik sorunu, Tanrı'nın sıfatları meselesi ve ahlak felsefesi bağlamında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çerçevede konu, felsefe tarihinin belli başlı filozoflarının yanı sıra modern dönem din felsefecilerinin görüşleri çerçevesinde de tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cennet, Cehennem, Ceza, Din Felsefesi, Eskatoloji, Ödül

ABSTRACT

Master Thesis

Possibility and Nature of Heaven and Hell in the Context of Philosophy of Religion

Ümmügülsüm YILDIRIM

Mardin Artuklu University

Institute for Graduate Education

Department of Philosophy and Religious Sciences

2022: 180 Pages

In this thesis, the possibility and nature of heaven and hell, which is an important issue about the afterlife, is discussed in the context of myths, religions, philosophy and philosophy of religion. The thesis consists of two parts. In the first part of the thesis, the nature of heaven and hell is discussed in the axis of mythology and religions. This section, in which concepts and contents of heaven and hell are discussed in mythology and religions, is a preparation for the second part. In the second part of the thesis, the possibilities and nature of heaven and hell in terms of philosophy of religion are examined multidimensionally. At this point, the concepts of reward and punishment, which can be used instead of the concepts of heaven and hell, are accepted as basic references. In this section, the possibilities and nature of heaven and hell; soul and body relations, the problem of personal identity, the issue of God's attributes and moral philosophy are discussed in detail. In this context, the subject has been discussed within the framework of the views of the major philosophers of the history of philosophy as well as the philosophers of religion of the modern period.

Keywords: Eschatology, Heaven, Hell, Punishment, Philosophy of Religion, Reward

ÖN SÖZ

Ölüm, çok boyutlu uzantılara sahip bir olgudur. Bu uzantılar dünya hayatı ve ölümden sonra gerçekleşecek başka bir hayatı kapsamaktadır. Kaçınılmazlığıyla varlığını her an hatırlatan ölüm olgusu, varoluşunu anlamlandırma çabası içerisinde olan insanoğluna, alternatif çıkış yolları üretmeye mecbur bırakmaktadır. Ölümle birlikte dünya üzerindeki varlığının ortadan kalkması durumu, yok olmayı arzulamayan insanda, başka bir hayatın var olması gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Ölüm sonrası gerçekleşecek bu hayata dair mitolojilerde, dinlerde detaylı anlatımlar bulunmaktadır. Felsefede ise ölüm; ruh, ölümsüzlük, ödül/cennet, ceza/cehennem gibi kavramlar çerçevesinde ele alınmaktadır.

Bu tezde ölüm sonrası senaryolardan olan cennet ve cehennemin imkân ve mahiyeti din felsefesi açısından ele alınmıştır. Bu bağlamda tez bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde cennet ve cehennem kavramlarının mahiyeti üzerinde durulmuş, alana dair literatür incelenmiş, yönetm ve bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde ilkel kavramının yanı sıra ilkel kabilelerde, belli başlı medeniyetlerin mitolojilerinde ve dinlerde ölüm sonrası gerçekleşeceğine inanılan cennet/ödül ve cehennemin/ceza mahiyeti ve belli açılardan da imkânı ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise düşünce dünyasında bir evrilme olarak görülen mitostan logosa geçiş aşamasında konuyla ilgili kavramların durumu ele alınmıştır. Cennet ve cehenneme dair felsefe tarihinde detaylı verilerin bulunmamasından dolayı filozofların ele aldığı bazı konular referans alınarak belirli çıkış noktalarıyla cennet ve cehennemin imkân ve mahiyeti sorgulanmıştır. Bu bağlamda ruh, beden ve zihne yüklenen anlamlar neticesinde ortaya çıkan ölümsüzlük, reenkarnasyon, kişisel özdeşlik gibi hususlar, gerek Tanrı'nın sıfatları ve gerekse de ahlak felsefesi ve din felsefesi çerçevesinde cennet/ödül ve cehennemin/ceza imkân ve mahiyeti tartışılmıştır. Bütün bu değerlendirme ve tartışmalar neticesinde bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Tezin hazırlanması ve neticeye ulaşması aşamalarında destek ve önerilerini eksik etmeyen başta danışmanım Prof. Dr. Ömer Bozkurt hocama, tez savunma jürisinde yer alarak değerlendirmeleriyle katkıda bulunan Doç. Dr. Birgül Bozkurt ve Doç. Dr. Tuncay Akgün hocalarıma teşekkür ediyorum. Yoğun tempo içerisinde tez yazma aşamasında benden desteğini esirgemeyen eşime ve aileme minnettarım. Bu tezin bilim dünyasına katkıda bulunmasını diliyorum.

Ümmügülsüm Yıldırım

Mardin – 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖN SÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1
1. İLKEL KABİLELERDE, MİTOLOJİLERDE VE DİNLERDE CENNET /	
ÖDÜL VE CEHENNEM / CEZA.....	10
1.1. İlkel Kabilelerde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza.....	10
1.2. Mitolojilerde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza	18
1.2.1. Sümer	21
1.2.1.1. Kur / Aralı	23
1.2.1.2. Dilmun (Bahreyn)	24
1.2.2. Mısır	26
1.2.2.1. Aru.....	27
1.2.2.2. Amenti \ Amented	30
1.2.3. Hitit.....	31
1.2.5. Yunan	34
1.2.5.1. Hades	34
1.2.5.2. Elysium.....	38
1.3. Dinlerde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza.....	39
1.3.1. Semavi Dinlerde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza	39
1.3.1.1. Zerdüştlük.....	40
1.3.1.2. Yahudilik	43
1.3.1.2.1. Gan Eden	46
1.3.1.2.2. Hinnom.....	48
1.3.1.3. Hristiyanlık.....	52
1.3.1.3.1. Paradise	53
1.3.1.3.2. Cehennem.....	56
1.3.1.4. İslamiyet.....	59

1.3.1.4.1. Cehennem.....	62
1.3.1.4.2. Cennet.....	66
1.3.2. Uzak Doğu ve Hint Dinlerinde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza	70
1.3.2.1. Hinduizm.....	70
1.3.2.2. Budizm	73
1.3.2.2.1. Ödül ve Ceza	76
1.3.2.2.3. Nirvana	78
2. DİN FELSEFESİ AÇISINDAN CENNET / ÖDÜL VE CEHENNEM /	
CEZA.....	80
2.1. Mitostan Logosa Geçiş Sürecinde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza	80
2.2. Ruh ve Beden Yaklaşımları Bağlamında Cennet / Ödül ve Cehennem/ Ceza.....	87
2.2.1. Ölüm Sonrasına Alternatif Yaklaşım: Reenkarnasyon	90
2.2.2. Ölümsüzlüğün Eskatolojik Yönü	96
2.3. Kişisel Özdeşlik Açısından Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza.....	104
2.3.1. Kişi, Kişilik ve Kimlik Kavramları	106
2.3.2. Hafıza Kriteri.....	110
2.3.3. Beden Kriteri	115
2.3.4. Yeniden Diriliş Kuramı	116
2.3.5. Yeniden Yaratma Kuramı	120
2.4. Tanrı'nın Sıfatları Bağlamında Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza	121
2.4.1. Tanrı'nın ilmi Bağlamında	123
2.4.2. Tanrı'nın Merhameti Bağlamında	127
2.4.3. Tanrı'nın Adaleti Bağlamında.....	132
2.4.4. Tanrı'nın İyiliği Bağlamında.....	136
2.5. Zaman Açısından Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza	137
2.6. Ahlak Felsefesi Bağlamında Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza	143
2.6.1. Mutluluk Teorileri Bağlamında.....	145
2.6.2. Ahlakın Kaynağı Bağlamında	159
SONUÇ.....	164
KAYNAKÇA	169
ÖZGEÇMİŞ.....	181

KISALTMALAR LİSTESİ

SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
MSKU	: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
ETÜ	: Erzurum Teknik Üniversitesi
U.Ü	: Uludağ Üniversitesi
FLSF	: Felsefe
s.	: Sayfa
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviri
Ed.	: Editör
Yay.	: Yayınevi, yayınları
ss.	: Sayfa sayısı

GİRİŞ

Ölüm ve sonrası, insanın dünyadaki varlığını ve yaşantısını belli noktalarda anlamlandırma girişimlerinde önemli odak noktalarındandır. Öldükten sonra yok olmak kadar ürkütücü olan diğer bir durum ise ölüm sonrasında amaçsız bir hayatın gerçekleşmesi ihtimalidir. Mitoloji, din ve felsefede ölüm sonrası anlamlandırma neticesinde iyi bir hayatın karşılığı olarak ödül/cennet, bunun mukabili olarak ise kötü bir hayatın karşılığını ifade eden ceza/cehennem kavramları kullanılmaktadır. Mitolojiler, insanların doyurulmayı bekleyen öbür dünya meraklarına kayıtsız kalmadığı için bu olgular mitoslarda farklı boyutlarıyla geçmektedir. Tanrı ise dinler vasıtasıyla kendisine inanılmasını ve bir takım ritüelleri uygulamayı sağlamak amacıyla cennet ve cehennem gibi hususları netice olarak gösterdiği için kutsal kitaplarda ölüm sonrası yaşanacak hayat ile ilgili detaylı anlatımlar yer almaktadır. Felsefede ise dinin etkili olduğu dönem haricinde mitoloji ve dinlerde geçtiği tarzda bir ödül ceza yaklaşımı pek bulunmamaktadır. Filozofların meseleye tümel tarzda yaklaşımlarından dolayı, ölüm sonrası ödül ve ceza daha farklı bir tarzda ifade edilmektedir. Bütün bu sistemlerdeki ödül/cennet ve ceza/cehennem yaklaşımlarını anlamlandırabilmek için öncelikle bu kavramların ne ifade ettiğini belirlemek gerekmektedir.

Cennet kelimesi genel kullanım olarak, “örtmek, gizlemek” anlamındaki “cenn” kökünden isim olup “bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe” manasına gelmektedir.¹ Kelime farklı dinlerde ve kültürlerde ortak anlam ve kullanıma sahip gözükmemektedir. Nitekim Grek literatüründe bu kelime ilk defa Ksenofones (ö. M.Ö. 354) tarafından “bahçe” anlamında kullanılmıştır. Eski Farsça’daki *pairi-daēza* kelimesi, sonraki dönem İbrânîce’inde “cennet” anlamında kullanılan pardes kelimesinin ortaya çıkmasına sebep olmuş, ancak Yahudi din bilginleri, hem Âdem’in yerleştirildiği hem de iyilerin ölüm sonrasında ikamet

---

¹ Cemal Ergün, *Kur’an’ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, Kahramanmaraş SBE, Kahramanmaraş, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 5.

edecekleri cenneti ifade etmek üzere Gan Eden ismini kullanmaya devam etmişlerdir. Kavram batı dillerinde hala Grekçe ve Farsça'dan geçtiği anlamıyla 'paradise' kavramıyla ifade edilmektedir.²

İnsanların cennet algıları ve kullanılan kavramlar üzerinde yerel, tarihsel ve dini unsurlar etkilidir. Cennet kavramına karşılık gelen kullanımlar farklılaşmasına rağmen ifade ettiği anlamlarda ortak unsurlar yer almaktadır. Mitolojiler ve dinlerde cennet hayatı bağ, bahçe, su gibi metaforlar kullanılarak tasvir edilmektedir. Cenneti, arzu edilen bir mekân olarak ele aldığımızda, nimetlerinin de insanların beklentilerini karşılayabilecek şekilde tasarlanmış olması gerekmektedir. Bu faktör düşünüldüğünde, tasvirler yerellik barındırıp farklılaşsa da bağ, bahçe, su ve tanrılarla geçirilecek zaman gibi kullanımlar insanların zaaflarına hitap edecek tarzda evrensel unsurlardır. Aslında bu ortak kullanımların sebepleri noktasında dikkat edilmesi gereken başka bir detay ise tarihte Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e gönderilen peygamberlerdir. Her topluma geldiği söylenen uyarıcıların insanların kurcaladığı metafizik problem olan cennet ve cehenneme dair konuşmamaları bizce olanaksızdır. Başka bir ifadeyle cennet ve cehenneme dair benzer ifade kullanımlarının temelinde mitoloji ve dinlerde insan ürünü ek anlatılar olsa da kaynak olarak aynı yerden istifade etmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Her insan kendine özgüdür ve arzuları da biriciktir. Bu yüzden bütün insanlığı aynı şeyle mutlu etmek olanaksızdır. Cennete dair evrensel olarak addettiğimiz bağ, bahçe, su gibi metaforlar, şartların değişmesine bağlı olarak cezbediciliğini kaybedebilmektedir. Örneğin, geçmiş dönemlerde kısıtlı imkânlar ve tahribata uğramamış doğa içerisinde yaşayan insanlar tarafından tanımlanmış olması göz önünde bulundurulduğunda, bu metaforlardaki anlatımlar günümüzdeki insanlar için pek cezbedici olmayabilir. Zaafı bir kenara koyup düşündüğümüzde, cenneti dar manasından kurtararak gerçek ve doyumsuz mutluluğa kavuşacak mekân olarak ifade etmek bize göre daha isabetli ve cezbedici gözükmektedir.

---

² M. Süreyya Şahin, "Cennet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 374.

Ödül/cennetin varlığını temellendirmede tek referans noktamız dinler veya mitolojilerdeki anlatılar değildir. Hayatın geçiciliğinin farkında olduğu için sınırlı bir dünya hayatındaki sınırlı konfor ve mutluluk düşüncesi belli noktadan sonra insanı rahatsız ve huzursuz etmeye başlar. Kişi yaptığı iyilikleri her ne kadar kendisi için veya başkaları için yapıyor gözüke de ölüm sonrasında karşısına çıkmasını umarak da yapmaktadır. Cennet fikri, ölümsüz olma arzusunun da yansımasıdır. İlk insanda var olan ve nefsinde ağır basarak Tanrı'nın emrini çiğnemesine neden olan bu dürtü her çağda insan için önemini sürdürmektedir. Ölüm fikri, insanın kendi yetilerini keşfiyle körelse dahi ölümsüz olma, ilkel insandan bilimi tekelinde kullanan insan çağında kadar arzulanan şeyler arasındadır. Bedensel ölüm sonrası ölümsüzlüğün getirdiği yeni yaşamda kimse ıstırap çekmeyi ummayacağından, gerçekleşme ihtimali olan bu yeni yaşam için ister cennet diyelim ister mutluluk vadeden farklı kavramlarla isimlendirelim, ölüm sonrası hayal edilen bu yer için isabetli kullanımlar olacaktır. Çünkü her insanın cennet arzusu farklıdır ve mutluluk göreceli bir olgudur. Bu olgu tek bir kavram çatısı altına sıkıştırılmayacak kadar zengin içeriğe sahiptir.

Ölüm sonrasında gerçekleşeceğine dair diğer bir yaşam tarzı ise cehennem hayatıdır. Cehennem kelimesi, Sümerlerde *Kur* veya *Arali*, eski Mısır dinlerinde *Amenti* veya *Amented*, eski İran dini olan Zerdüştlük'te *Daozahva* veya *Duzavhu*, Cermen mitolojilerinde *Nastron*, eski Türk inancında Tamuğ, Hinduizm'de *Naroloka*, Eski Yunan'da *Tartaros*, Latince'de *Tartarus* sözcükleriyle ifade edilmektedir. Eski Roma'da cehennem *Orcus* veya *infernus*, İtalyanlar *inferno*, İspanyollar *Ínfierno*, Fransızlar ve Portekizler *Enfer*, Romenler de *Ínferm* sözcükleri ile isimlendirmişlerdir. Macarcada ise yeraltında bulunan gizli bir yer anlamında *Pokal*, Almancada ise *Hölle* kelimesi kullanılmıştır. İngilizcede cehennem anlamında kullanılan kelime ise *Hell*dir.³ Aslında bu farklı kullanımlar bir zenginliktir ve bu kelime yerine kullanılan kavramların ifade ettiği anlamlar, toplumların cehenneme yönelik yaklaşımlarından etkilendiğini ve cehennemin gündeme ve şartlara göre güncellendiğini göstermektedir.

---

³ Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 7.

Cehennem yerine kullanılan kelimelerin dillerde ve mitolojilerde farklı farklı kullanımı ve ortak bir kökünün bulunmaması, kökeni ile ilgili dil alimleri tarafından farklı görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Bazı dil bilimciler ağırlıklı olarak, Grekçe’de *Geenna*, Latince’de *Gehenna* olarak kullanılan kelimenin aslının, büyük ihtimalle Ahd-i Atık’te geçen İbrânîce *gé-Hinnom*’dan (Hinnom vadisi) geldiğini söylemişlerdir.⁴ Burası Kudüs yakınında suçluların ve kurban edileceklerin atıldıkları, Ahirette günahkârların azap gördüklerine inandıkları yerdir.

Cehennem öz itibariyle ateş ve ateşin farklı formlarından oluşan azap mekânıdır. Ateşe dair bu betimlemeler kısıtlı zihnimizin algılaması için aşına olduğumuz kavramlar üzerinden verilse de bu dünyadan farklı bir formda olacak olan ahiretteki görüntümüzü yakacak olan ateşin mahiyeti ölçüsünce belli olacaktır. Nitekim ilkel kabilelere çağ atlatan ve saniyeler içerisinde değdiği yerleri küle çeviren ateşin tehdit unsuru olarak kullanılması Tanrı açısından gayet manidardır. Acısına ve bilançosuna şahit olabildiğimiz ateş ve formlarından oluşan azap senaryoları, cennette vadedilenlerin cezbediliğine nazaran daha caydırıcıdır.

Dinler, muhataplarına isteklerini yaptırmak için belli dozda korku olarak cehennem ve teşvik edici unsur olarak cennet sahnelerinden örnekler sunmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken husus bu beklentiler karşılanırken cennet va‘dinin ve cehennemnin caydırıcılığının dozunun iyi ayarlanmasıdır. Çünkü aşırılık insanı belli noktadan sonra duyarsızlığa iteceğinden, din temsilcilerinin bu hassasiyeti koruyarak tebliğlerini yapması gerekmektedir.

Caydırıcılık uygun dozda kullanılmadığı takdirde bazı inançsal problemlere neden olmaktadır. Batı’da yapılan araştırmalar, dinin ana konularından biri olan ölüm ötesiyle ilgili hususlarda, dinle bağlantı içerisinde olan kişilerde bile birtakım şüphe ve kararsızlıkların ortaya çıktığını ortaya koymuştur. Ölüm ötesi hayata inananların oranı, Allah’a inananların oranından daha düşük düzeydedir. Aynı şekilde cehennem varlığına inananların oranının, cennetin varlığına inananların oranından

---

⁴ Ömer Faruk Harman, “Cehennem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 225.

daha düşük olduğu saptanmıştır. Hz. İsa'nın yeniden dirilişine inananların bir bölümü, ölüm ötesi hayata inanmamaktadır.⁵

Literatür Değerlendirmesi

Ölüm, hayatın birçok alanına etki etmesi sebebiyle, insanın ürettiği her ilimde yer alan bir unsur olmuştur. Ölümle birlikte varlığın devam etmesi soyut bir algılamaya gerektirdiğinden, mesele doğal olarak metafizik alana dâhil olmakta ve bu nedenle de net yargılar yerine alternatif yaklaşımlar artmakta ve bu literatürde zenginleşmeye yol açmaktadır. Geniş çerçevede ele alınan ölüm konusuna bizim buraki yaklaşımımız ise daha ziyade ödül/cennet ve ceza/cehennem inancı ve felsefenin bakış açısı üzerinden olacaktır.

Düşünceye zemin oluşturan ve etkileyen unsurlar değişse de düşünme faaliyeti önceki dönemlerden etkilenerek mirasını sonraki nesillere bırakarak ilerlediğinden, öncesiyle sonrasıyla birbiriyle bağlantılı bir süreçtir. Ölüm sonrası yaşantı ile ilgili çalışmalarda öncelikle mitoloji alanındaki literatüre bakmak sistematiklik açısından daha faydalı olacaktır. Mitolojik anlatılarda yer alan ve devamında dinleri etkileyen ölüm ve sonrasında yaşam ile ilgili bolca araştırma ve teze rastlamaktayız. Ölüm sonrasına dair herhangi bir mesele olduğunda bizim bu tezde de yaptığımız gibi ilk olarak mitoloji tarihi taranmakta sonrasında detaylandırılmak istenen asıl konuya geçilmektedir.

Din felsefesinde ölüm sonrası hayat meselesi, belli başlı konular üzerinden detaylandırılmıştır. Ölüm kavramına yaklaşımlar ölüm sonrasında yaşanılabilecek hayata bakış açısı üzerinde etkilidir. Bu konuyla ilgili literatürde A. Kadir Çüçen'in editörlüğünü yaptığı *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*⁶ sistematik şekilde dönemsel olarak yaşam ve ölüm algıları üzerinde duran bir çalışmadır. Ölüm sonrası ile ilgili çalışmalar ise ölümsüzlük ve ruhun mahiyeti üzerine yoğunlaşmıştır. Turan Koç'un

---

⁵ Şükran Çevik, "Ergenlerde Ölüm Düşüncesi İntihar ve Din", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Sayı 9, 2005, s. 89-90.

⁶ Ed. A. Kadir Çüçen, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.

*Ölümsüzlük Düşüncesi*⁷ adlı eseri literatürde konuyla ilgili birçok çalışmanın istifade ettiği temel kaynak niteliğindedir. Ölüm sonrası hayata muhatap olacak kişi meselesinin eskatoloji bağlamında ele alınması noktasında Eyüp Aktürk'ün *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*⁸ adlı doktora çalışması ve Muhsin Akbaş'ın çalışmaları⁹ önemli kaynaklardır.

Eskatolojik açıdan cehennem, cennete oranla problemlerin odak noktasındadır. Batı felsefesinde ölüm sonrası ile ilgili tartışmaların merkezi konumunda olan bu probleme dair çalışmalar literatüre son dönemlerde girmeye başlamıştır. Bu konuda Tuncay Akgün'ün Hristiyan cehennem inancının Tanrı'nın sıfatları bağlamında oluşan tartışmalara yönelik yaptığı çalışması¹⁰ ve Ferhat Akdemir'in makale çevirileri ile cehennemle ilgili araştırma makaleleri¹¹ mevcuttur.

Literatür taraması ve değerlendirmelerinden anlaşıldığı kadarıyla, din ve mitolojilerde ölüm sonrası hayatın detaylandırılmasına karşın filozofların meseleye yaklaşım tarzlarından olsa gerek, felsefe ve din felsefesinde ölüm sonrası ödül ve cezanın özellikle mahiyetine dair çalışmalar oldukça az görünmektedir. Bu konudaki eksikliği gidermek adına yaptığımız bu çalışmada ödül ve cezanın imkân ve mahiyetini ifade edebileceğimiz ve tartışabileceğimiz temel meseleler üzerinden yol alacağız.

Tezin Önemi ve Amacı

Ölüm sonrasına dair en önemli nokta, ilk insandan beri var olan ve yok olma kaygısı nedeniyle insan zihninde oluşan ölümsüzlük düşüncesidir. Ölüm sonrasına

---

⁷ Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.

⁸ Eyüp Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2012, (Yayımlanmış Doktora Tezi).

⁹ Muhsin Akbaş, “Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 35, 2002/11.

¹⁰ Tuncay Akgün, “Din Felsefesi Açısından Hristiyanlıktaki Cehennem İnancına Genel Bir Bakış”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 24, 2018.

¹¹ Ferhat Akdemir, “Clark H. Pinnock'un Felsefi Teolojisinde Geleneksel Cehennem İnancının Eleştirisi ve Yok-Etmeci Cehennem Anlayışının Savunusu”, *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 2013; Ferhat Akdemir, “Marilyn Mccord Adams'ın Din Felsefesinde Korkunç Kötülükler ve Cehennem Sorunu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, Cilt 2, 2013.

dair insanda kaygı unsuru olarak ölümsüzlük arzusu baskın gelmektedir. Bu yüzden yaşanacak hayatın mahiyetinin bilinmemesi kaygısını ölümsüzlük gölgelemiş durumdadır. Ölümden sonra yaşanacak hayatın imkânı birçok açıdan tartışılmış ve literatürde de yer almıştır; ancak mahiyetine dair din felsefesi çalışmalarında yeterli veri bulunmamaktadır. Gerek konunun insanın temel merak alanı olması ve gerekse de alana dair çalışma eksikliği, bu tezimizin literatürdeki bir açığı giderme noktasında önemli olduğunu göstermektedir.

Tezin Sınırları

Bir düşünce tarzından farklı türden bir yaklaşım sergileyerek başka bir düşünce tarzına geçmek kademeli bir süreçtir. Filozoflar, beslendiği düşünceden hareketle, eleştirerek, alternatifler sunarak felsefe yapmışlardır. Sistemlerini inşa sürecinde belli noktalarda ister istemli olsun, ister istem dışı olsun köklerinden etkilenmiştir. Ölüm sonrasına dair düşüncelerinin oluşmasında da yaşadıkları, duydukları, inançları etkili olmuştur. Tezin birinci bölümünde ağırlıklı olarak ilkel kabilelerde, mitolojilerde ve dinlerde yer alan ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehennem inanışları yer almaktadır. Bu noktada var olduğu dönemde en çok etkisi olan ve bir sonraki medeniyetleri de etkileyebilen mitolojiler ve dinlere daha çok yer verildi. İkinci bölümde ise genelde felsefe özelde din felsefesi bağlamında karşımıza çıkan filozofların görüşleri üzerinden değerlendirme ve yorumlar yapıldı ve cennet ve cehennemin imkân ve mahiyeti tartışıldı.

Dinlerde ve mitolojilerde ölüm sonrası hayatın mahiyeti ile ilgili yoğunlaşılacak konular, felsefenin ilgi alanına giren noktalardan farklılıklar sergiler. Bu yüzden cennet kavramına “ödül mekânı” cehennem kavramı için de “cezalandırma mekânı” şeklinde genel kullanımlar ekledik. Ayrıca bu iki disiplinin meseleye yaklaşım tarzları farklı olduğu için cennetle birlikte ödül, cehennemle birlikte ceza kavramlarını da kullandık. Ödül/cennet ve ceza/cehennem kavramlarını ikili şekilde kullanımımızın amacı ise insanların ölüm sonrasına dair beklentilerinin farklılaşmasından dolayıdır. Özellikle felsefede doğrudan cennet veya cehennem

olarak adlandıramayacağımız, ancak filozoflar tarafından arzulanan ve cennet cehennem hayatı olarak nitelendirebileceğimiz yaklaşımlar mevcuttur.

Ölümsüzlük ölüm sonrası hayatın devam etme arzusunun sonucudur. Ölümsüzlük kavramı ölümle ilgili çalışmalarda mutlaka yer almıştır. Tezimizde bu kavrama eskatolojik boyutuyla yaklaşarak, arzulanan bu yeni yaşam formunun hangi noktalarda cennet ve cehennem hayatını ifade edebileceğini irdeledik. Ayrıca ahlak bağlamında da ele aldığımız ödül/cennet ve ceza/cehennem olgularına, ahlaki ilkelerin ve insan eylemlerinin arzu edilen sonucu olan “mutluluk” kavramına eskatolojik açıdan yaklaştık. Bu yaklaşım tarzıyla tarihsel olarak insanların mutluluk algılarının hangi noktalarda ödül/cennet ve ceza/cehennemi ifade ettiğini ve mahiyetini irdelemiş olduk. Ölümden sonraki hayatı yaşayacak muhatap açısından irdelediğimiz kişisel özdeşlik meselesinde özellikle “kişi” kavramına yüklenen anlamlar üzerinden bu kişinin ölüm sonrası kişilik açısından mahiyeti üzerinde durduk. Tanrı'nın sıfatlarının din felsefesi literatüründe nasıl yorumlandığına kısaca değinerek, Tanrı'nın iyi, adil, merhametli ve adil sıfatları bağlamında ödül/cennet ve ceza/cehennemin imkânını ve mahiyetini vurguladık.

Yöntem

Teze başlarken öncelikle ölüm sonrası, cennet, cehennem gibi kavramlar üzerinden tarama yaptığımızda literatürün bu konuda yetersiz olduğunu farkettilik. Konu spesifik olmasına rağmen ölüm meselesinden dolayı mutlaka filozofların felsefi sistemlerinde yer alacağını düşündüğümüzden felsefe tarihindeki filozofların ruh-beden, ahlak, ölümsüzlük, kişisel özdeşlik ve Tanrı sıfatları bağlamında ödül/cennet ve ceza/cehennem konularına yaklaşımlarına dair bilgileri tarama yöntemiyle elde ettik. Elde ettiğimiz verilerin hangi noktalarda ölüm sonrası ödül ve cezayla kesiştiğinin belirlenmesinin ardından ana başlıklar altında kategorize ederek, din felsefesinde ve felsefede ölüm sonrası ödül ve ceza ile ilgili ulaştığımız verileri derledik. Elde edilen bulgular, çoğunlukla durum saptayıcı, karşılaştırmacı bir tarzda tahlil edilmiştir.

İnsanın düşünce yapısının değişmesinde ve kimi zaman düşüncelerinin farklı perspektiflere evrilmesinde, tarih ve yaşantılar önemli bir role sahiptir. Bu bağlamda ikinci bölümde ölüm sonrası hayatın imkân ve mahiyetine ulaşmak üzere belirlediğimiz temel çıkış noktaları, felsefe tarihinin ana kırılma noktalarıyla irtibat kurularak, filozofların ölüm sonrasına dair görüşleri anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

1. İLKEL KABİLELERDE, MİTOLOJİLERDE VE DİNLERDE CENNET / ÖDÜL VE CEHENNEM / CEZA

İlkel unsurlar, mitolojiler ve dinler, insanların inanç dünyaları ile ilgili, bazı faktörlerin devreye girmesiyle meydana gelen evrilme aşamalarıdır. Düşünme faaliyetinin kırılma noktasında ise felsefe yer almaktadır. Ancak bu unsurların hepsi birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkmamıştır. Anlatılarda ve sistemlerinde yer alan farklılıklara rağmen, ortak unsur insan olduğundan aralarında benzerlikler bulunmaktadır. Bu bölümde bu benzerliklerin ve farklılıkların ortaya çıkma nedenleri ortak unsur olan Hz. Âdem bağlamında ele alınacaktır. İlkel kabile dinleri, daha yerel unsurlar barındırdığı için, mitolojilerden ayrı bir başlık altında ödül/cennet ve ceza/cehennem inanışlarına yer verilecektir. Mitolojilerin ve dinlerin ölüm sonrasına dair geniş yer tutması ve sonraki nesillerin ölüm sonrası hayat algıları üzerinde etkisi olduğu için belli başlı medeniyetlerin ve dinlerin ödül/cennet ve ceza/cehennem anlatılarına değinilecektir.

1.1. İlkel Kabilelerde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

İnsanlığın kökenine dair araştırmacıların 1987 yılında dünyanın çeşitli bölgelerinden 147 kadının bağısladığı plasentaları Mitokondriyal DNA (mtDNA) testine tabi tutarak yaptıkları araştırma sonucunda günümüzde yaşayan tüm insanların, yaklaşık iki yüz bin yıl evvel Aşağı Sahra Afrika'sında yaşamış olan ve "Havva" olarak adlandırılan tek bir kadından türediğı sonucuna varmışlardır. Bir diğere ifadeyle, insanlığın çok kökenli değil, tek kökenli olduğu genetik araştırmayla ortaya konulmuştur.¹² İnsan ırkının dünyada varolmasının ve bu varoluşla birlikte ortaya çıkan dinlerin başlangıcını Hz. Âdem baz aldığımızda varoluşu ve dinlerin varlığını anlamlandırabilmek daha kolay olmaktadır. Dinlerde anlatılan Âdem metaforuna veya benzer yaratılış hikâyelerine rastlanan toplumlarda, ilkel kavramı

---

¹² Hacı Musa Taşdelen, "İlkel Toplumlarda Tek Tanrı İnancı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 122, Sayı 241, 2019, s. 408.

ve din açısından bazı çelişkiler ortaya çıkarmaktadır. Âdem'e veya ilk insana Tanrı tarafından birçok şeyin öğretilerek dünyaya gönderilmiş olması inancı, sonradan ortaya çıkan tarih öncesi çağları ve ilkelliği anlamlandırmada problemleri beraberinde getirmiştir. Aslında meseleye bakış açımızı genişlettiğimizde ve doğru bir ilkellik tanımı ile yaklaştığımızda konuyu anlaşılır kılacağımıza inanıyoruz. Düşünelim, ilk insan herşeyi öğrenmiş olsa bile gönderildiği dünyada herşey hazır halde bulunmamaktaydı. Kendisine verilen kabiliyetleri kullanarak dünyada verilenlerden faydalanabilecekti. Hızla büyüyen nesline öğrendiklerini aktarmış olsa bile dönemin şartlarını ve insan nefsinin meyillerini düşündüğümüzde öğrenilen şeyler körelebilir. Farklı farklı alanlara yayılmaya başlayan bu ilk insanlar arasında bile gelişme ve dönüşüm anlamında farklılıklar cereyan edebilir. Din anlamında da aynı iddia geçerlidir. Her ne kadar Tanrı'dan öğrendikleri, ahiret hakkında bilgi verse de yeryüzüne adaptasyon için öğrendikleri gibi din de zamanla farklı yerlere dağılan nesli arasında körelmelere ve değişimlere uğramış olabilir. Peki, bu süre zarfında gelen diğer peygamberlerin din konusunda fonksiyonu nedir? Mitolojik anlatıların Tanrı ve ahiret hakkında anlatılarına baktığımızda neden tek Tanrılı mitolojilere rastlayamıyoruz? Dünya ilkel şartlarına adapte olma ve hayatta kalma mücadelesi veren bu ilk insanlar için belki de Peygamberlerin getirdiği dinlerin öğretilerinin içeriği o dönemin ihtiyaçlarını karşılama konusunda yardımcı olabilecek yol gösterici nitelikteydi. Tek Tanrı'dan bahsetmiş olsalar bile bu durum değişmiş ve mitolojilerine yansımamış olabilir. Zamanla dönemin din ihtiyacını, tanrılar dünyası hakkında bilgi vermesi ve insanın tahayyül gücünü geliştirerek toplumları etkilemesi açısından mitolojiler karşılaşmıştır¹³ denebilir. Mitolojiler bir açıdan ilkel olarak isimlendirilen insanların dinleri ve kültürleriyle harmanlama biçimleridir sonucuna varılabilir. Ayrıca eski çağlarda insanlar afet gibi tabiat olaylarını, tabiattan elde ettikleri ürün, doğum ve ölüm gibi durumları kendilerine izah edemediklerinde, ayrıca dileklerinin gerçekleşmesini istedikleri durumlarda ve buna benzer hallerde çaresiz kalarak insanüstü güçlere inanmaya ihtiyaç duymuşlardır. Böylece politeizm,

---

¹³ Karen Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 9.

yani çok tanrıcılık ortaya çıkmıştır. Eski çağ insanının yaşamıyla bütünleşen bu inanç şekli, birçok dünya toplumunda tek tanrılı kutsal dinlerin doğuşuna kadar devam etmiştir.¹⁴

İlkel dinlerde inanç sisteminin üç tabakası vardır. İlk tabakada en üstte, her şeyin yaratıcısı, kâinatın sahibi yüce varlık ya da Tanrı yer alır. İkinci tabakayı ruhani varlıklar oluştururken, üçüncü tabakayı kutsiyet atfedilen sembol ve görünen varlıklar meydana getirir. Bu üç tabaka arasındaki ilişki, saf tek tanrıcılıktan paganizme kadar çeşitlilik gösterebilir. Hemen hemen her dinde yüce varlık ya da Tanrı vardır. Ancak, inanç sisteminde tanrıların sayısı ve pagan unsurlar arttıkça Tanrı etkisiz bir varlığa dönüşmekte ya da görülmez hale gelmektedir. Paganizmin en gelişmiş hali, bazı yerleşik toplumların şehirleşme aşamalarında kendini göstermektedir.¹⁵

Uygurılıkların oluşmasına kadar sistem bu şekilde ilerlerken, insanlar bir araya gelmenin ve belli hayat mücadelelerine karşı artık kendi kontrollerini ellerine almanın verdiği rahatlık ve artan etkileşim sonucunda tapınma ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri inanç mekanizmalarını oluşturmuşlardır.¹⁶

Avrupa'da 17. yüzyıldaki gelişmeler düne ait olmayan, eskisinden farklı bir dünya yaşamak gerektiği düşüncesi olan "modern" kavramını öne çıkarmıştır. Dünden kurtulma çabası içerisinde olan modern akım, özellikle dönemin din tutumları karşısında dini, ilerlemenin önünde engel görerek dini unsurları da ötekileştirmiştir.¹⁷ Coğrafi keşiflerle Afrika gibi doğu ülkelerinin bazılarında karşılaştıkları insanlardan yola çıkarak -hatta bazı araştırmacılar bu canlıya insan bile denilemeyeceğini söylemişlerdir- yabani, ilkel kavramlarını o dönemde halk

---

¹⁴ Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi SBE, Denizli, 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 11.

¹⁵ Taşdelen, "İlkel Topumlarda Tek Tanrı İnancı", s. 409.

¹⁶ Ahmet Özalp, "Modern Aklın Krizi: İlkellik Sorunu ve Mistik Bir Gerçeklik Olarak Din", *Toplum Bilimleri*, Cilt 12, Sayı 23, s. 121.

¹⁷ Mehmet Birekul, "Erken Dönem Sosyal Bilim Düşüncesinde Hegemonik Bir Söylem Olarak İlkellik", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, sayı 11, s. 233.

arasında iyice pekiştirmişlerdir.¹⁸ Modernleşen ve bilimsel anlamda ilerleme katetmeye başlayan insanoğlu kendisinin doğayı kontrol edebildiğini ve aslında mitolojilerde yüceltilen biçok şeyin kendine hizmet için var olduğunu görmesinden doğan ego durumu, bilimi ve bilim insanlarını kahraman haline getirmiştir. Ölüm meydan okuyarak, ölüm, biyolojik anlamda gerçekleşen olgu durumuna indirgenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla ilkel toplum olarak adlandırılan eski toplumların mitolojileri de bu dönemden sonra etkisini ve önemini kaybederek dönemin insanlarında oluşan bu açıklığı görü, tragedya gibi modern anlatılarla doyurma faaliyetleri ortaya çıkmıştır.

Düşünme faaliyetinin olduğu bir topluluğu olumsuz manada ilkel kavramıyla ötekileştirmek yerine, çağın şart ve imkânlarının gerisinde kalmış toplumlar olarak anlamak daha isabetli olacaktır. Bu toplumlarda geri kalma sebebi doğanın şartları ve dönemin imkânlarından kaynaklı bir sonraki döneme göre olan geriliktir. Felsefi anlamda bazı atılımlardan yola çıkılarak oluşturulmuş dönemseller kategorilendirmeler de ilkel toplumlardaki düşünme faaliyetlerini görmezden gelmemize neden olmamalıdır. Kısacası düşünme faaliyetinin önüne zamansal ket vurmalar doğru değildir. Düşünce anlamında diğer dönemlerde etkisini gösteren unsurlar bulunmaktadır. Ruh, ilkel toplumlarda yansıması farklı zamanlarda felsefi sistemlerde denk geldiğimiz bazı ortak noktalar içeren kavramlardandır. O dönemlerde ölümle bedenın cansızlaşması karşısında, bedene hayat kaynağı olan bir unsurun varlığı düşünölmekteydi. Özgür ruh adını verdikleri bu yapı bedenın hareketini ve hayatiyetini sağlarken ölüm sonrasında da varlığını sürdürebilmektedir. Rasyonel bir akıl yürütmeye ruh inançlarını temellendirmiş olmasalar da rüyada yaşananlardan yola çıkarak oluşturulmuş özgür ruh anlayışlarında ruhun ölümden sonra hayatını devam ettirebileceğinden ve yaşayanlar arasında varlığını sürdürdüğünden şüphe duymamışlardır.¹⁹ Ölüm sonrasında dair inançları, ölü gömme

---

¹⁸ Birekul, “Erken Dönem Sosyal Bilim Düşüncesinde Hegemonik Bir Söylem Olarak İlkellik”, s. 235.

¹⁹ Zeynep Berke Çetin, “Sokrates Öncesi Dönemde Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 66.

tören ve âdetlerinden anlaşılacağı üzere somut bir yaklaşımın ötesine pek geçememiştir. Bir şekilde dinlerden veya peygamber gelmiş toplumların düşünce miraslarından etkilenmiş kùltlerde veya felsefi sistemlerde ödùl, ceza ve yargılanmayla karşılaşılabilirken, bu şekilde olamayan ilkel toplumlarda kişi için ölüm sonrasında ödùl olarak, dünyayla irtibatının kesilmemesi ve ölümsüzlükle birlikte Tanrısallığı elde edebilmesi düşüncelerine rastlamaktayız.

İlkellik aslında tarih öncesine sıkıştırılmış belli bir süreci veya dönemi kapsamamaktadır. İlkeliği, çağın gelişmelerinin gerisinde ve düşünce dünyasından uzak olarak ele alırsak, her dönemde var olan ilkellik durumundan bahsedilebilir. Ölüme ve sonrasına yaklaşımlar bir yerlerde sistematik dönemdeyken aynı zaman diliminde başka yerlerde geri kalmışlık söz konusu olabilmıştır. Bu toplulukları yönlendiren ve üzerlerinde etkisi olan bazı olgu ve durumlar bulunmaktadır. Günümüzde bile ücra diye adlandırabileceğimiz ùlkelerde hâlâ atalarının kùltleriyle yaşamlarını devam ettiren, zamanın gelişmelerinden ve ilerlemelerinden uzak kabileler bulunmaktadır. Bu oranın Eski Çağ'larda daha fazla olabileceğini de göz önünde bulundurmalıyız. Peki, bu insanların algılarını oluşturan ve bu farklılaşma mesafesi koyan faktörler nelerdir?

İlkel kabilelerin yaşam ve ölüm algılarını oluşturan, birbirinden ayırt edilemeyecek kadar iç içe geçmiş doğa ve kùltür faktörüdür.²⁰ Kùltür faktörüyle birlikte devreye mitolojiler girmiş, mitolojiler ilk topluluklar için düşünce dünyalarındaki eksiklikleri ve doyurulmak istenen arayışlara cevap için varlığını ve önemini sürdürmüştür.

Doğa faktörüyle mücadele etmek durumunda olan bu insanlar için hayatta odaklandıkları ilk öncelikli şey yaşamı idame ettirebilmedir. Zor şartlarda yaşayan insanlardan bazen günümüzdeki rahat şartlarda dini yaşamının daha kolay olduğunu veya eski dönemin şartlarında dinin pek aklıllarına gelmediğini duyarız. Bu örnek üzerinden ilkel şartları düşündüğümüzde, bu insanlar için ölüm, çeşitli talihsizliklerle

---

²⁰ Fırat İlim, "İlkel İnançlarda Yaşam ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 28-29.

başlarına gelen doğanın kanunu olan bir olgu durumundaydı. Emile Durkheim (ö. 1917), toplu halde yaşayan ilkel insanlar için, grubun menfaati ölüm düşüncesini bastırıldığı için, ölüm olgusu hayatlarını pek meşgul etmediğini söylemektedir. Ruh, ölen insanın şahsiyetini devam ettirmek yerine öldükten sonra yeni bir şahsiyete hayat verici esas olur.

Ruh beden ayrımı yapmalarıyla oluşturdukları Animizm inancının hâkim olduğu avcı toplayıcı toplumlarda, öldükten sonra bu dünyadakine benzer hayat süreceği ve bu dünyada hatıraları yaşatıldığı sürece yaşayabileceği inancı olduğu için, ölü gömme âdetleri ve ölünün arkasından yapılan ritüellere önem verilmiştir. Lucien Levy-Bruhl (ö. 1939), bu dönem için, toprağın altına gömme âdetinden yola çıkarak ölüm sonrası gidilecek yerin, yerin altında olabileceğine dair inancın oluştuğunu söylemektedir.²¹

Doğayı kontrol altına alabilmeye başlayan ilk insanlar için ölüm farklı bir algı unsuru olmuştur. Tarımla birlikte gelen yerleşik hayat düzeni, öbür dünya algılarını da değiştirmiştir. Tarımın gereği olarak gökle daha fazla ilgilenmeye başlayan toplumlarda öldükten sonra yaşanılacak yer gökyüzüne kaymaya başlamıştır. Sümerlilerin de ortaya çıktığı bu dönem sınıfsal farklılıkların öbür dünyada da devam etmesi düşüncesi sebebiyle cennet cehennem inançlarının oluşmaya başladığı dönemdir diyebiliriz.²²

Tarih öncesi insanların cennet düşüncelerine dair pek az bilgi bulunmaktadır. İkel kabilelerde genel kanı olarak, ölüm sonrasında mutlu veya mutsuz bir hayatın varlığı inancının mevcut olduğunu görmekteyiz. Cennet hayatının dünyada veya gökte, cehennemin ise yer altı dünyasında gerçekleşeceğine inanılmaktadır. Bu genel kanının oluşmasındaki etkenlerden biri de doğa faktörünün ölüm karşısında takınılan ölüm korkusundan kaynaklı düşüncelerin geliştirilmesindedir. Ölüm korkusu, insan belleğinde doğa karşısında güçsüzlük duygusunu tetikleyerek ruhun varlığı ve ölüm

---

²¹ Abdusselam Arvas, *Folkloristik Prof. Dr. Süleyman T. Kayıpo Armağanı*, Hakim yayınları, Ankara, 2013 s. 239.

²² Arvas, *Folkloristik Prof. Dr. Süleyman T. Kayıpo Armağanı*, s. 243.

sonrası hayat inançlarını ortaya çıkartırken, aynı zamanda bu hayat, teleolojik zeminde iyi ve kötülerin ayrışmasında son derece işlevsel bir rol üstlenmiştir. Birçok kültürde ölümden sonra mekânsal açıdan iyilerin gideceği bir bahçe ile kötülerin cezalandırılacağı bir çukur inancı, çeşitli adlarla varlığını koruyarak günümüze değin ulaşmıştır.²³ İnanışlarının şekillenmesinde özellikle iklim, yaşadıkları doğa olayları, toplum yapısı ve yaşantılar etkili olduğundan, kaçınılamaz olan ölüm karşısında cevap olarak, kötülerini iyilerden ve canlıları ölümlerden ayıran yer kavramı birçok kabileden yer bulmuştur. Bazı Afrika mitlerinde bu yer, dünyadan önce yaratılmış fakat bazı nedenlerden dolayı hiçbir kötülüğün olmadığı hayat son bularak dünyanın oluştuğu inancı vardır. Brezilya'daki Guarani Kızılderilileri kötülük bulunmayan cenneti dünyada yıllarca göçlerle aramışlardır. Andaman adalarındaki ilkel kabileler, iyilerin ruhlarının yer ve gök arasındaki köprüden geçerek cennete, kötülerin ruhlarının ise soğuk bir yere gideceğine inanılır.²⁴ Norveç mitolojisinde ölen kişinin ruhunun gideceği yer, karanlık ve soğuk yeraltı dünyasıdır. Eski İsrail dininde Şeol, yerin altında hem iyi hem kötü ruhların gölgeler biçiminde sürekli bir susuzluk içinde yaşadığı karanlık bölgedir. Pueblo yerlilerinde ise ölümden sonra insanların bulut olup yağmur getirdiklerine inanırlar. Cehennemi tanrısal cezaya uğrayanların kıyamet gününden sonra gideceği yer olarak gören anlayış, peygamberler aracılığıyla yayılan Zerdüşti dini, Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık gibi dinlere özgüdür.²⁵ Göçebe topluluklarda bu inançlar daha geç oluşmuştur. Eski Türklerde uzun süre animist inançla şekillenmiş ölümden sonra hayat düşüncesi, sonraki dönemlerde Zerdüştlük, Maniheizm, Hristiyanlık ve İslam dinleriyle temasları sonrasında şekillenmiştir. Türklerde ceza ve mükâfat dünyadadır. Ölü gömme âdetleri ve balballar öteki dünyada hesap inancıyla değil dünyadakine benzer yaşam olacağına inandıkları için düşmanlarına karşı üstünlük sağlaması içindir.²⁶

---

²³ Arvas, *Folkloristik Prof. Dr. Süleyman T. Kayıpoç Armağani*, s. 238.

²⁴ Şahin, "Cennet", s. 374.

²⁵ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Cehennem>, Erişim Tarihi 05.09.2020.

²⁶ Arvas, *Folkloristik Prof. Dr. Süleyman T. Kayıpoç Armağani*, s. 244.

Kuzey dünyasında, olaylar değişmez bir kader tarafından yönlendirilir. Hem insanlar hem de tanrılar bilirler ki, kaçınılmaz yazgıları ölümdür. Ölümsüzlük, ancak yaşayanların anılarında olabileceği için, şan ve onur kazanmak her kahramanın başlıca amacıdır. Sosyal ölümsüzlük olarak adlandırabileceğimiz bu anlayışla kahramanların amacı, ölümsüzlüğün tek yolu olan, öldükten sonra şan ve ünle anılmayı sağlamaktır. Büyük ve görkemli serüvenler şairlere ve şarkıcılara esin verdiğiinden kahraman anılmaya değer, olağanüstü yiğitliklerde bulunmaya çalışır.²⁷ Özellikle İskandinav mitolojisinde Balder, çeşitli mitolojilerde, öldürölüp ruhlar diyarına giden ve sonra yaşama geri dönebilen bereket tanrısıdır. Balder'in ölümler ülkesinden kurtarılmasını anlatan kuzey söylencesinde, hermod'un başına gelenlerden anlaşılacağı üzere nifheilm denen ölümler ülkesi nehrin çok ötesinde ve canlıların giremeyeceği yüksek duvarlarla çevrili bir yerdedir. Balder tahtta oturururken Hermod'un onu hemen tanıması bu dünyadaki slüetinden ayrı bir görüntüde olmadığını gösterir. Sonrasında Tanrılar ve kötü kalpli Loki arasında geçen savaşta ölümler diyarı ve Tanrılar dâhil herşey yok olur. Tufan sonrasında denizden yeniden hayat can bulur ve Balder'de canlanarak genç Tanrılar arasına katılır. Kuzey söylencelerinde de bazı bedellerin ödenmesi sonucunda ölümler diyarından kurtulma ihtimalinin olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Tufan sonrasında yok olması, orasının ve orada yaşamamın ebedi olmadığını göstermektedir. Balder, ölümden sonra yeniçağda yaşamak için geri dönen tek önemli Kuzey tanrısıdır.²⁸

Batı ve Orta Avrupa'da etkili olan Keltler, ölümler batıda ada veya sular altında olan ölümler ülkesine gideceklerine inanırlardı ve burası korkulacak bir yer değildi. Ruhun ölümsüzlüğüne inanırlar ve ölüm onlar için ölümsüzlüğü tadabilecekleri bir olguydu. Ölümden sonra ceza olan cehennem inancı olmadığı için ölümler ülkesini korkulacak bir yer olarak görmezlerdi. Hatta Lettler arasında intihar çok yaygın bir olaydı. Azteklerde ise yeryüzü yok olduğunda Tanrılar'ın bir daha

---

²⁷ Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, İmge Kitabevi, Çev. Koray Akten, Erdal Cengiz, Atıl Ulaş Cüce, Kudret Emiroğlu, Tuluğ Kenanoğlu, Tahir Kocayığit, Erhan Kuzhan, Bengü Odabaşı, Ankara, 2003, s. 359.

²⁸ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, s. 343.

onu imar etmeyeceği inancı mevcuttu. Aztekler, ölülerin ya yeraltı dünyasına ya da yağmur tanrısı Tlaloc'un cennetine gittiğine inanırlardı ve bu nedenle ölülerin cesetlerini yağmur tanrısının rengi olarak düşündükleri maviye boyarlardı. Kızılderili kabileleri, insanların çift ruha sahip olduğuna inanırlardı. Onlara göre öldükten sonra ruh bedenden ayrılır, durumuna göre de ya cennete ya da yer altı dünyasına gidecektir.²⁹

1.2. Mitolojilerde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

Mitos, sözlü geleneğin ürünü, anonim masallardır. Bu sözlü geleneğe Arapçada üstre (esatir), Farsçada fesane (efsane), Yunancada ise mitos (mitos) olarak isimler verilmiştir. Yunancada söz, öykü anlamına gelen mitos, ilkel insan topluluklarının evreni, yeryüzünü ve tabiat olaylarını kişileştirerek yorumlama ve henüz sırrını çözemedikleri yaşamla ilgili her türlü oluşumu anlamlı bir biçimde açıklama gereksiniminden doğmuş öykülerdir.³⁰ Mitos temelli düzenin insanı, dış dünyayla uzlaşmak, düzenli ve anlamlı bir evrende yaşamak istemiş, dolayısıyla bizim kuramlar ürettiğimiz yerde onlar mitos üretmişlerdir.³¹ Mitoslar eski insanların eğitim sistemidir. Aslında mitoslar yaygın kullanım olarak, olayları değil, olayların ortaya çıkma sebeplerini açıklayan, gerçek dünyanın resmini çizmeyip bu âlemin sembollerle kavranılmasını sağlayan, Yunanlıların geçmişin tarihi olarak gördükleri öykülerdir.³² Mitos anlatıları, insanların zaaflarına ve tutkularına hitap ettiği için etkisini toplumlar üzerinde sürdürmüştür. Mitos anlatıları ve dinler arasında uslu olarak ve meselelere yaklaşım tarzı açısından farklılıklar mevcuttur. Her ne kadar insan ürünü olarak literatürde yer alsa da Hz. Âdem'den itibaren gelen peygamberlerin etkilerini ve mitolojik karakterlerin peygamberi temsil etme

---

²⁹ http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/dinlertarihi.pdf, s. 34-36 Erişim Tarihi 05.03.2021.

³⁰ Yusuf Asarkaya, *Hesiodosa Göre Yunan Tanrıları ve Sıfatları*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 16.

³¹ Serpil Kaygın, "Ahlaki Doğa Algısı: Anaksimandros'un Kozmolojisinde Moira-Physis-Nomos İlişkisi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 25, Ankara, 2018, s. 274.

³² Asarkaya, *Hesiodosa Göre Yunan Tanrıları ve Sıfatları*, s. 15.

ihtimalini de düşünmek gerekmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşım tarzlarına “kutsal” kavramını da eklemeyi gerekli görmekteyiz

Mitoslar hakkındaki bilgilerimizin kaynağı olan metinlerin çoğu tapınak arşivlerinden gelmektedir. Literatürde mitoslar, genellikle efsane, destan, halk öyküsü ve masallarla ilişkilendirilmiş ve edebi ölçüte dayandırılmış veya tarihsel gerçekliklerle kıyaslanarak mitos niteliği taşıyan herhangi bir şeyin inanılmaya değer olmadığı savunulmuştur.³³ Mitoslar, bir açıdan da insanların kendilerinden birşey katmasından dolayı inanç alanında pek güven vermemiştir. Hatta mitoslar için masal, öykü, efsane kavramlarının eş anlamlı kullanılması bunun göstergelerindedir. Bu nedenle tarihçi Herodot (ö. M.Ö. 425), mitosa tarihi değeri olmayan güvenilir sözleri demektir. Platon (ö. M.Ö. 348) da mitos, gerçekle ilişkisiz, uydurma, boş ve gülünç bir masal diye tanımlar. Mitos, Doğacı ekol; doğa olaylarının alegorik (canlandırma) anlatımıdır diye tanımlarken, Tarihçi ekol de tarihi olaylarla ilgili anıların kutsal anlatımı şeklinde tanımlamaktadır. Psikanalist ekol, mitos gündüz görülen rüyalardan başka bir şey değildir şeklinde tanımlamakta; Antroplog ekol ise mitosun, toplumun ihtiyaç ve isteklerine dayalı ve pratik ihtiyaçlara yardım eden, dini ihtiyaçları ve ahlaki özelemleri derinden doyurmaya yönelik eski bir gerçekliğin yeniden anlatılması olduğunu ifade etmektedir.³⁴ Sosyal antropolog Claude Lévi-Strauss (ö. 2009) mitosun, yazısız ve belgesiz toplumlarda günümüzdeki tarihin işlevini gördüğünü, bu yüzden önemini yitirdiğini belirtir. Martin Heidegger (ö. 1976), insan edimlerinin anlamlı birer sonucu ve kendi tarihsellikleri çerçevesinde algılanması gerektiğini söyler.³⁵ Bu yaklaşım mitosların da tarihi veriler gibi kayda değer anlatılardan ve yaşanmış olaylardan oluşmuş olabileceğini göstermektedir.

Dünyanın farklı yerlerinde ortaya çıkmış düşünceler birbirinden sadece söylem itibarıyla değil, genel olarak ele alınan konulara nasıl yaklaşıldığı ile de ayrılır. Toplumların düşünce geleneklerini yansıtan belli başlı bir toplumsal akıl yapısı

---

³³ Ali Asker, “Mitos, Güncel Tarih Olduğunda“, *idil Dergisi*, Cilt 5, Sayı 24, 2016, s. 1185.

³⁴ Asarkaya, *Hesiodos’a Göre Yunan Tanrıları ve Sıfatları*, s. 16.

³⁵ Asker, “Mitos, Güncel Tarih Olduğunda”, s. 1191.

olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.³⁶ Antropologlar, arkeologlar, sosyologlar, klasik dönem uzmanları ve karşılaştırmalı dinler tarihi uzmanları, ölümden sonra bedeninin işlevini yitirmesinden sonra, kişinin tamamen yok olmayıp bir şekilde varlığını sürdürdüğü düşüncesinin şimdiye kadar bildiğimiz tüm kültürlerde var olduğu konusunda hemfikirdirler. Bu inancın, yaşam sonrası varoluşun özelliklerinin kültürden kültüre, inançtan inanca sanıldığı kadar olmasa da farklı olduğu görülür.³⁷ Mircea Eliade (ö.1986), söylencelerin ciddi dinsel deneyimlerden ortaya çıktıklarını ve dinin özünü oluşturduklarını savunur. Ona göre söylencelere yapı ve kullanım kazandıran kutsal deneyimlerdir. Söylencelerin, ilahların niteliği, yaratılış söylenceleri, kurbanlar, ayinler, ölüm ve cennet gibi konuların işlenmesi gibi birçok ortak konu üzerinde durmaları, bir kültürden diğerine çok sayıda benzerlik ve bağlantı bulunduğunu göstermektedir.³⁸

Mitolojilerde Tanrılar, gök Tanrı liderliğinde semada otururken, ölümlüler yeryüzünde yaşamaktadırlar. Yine mitlerde Maşu Dağlan'nın arkası, Dilmun adası, Eden, Hesperidler'in Bahçeleri, Atlantis, Avalon gibi yeryüzü cennetlerinden de bahsedilmektedir. Ölümlüler, ölümler diyarına geçiş olabileceğine inanmaktadırlar³⁹ ve bu inanç mitolojilerde bazı kahramanlar üzerinden anlatılmaktadır. İnsanın ölümsüzlüğe düşkünlüğü ve diğer dünyaya dair merakı onun ölümler diyarıyla bir şekilde iletişim kurma isteğini tetiklemiştir. Ölümlerin yaşayanları etkilediğine, belki Tanrılarla aralarında aracılık ettiğine ya da bize uyarıda bulunmak, yardım etmek için hayalet olarak göründüklerine, ölü bedenlerini uygun şekilde gömerek ya da yakarak, dualar ve sunaklarla yaptıklarının öbür dünyada onlara gerektiği gibi davranılmasını sağladıklarına inanmaktadırlar. Bazı kültürler, ölümlerin ruhlarının insan ya da hayvan olarak yeniden beden bulduğuna, bazıları ölümler ülkesinde,

---

³⁶ İsmail Hakkı Kumbasar, "Herakleitos ve Lao Tzu'nun Düşüncelerinin Logos ve Tao Kavramları Merkezinde Karşılaştırılması", *Felsefe Arkivi*, Sayı 46, 2017, s. 104.

³⁷ Alice K. Turner, *Cehennem Tarihi*, Çev. Ayhan Sargüney, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 9.

³⁸ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, s. 26.

³⁹ Turner, *Cehennem Tarihi*, s. 15.

kasvetli bir daimi ölüm ötesi varoluşa, bazıları ise bedeninin et ve kan moleküllerinde var olacağına ve nihayetinde fiziksel olarak yeniden dirileceğine inanmaktadırlar.⁴⁰

Sonuç itibarıyla mitlerde ölüm sonrası hayata dair anlatılara detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Ancak bunların bütün ayrıntılarıyla değil de din felsefesinde cennet ve cehennem konusunun sistematik açıdan ele alınmasını güçlendirmede bir zemin olması için irdelenmeye ihtiyacı vardır:

1.2.1. Sümer

M.Ö. 4. yüzyılda Mezopotamya'da bereketli hilal denilen bölgede ilk kurulan medeniyetlerdendir. Göçebe ve yaban hayattan yerleşik hayata geçmeleri, doğayı kontrolleri altına almalarını ve sanatsal ve bilimsel faaliyetlerle uğraşmalarını sağlamıştır.⁴¹ Yerleşik hayata geçmeleriyle ortaya çıkan bu değişimler ölüm ve sonrası inançları üzerinde de etkili olmuştur. Sümerler, medeniyet kurmaları ve çivi yazısını icat etmeleriyle mitlerin aktarılmasına yeni bir boyut kazandırmış ve Sümerlerdeki bu gelişimler ve radikal anlamda gerçekleşen değişimler diğer medeniyetleri de etkilemiştir.⁴²

Yerleşik hayata geçen Sümerlerde kentsel yaşam, yitkin cennetin yansıması olarak görülmekteydi. Tanrıların ulaşılamaz yerlerde olduğu düşüncesi nedeniyle, tanrılara ulaşmak için merdiven görevi gören Zigguratlar inşa etmişlerdir. Sümer, Babil ve Asur medeniyetlerinde yaygın olan Zigguratların, insanları tanrılara yakınlaştırdığına inanılmaktaydı.⁴³ Sümerlerde, ölüm sonrasında bile tanrıların dünyasına girmek neredeyse imkânsız olduğundan Zigguratlar sayesinde tanrılarla kavuşma ve konuşmayı bu dünyada gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Zigguratlar, gökyüzü ile yeryüzü arasında, tanrıların ölümlü insanlarla konuştuğu bir bekleme

---

⁴⁰ Turner, *Cehennem Tarihi*, s. 10.

⁴¹ Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, s. 57.

⁴² Mehmet Bozca, *Eski Doğu ve Batı Kavimlerinde Felsefi Düşünce: Sumer, Babil, Asur, Hurri, Hitit, Grek*, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 23.

⁴³ Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş; Tanrılar, Ritüel, Tapınak, Ayışığı* kitapları, İstanbul, 2013, s. 87-88

odası olarak görülmekteydi.⁴⁴ Zigguratlar, Sümerlerin ölüm sonrasına dair inanışları hakkında verilere ulaşabilmemizi sağlayan mimari eserlerdir.

Yerleşik hayata geçmenin medeniyetlere kazandırdığı başka bir unsur ise sanatsal faaliyetlerdir. Sümerlerin önemli eseri olan ve sonraki medeniyetleri de etkileyen Gılgamış Destanı, Sümerlerin ve dönemin ölüm sonrası inanışları hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir yere sahiptir. *Gılgamış Destanı*, ölümsüzlüğü arayan, yarı Tanrı yarı insan olarak kabul edilen Gılgamış'ın maceralarının anlatıldığı şiirlerden oluşmaktadır. Gılgamış Destanı, M.Ö. 3000'li yıllarda yazılmış özellikle Mezopotamya uygarlıklarını etkilemiştir. Araştırmacılar tarih içerisinde destanın talihsizliklerle karşılaştığını bu yüzden geç keşfedildiğini söylemektedir.⁴⁵ M.Ö. 2000 yılında yazılmış olan Sümerce bir metnin, aslına bağlı olarak yapılmış 12. tabletin çevirisi, yeraltı dünyasının heyecanlı betimlemesi ve bu dünyanın yaşamının anlatımından oluşmaktadır.⁴⁶ Destana konu edilen kral Gılgamış, M.Ö. 28. yüzyılda Sümer kenti olan Uruk'da doğmuş, ölümsüzlük arayışında olan, gerçekten yaşamış bir tarihi kişiliktir.⁴⁷ Destanın başından sonuna kadar Gılgamış'ın kişiliğinde, şan ve şöhret kazanma tutkusunu; ölümlü insanın ayrılık ve ölüm yasasına başkaldırması anlatılır.⁴⁸ Sonunda ise Gılgamış, en yakın dostu Enkidu'nun ölümünden sonra başladığı ölümsüzlüğe ulaşma çabalarının boş bir çaba olduğunu ve Tanrı Enlil'in tavsiyeleriyle, insanın ardında; ancak büyük bir isim bırakarak ölümsüzlüğe ulaşabileceğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Burada destandan özellikle bahsetmemiz, Gılgamış'ın yaptığı yolculuğun cennet ve cehennem olarak adlandırılan iki mekân hakkında değerli bilgiler veriyor olmasındandır.

---

⁴⁴ N. K. Sandras, *Gılgamış Destanı*, Çev. Sevin Kutlu - Teoman Duralı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 16.

⁴⁵ Bahaeddin Sağlam, *Mitoloji ve Gerçek*, Anadolu Ofset Yayınları, İstanbul, 2015, s. 155.

⁴⁶ Mustafa Karnas, *Gılgamış Destanı*, Akıtaşı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 128.

⁴⁷ Mehmet Ali Atak, *Gılgamış Destanı*, Anonim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 5.

⁴⁸ Sandras, *Gılgamış Destanı*, s. 25.

1.2.1.1. Kur / Arali

Ruh beden düalizminin olduğu Sümerlerde ruh, ölümlle birlikte bedeni terkettikten sonra karanlık ve hazlardan yoksun olarak nitelendirilen yeraltı dünyasına giderek ahiret hayatına devam etmektedir. Erken dönem Sümer inanışlarında ölüm sonrasında yaşanacak hayatta yardımcı olması için ölü ile birlikte gömüldüğü, özel muamele görülmesi istenen ruhlara özgü ölü gömme ritüelleri bulunmaktadır.⁴⁹ Bu ritüeller sayesinde ölümler dünyasına dair algıları ile ilgili bazı çıkarsamalarda bulunabiliriz. Asıl olan ruh ahiret hayatına devam ederken, beden ise ritüeller ve yeraltı dünyasında bulunan ruh ile bağ kurulmasını sağlamaktadır. Bedene yapılacak muameleler ile ölüm sonrasında ruha uygulanacak ödül ceza açısından bağlantı vardır. Bu yüzden Sümerlerde ölünün bedeninin toprağa gömülmesine ve ölü gömme âdetlerine önem verilmiştir. İnançlarına göre ölüye yaptıkları şeyler onun ölümler diyarındaki statüsünü ve ona karşı olan muameleleri belirlemektedir. Kötülük kovma törenleri ve ölümler ruhlarına kurban sunulması ritüellerini ölümler dünyasından kaynaklanan kötülüklerin kendilerine zarar vermelerini önlemek için uygulamaktaydılar.⁵⁰ Ölümler kendilerini rahatsız etmelerinden korkmaları ve başlarına gelen kötülüklerin sebebini ölümlere yüklemeleri, ölümlerden ve ölümler dünyasından çekindiklerini göstermektedir. Ölümler dünyasına Uruk'da bulunan bir kapıdan girilir ve kayıkla nehirden geçilerek oraya ulaşılır. Bir kez Ölümler Diyarına girince, Tanrı bile olsa hiç kimse, burada yerine koyacak birini bulmadan yukarıdaki dünyaya çıkamayacağı düşüncesi vardır.⁵¹

Sümerlerde cehenneme, yabancı ülke, geri dönüşü olmayan ülke veya ölümler diyarı anlamında Kur veya Arali denmektedir. Kişiler, yeniden dirilme sonucunda bu dünyada yapılan kötü davranışlarının karşılığı olarak cezalandırılmaktadır. Ölümler diyarının yerinin kozmik bir tanımlama ile yer kabuğu ile ilksel deniz arasında kalan

---

⁴⁹ Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, s. 49.

⁵⁰ Safiye Özmenç, *M.Ö. III.-II. Binlerde Mezopotamya-Anadolu Kavimlerinin Dini İnanç ve Adetleri*, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 48.

⁵¹ Ucu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, s. 25.

boşlukta olduğu vurgulanmaktadır. Ölüler diyarının kontrolü kendine has tanrısı tarafından sağlanmaktadır.⁵²

Gılgamış, Enkidu'ya ayrıcalıklı ruhlar ve günahkâr ruhlar arasında ayırım bulunmadığını, ölü ruhların zorlu, kasvetli, yavan ve tümüyle eşit bir varoluş içinde olduğunu, haşerelerin ölümlerin vücudunu yediğini ve pislik dolu olduğunu anlatmaktadır.⁵³ Tanrılar ülkesi denilen cenneti hak edecek kişiyi Tanrılar belirlediği için oraya gitmek kolay değildir. Ölüler âlemi denilen yer altı dünyası bazı günahkârlar için eziyet görülen yer iken belli dereceye kadar günah işlemiş olanlar için ise bazı yargı aşamalarını geçtikten sonra cennet hayatı gibi yaşayabileceği bir ortama dönüşmektedir. Güneş Tanrısı Utu ve bir dereceye kadar da Ay Tanrısı Nanna ölümleri yargılar ve eğer yargı lehineyse ölü kişinin ruhu mutlu ve hoşnut bir yaşam sürer, bütün istediklerini elde ederdi. Yine de Sümerlerin ölümler âleminde iyiler ve hak edenler için bile mutlu bir yaşam umuduna fazla güven duymamışlar, ölümler âlemindeki yaşamın, yeryüzündeki yaşamın kederli ve sefil bir yansımadan başka bir şey olmadığına inanmışlardır.⁵⁴

1.2.1.2. Dilmun (Bahreyn)

Gılgamış, Enkidu'nun ansızın ve hazin ölümünden duyduğu üzüntü ve ölüm sonrası belirsizlikten kaynaklı bir korku duygusuyla ölüme çare ve ölümsüzlük için bir yolculuğa çıkmıştır. Gılgamış'ın ulaştığı ve yaşadığına inanılan bu yer Dilmun'dur. Sümer mitolojisinde Dilmun, aslanların öldürmediği, kurtların kuzuları kapmadığı, kuzgunların seslerini çıkarmadığı, oğlakların yabani köpekler tarafından kapılmadığı, emin bir yer olarak betimlenmektedir. Orası, ağrıların, sıkıntı ve ıstırapların olmadığı, ihtiyarların ihtiyarlardan yakınmadıkları, rahiplerin ağlamadıkları ve şarkıcıların ağıt yakmadıkları bir mutluluk diyarı olarak anlatılmaktadır. Ayrıca, ırmak kenarında tanrıların dolaştığı, cinselliğin olduğu bir

---

⁵² Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 9.

⁵³ Turner, *Cehennemin Tarihi*, s. 21.

⁵⁴ Bozca, *Eski Doğu ve Batı Kavimlerinde Felsefi Düşünce: Sumer, Babil, Asur, Hurri, Hitit, Grek*, s. 51.

yer olarak tasvir edilmektedir. Tasvir edilen bu cennetin yerinin ise yeryüzünde, güneybatı İran'da Dilmun (Bahreyn), denilen bir yerde olduğu anlatılmaktadır.⁵⁵ Oraya ulaşmak hiç kolay değildir. Gılgamış birçok aracı vasıtasıyla ve zorlu yolculuklar sonucunda ulaşırsa da oraya giden ve yaşamaya hak kazanan, mitolojiye göre yalnızca Utnapiştim'dir. Gılgamış ve Utnapiştim arasında “Şu anda sana bakıyorum Utnapiştim, görünüşün benimkinden hiç de farklı değil, yüz çizgilerinde hiçbir başkalık yok. Karşımda, vuruşmağa hazır bir yiğit bulacağımı sanıyordum. Oysa burada yan gelip yatmaktan başka bir şey yapmıyorsun.”⁵⁶ şeklinde geçen diyalogdan ruhani bir bedenle ve dünyadaki bedenimize benzer bir hayat sürüleceği anlaşılabilir. Çocuk olarak ölen ve dolayısıyla cennette çocuk olarak yaratılanlar Dilmunda, doğum (Arur) özlemi olan kişilere evlat olarak verilecektir.⁵⁷

Utnapiştim, her çağda yeni bir beden giyerek çok uzun bir dönem yaşayan manasına gelir.⁵⁸ Tanrıların, Dilmun ülkesindeki güneşin bahçesine yerleştirdikleri, insanlar arasında ölümsüzlüğü yalnızca kendisine bağışladıkları kişidir.⁵⁹ Tanrıların insanlardan rahatsız olup tufanla yok etme kararı aldıkları bir zamanda Tanrı Ea'nın yardımıyla kurtulan Utnapiştim bu felaket sonucunda Tanrıların sırrını sakladığı için ödül olarak Dilmun'u hak etmiştir. Sümerlerden kalma bir yazı parçasında, yasalara uyan kişinin ruhunun ölmeyeceğine dair bilgilere rastlanmaktadır. Pek kesin olmayan bir ifadeyle, erdemlilerin korkmaması gereken bir yargıcın varlığından da söz edilmektedir.⁶⁰ Genel inanışlarına göre ise Sümerlerde ölüm kaçınılmazdır ve Tanrılar insanları sırf öldürmek için yaratmıştır. Ölümsüzlüğü de sadece kendilerine has kılmışlardır. Gerçek manada Tanrılarla birlikte yaşanacak ölümsüz hayatı kazanmak kolay değildir ve Tanrılar bunu ayrıcalıklı olarak seçtikleri Utnapiştim'e vermişlerdir. Ulaşılmaz olan ölümsüzlük ödülünün yanında ayrıca günahkâr olmayan

---

⁵⁵ Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 9.

⁵⁶ Sandras, *Gılgamış Destanı*, s. 111.

⁵⁷ Sağlam, *Mitoloji ve Gerçek*, s. 155.

⁵⁸ Sağlam, *Mitoloji ve Gerçek*, s. 117.

⁵⁹ Sandras, *Gılgamış Destanı*, s. 102.

⁶⁰ Sandras, *Gılgamış Destanı*, s. 32.

ruhlara vadedilen nimetlerin de varlığı ödül ceza noktasında derecelendirmelerin olduğunun göstergesidir.

1.2.2. Mısır

Ölüm sonrası hayat inancı Mısır tarihinin her döneminde mevcuttur. Ölüm olgusu ve ölüm sonrası hayat inancı Mısır'da diğer medeniyetlere nazaran daha hayatla iç içedir. Yaşantılarını, ritüellerini öteki dünyaya hazırlık için şekillendirmişlerdir. Ayrıca Mısır, bu dünyanın geçici olduğuna inanmalarına rağmen, dünya hayatına düşkün bir medeniyettir. Nitekim şehrin sembolleri olan piramitler, anıt mezarlar, kitabelerin varlığı bunun göstergesidir. Ölüm sonrası hayat inançlarının şekillenmesinde yaşantıları, ekonomileri, statüleri, şehrin jeopolitik ve fiziki özellikleri etkili olmuştur.

Peygamber faktörünü göz ardı etmememiz gereken Mısır'ın ölüm sonrası hayat inanışları için din yerine mitoloji tabiri de kullanılabilir. Mitolojiler üzerinde tarih içerisinde gelen peygamberlerin de etkisini düşündüğümüz için Mısır'ın ölüm sonrası anlatılarını, kutsalın farklı tezahürü referansıya, mitoloji kapsamında ele aldık.

Mısır yüz ölçümü açısından büyük bir ülke olmasına karşın yaşanılabilir alan ülkenin %5'ini kapsar ve Nil nehrinin iki kenarında ince bir şerit gibi uzanır. Ülkenin kuzey kısmı çöllerle kaplıdır ve güney kısmı olan Akdenizin kıyısına göre daha yüksektir. Bu yüzden ilk Mısırlılar Nil'den daha iyi yararlanmak için nehrin güneyine yerleşmişlerdir. Şehrin fiziki özelliklerini bilmemiz, Cenneti neden Nil nehri kıyısına ve şehrin doğusuna konumlandıklarını anlamak açısından önemlidir. Onlara göre, sol kıyı, ışığın yayıldığı Doğu'yu, sağ kıyı ise güneşin battığı ve Osiris'in idare ettiği ölümler memleketini belirtmekteydi.⁶¹

Ülkenin fiziki imkânlarının öte dünya inancının bir kısmını şekillendirdiği Mısır'da, ekonomik düzeyi birbirinden farklı toplum yapısında ölüm karşısındaki tutum sınıflara göre değişebilmiştir. Halk kesimi, egemen sınıf karşısında ölüme

---

⁶¹ <http://www.felsefetası.org/osiris-ve-eski-misirda-oluler-kultu/> Erişim Tarihi 07.06.2020.

karşı çok daha rahat bir tavır sergileyebilmiş, zengin sınıf insanı genelde ölüm sonrası yaşamdan tedirginlik duymuş, öte dünyada bu dünyadaki gibi rahat bir yaşam sürememekten, Tanrıların onları çalıştırmamasından korkmuşlardır. Bu duygu onları öylesine tedirgin etmiştir ki, bunu önlemek için mezarlarına ellerinde iş aletleri bulunan heykelcikler koydurmuş ve bunların öbür dünyada kendi yerlerine tarlada, bahçede çalışacaklarına inanmışlardır.⁶² Ayrıca ölmüşlerin öteki âlemdeki akıbetlerinden endişe ettiklerinden dolayı, tedbiren büyüleri heykelleri ve ekip saçmaları için arpa ve buğdayı yanlarına koymuşlardır.⁶³

1.2.2.1. Aru

Peygamberlerin, Mısır yöneticilerinin ve halkın zaaflarının etkisiyle, cennet algıları dönemsel olarak farklılık arz etmektedir. Firavunlar döneminde halk, firavunlara has olarak düşündükleri öteki dünyada yer edinebilmek ve sonsuz hayat yaşayabilmek için firavunlara hizmet etme çabasına düşmüşlerdir. Hanedan devrinden itibaren gizli tutulan ayinler açığa çıkarılmış, mezarlar, heykeller, dualar gibi ebedi hayatı sağlayan her şey toplumun eline geçmiş, herkes için geçerli olabilecek cenaze ile ilgili metinler yazılmaya başlanmış böylece firavunla diğer ölümlüler arasında bir fark olmadığı gösterilmiş, öteki dünyada insanlar arasında eşitlik düşüncesi oluşturulmuştur. Her birey kendi kurtuluşunu kendisi sağlayacağı için⁶⁴ ölümden sonra herkes Osiris karşısında eşittir ve dünyada yaptıklarının hesabını verecektir düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır.⁶⁵

Piramitler devrinden sonra halk kesiminden kişiler yeniden dirilerek ölünün mezardaki beden olduğu düşüncesiyle ölü bedenlerini iyi korumuşlar ve yeni hayatın dünyadakine benzer olacağını düşünmüşlerdir. Ancak kutsal metinlerin etkisiyle, öte

---

⁶² Meryem K. Çifçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 47.

⁶³ Sandras, *Gılgamış Destanı*, s. 26.

⁶⁴ Çifçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, s. 99.

⁶⁵ Selim Yeniçeri, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*, Neden Kitap Yayınları, İstanbul, 2010, s. 13.

dünyadaki beklentilerini, ölümlü bedenlerin karşılayamayacağını anladıkları için⁶⁶ ölünün kadavrası yeniden dirilişte fiziksel olarak değil de ışığa doğru yükselen ruhsal bir beden formunda olacağına inanmışlardır.⁶⁷ Bu yeni yaşam formu kişi için bir ilk olduğu için kişinin tecrübe edemediği bu yeni yaşamda ne yapması gerektiği hususunda rehberlik etmesi açısından girişimlerde bulunmuşlardır. Metamorfoz geçiren Ruhun Tanrı Ra ve Osiris'te ölümsüz olma serüveni detaylı bir şekilde Mısır'ın *Ölümler Kitabı*'nda yer almaktadır. Ölümün kaçınılmazlığını kabul etmelerinin sonucu olarak oluşturdukları *Ölümler Kitabı*, aynı zamanda dönemin ölüm sonrası algısını yansıtmakta ve bu konuda bizlere detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu kitap, ruhun en büyük amacı olan Osiris olmasını sağlayacağına ve Ra'da mükemmelmesi için ruhu eğittiğine inanılmaktadır.

Ölüm sonrası senaryolar hakkında bilgi sahibi olmak kişi için ne derece kurtarıcıdır? Amellerin ölüm sonrası hayattaki durumunu belirlemedeki rolünü göz ardı ediyor gibi gözükse de aslında maksat kişinin kaygılarının azaltılmasına yöneliktir. İslam dininde de kabir hayatında karşılaşılabilecek bazı durumlar kişiye ölmeden önce anlatılır ve öldükten sonra imamın mezarının başında verdiği telkinlerle ön hesaplaşmanın kolay geçmesi sağlanır. Bu ön hesaplaşma, kişinin ölüm sonrası hayatını belirlemede temel referans alınmasa da ölümler âlemine geçişin ilk aşaması olarak görülmektedir. *Ölümler Kitabı*'nda kişilerin insiyeye⁶⁸ olması da aynı şekilde algılanabilir. Nitekim Mısır inancında, ruhun tartılmasından önce kişi işlediği günahlardan kurtulmak için, Tanrıça kardeşler İsis ve Neftis'in başkanlık ettiği ve kırk iki günahı temsil eden kırk iki adalet tanrısının bulunduğu Maati

---

⁶⁶ Çifçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, s. 50.

⁶⁷ Yeniçeri, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*, s. 27.

⁶⁸ İnisiyasyon, tasavvufta ve bâtinî hareketlerde, öğretilerin ve arınma süreçlerinin bir öğretici tarafından, müntesiplerini belli bir metotla eğitime işlemidir. Öğreticiye insiyatör, arınma sürecini gerçekleştiren kişiye ise insiyeye denilmektedir. İnsiyeye kavramı Mısır'ın *Ölümler Kitabı*'nda insiyatörler (öğreticiler) tarafından eğitilmiş kişiler için kullanılmaktadır. İnsiyatörler kişileri ölüm sonrası karşılaşılabilecek durumları ve bu durumlar karşısında nasıl davranmaları konusunda eğitirler. Böylece ölümler dünyasını öğrenmiş insiyeye için ölüm bir son değil, her adımında ne yapacağını bilerek hareket ettiği ve bu sayede Tanrılar huzurunda kendini affettirmeyi başarabileceği bir başlangıç olarak görülmekteydi. Bkz. "İnisiyasyon", <https://www.turkcebilgi.com/inisiyasyon>, Erişim Tarihi 23.01.2022; Yeniçeri, *Mısır'ın Ölümler Kitabı*, s.18.

salonuna geçecektir. Ölü, salona geldiğinde, Tanrıların isimlerini tek tek söyler, Ra ve Osiris'e dua eder, “Şu ve şu günahı işledim” söylemleriyle “Olumsuz İtiraf” yaptığı takdirde, tam ve eksiksiz bir şekilde sonsuzluğu kazanacaktır.⁶⁹ Ölünün bu aşamalardan haberdar olması ve büyük hesaplaşma öncesinde gerçekleşecek bu durumu iyi değerlendirmesi ölü için kurtuluş yollarından biridir.

Kişi öldüğünde Osiris başkanlığında kurulan mahkemede yargılanacaktır. Bu mahkemede Osiris'e hikmet ve ilim tanrısı olan Toth, ölüleri gömmeyi idare eden ve onlara kılavuzluk yapan Anubis, tanrı Osiris ve Hirisin oğlu Hors, hakikat ve adalet tanrısı Maat ve kırk iki hâkim yardım edecektir. Eski Mısır inancında, ölünün kalbinin, kişinin dünyada yaptıklarına şahit olduğuna inanmaları nedeniyle ahirette sembolik bir değeri vardır. Hesap günü kişinin kalbi Tanrı Rihata'nın heykeliyle tartılarak iyi veya kötü olduğuna hüküm verilir. Piramit yazıtlarına göre, iyi olduğuna hükmedilen insanlar yani aziz ve mutlular, göğe çıkarılır ve Tanrı Osiris gibi olarak Tanrılarla beraber yaşamayı ve ebedi mutluluğu hakeder. Günah ve sevapları eşit olan insanlar cehenneme atılmaz, ahiret hayatının hizmetçisi olurlar. Günahları fazla gelen kişiler ise cehennem ile cezalandırılırlar.⁷⁰

Bu aşamaları yaşayacak olan ve şahit olan ruhun mahiyeti nasıl olacaktır? Mısır'da öteki dünyadaki yaşam ruh anlayışlarıyla paraleldir. Ruhun kişisel özdeşliği sağlayan ve Tanrı'dan bir ışık parçası şeklinde kişide barınan iki farklı yönü olduğuna inanılmaktadır. İnsan başlı bir kuş olarak tasvir edilen “Ba” sayesinde ölü, sonsuz boşlukta serbestçe yer değiştirebilmektedir. Kişinin bedeni mezar odasında iken gök ve yer ile irtibata geçebilen ve devamlılığını sağlayan bir unsurdur. Ba'nın temel işlevi, varlıkların gerçek ve paradoksal olan yüzlerinin bağlantısını sağlamaktır.⁷¹ Kişisel özdeşliğin gerçekleşmesini sağlayan “Ba” yeniden dirilişte aynı kişi olduğunun farkında olmasını sağlayacak olan “ampirik kendilikle” aynı görevi üstlenmektedir.

---

⁶⁹ Çifçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, s. 57.

⁷⁰ Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 10.

⁷¹ <http://www.felsefetası.org/osiris-ve-eski-misirda-oluler-kultu/> Erişim Tarihi 07.06.2020.

Kişinin devamını sağlayan diğer unsur ise Mısırlıların ölmek anlamında da kullandıkları “Ka”dır. Ka, yaratılan canlı her cismin içinde Tanrısal gücü temsil eden ışıktır. Kişi öldüğünde birçoğun biri olan Tanrı Ra’nın ışığına kavuşarak yani aslına dönerek ölümsüz olacaktır.⁷² Ka, ruhun Tanrı ile bütünleşip ölümsüz bir hayat sürmesini sağlayan yönüdür. Ruh, tartılma sınavından sonra kişi Ka sayesinde, temizlenen ruhlar için mutluluk vaat edici olan Anubisten saçılan ışık merdiveninden çıkarak sonsuzluğa kavuşacaktır.⁷³ Cennet, ışığın yedi derecesinin geçilerek ulaşılan Osiris’in mekânı olan göksel bir nil olarak tabir edilmektedir. Burası her çeşit yiyeceğin olduğu, ortasında Tanrısal Nil’in yer aldığı, ruhun, göklerdeki bahçelerde ve halk arasında “İalou Tarlaları”, “Yiyecek Tarlaları” veya “Kamış Tarlaları” denilen yerlerde gezebildiği, firavun ağacının serinliğini tadabildiği, Tanrıçaların sütünden içebildiği mükâfat mekânıdır. Ölüler için en büyük ödül ise, Osiris olarak yok olmazlarla beraber sonsuza kadar yaşayabilmeyi elde etmesidir.⁷⁴

1.2.2.2. Amenti \ Amented

Mısırlılar yerin altında, görünüşü ve varlığı endişe verici, kötülüğü simgeleyen kötülük yapıcı ruhlarla ve Tanrılarla dolu çok tuhaf bir evrenin var olduğuna inanmaktaydılar.⁷⁵ Firavun’un Mısır’ı, on iki bölgeyi içine alan “İkili Zambak ve Papirüs Krallığı” denilen on iki eyalet veya bölgeye ayrılmıştır. Ölüler dünyasını yaşadıkları dünyaya benzeten Mısırlıların zihninde Douat dünyası, her biri gecenin on iki saatine tekabül eden on iki bölgeden oluşmaktadır. *Ölüler Kitabı*’nda, birinci bölgesinde ya da saatinde cehennem bekçisi ateş püskürten yılan bahsedilmektedir. Bu yılan kurtulmayı başaran ölü, batı kapısından öbür dünyanın ilk bölgesine girebilecektir. Sırayla saat saat ölünün yaşayacağı şeylerin anlatıldığı kitapta, karanlık mağaralardan, geçitlerde saklanmış yılanlardan, sayısız tanrı, ruh ve sıradan ölülerden oluşan bir halkın varlığından, kaygının yokluğunda

⁷² <http://www.felsefetası.org/osiris-ve-eski-misirda-oluler-kultu/> Erişim Tarihi 07.06.2020.

⁷³ Sandras, *Gılgamış Destanı*, s. 13.

⁷⁴ Yeniçeri, *Mısır’ın Ölüler Kitabı*, s. 28, 34.

⁷⁵ Yeniçeri, *Mısır’ın Ölüler Kitabı*, s. 21.

karanlık ve inlemelerin olduğu bir mekândan bahsedilmektedir.⁷⁶ *Ölüler Kitabı*, Douat adı verilen bu esrarlı yerin sırlarını açıklayarak, ölünün ne yapması gerektiğine ve nasıl kurtulabileceğine dair ruh için rehber görevi görmektedir.⁷⁷

Mısır'daki cehennem tasvirleri diğerk mitolojilerde ve dinlerde olduğu gibi ortak unsurlar barındırmaktadır. Bu tasvirlerde yargılanma sonrası kendini temize çıkaramayan günahkâr ruhlar için cezalardan bahsedilmektedir. Bu ölülerin, mezarlarında daimi olarak aç, susuz ve güneşsiz kalacağına, ayrıca timsahlar tarafından parçalanacaklarına inanılmaktadır. Cezalandırma işlemi, "İtlaf Yeri" adı verilen bir bölgenin derinliklerinde gerçekleştirilmektedir. Papürslerde resmedildiği kadarıyla, ruhları baş aşağı duran ruhlar, bazı düşmanların kafası kesilmiş halde durmaktadır. Bu yerde ateşini iki yılanın körüklediği, başında iki Tanrının bıçakla beklediği büyük kazanlar kuruludur ve günahkârlar, ilkinde kafaları ve kalpleri, diğerkinde boyunları vurulmuş bedenleri eziyet için bekletilmektedir. Cennette ölümsüzlük söz konusu iken cehennemdeki bu cezalandırmaların sonsuz bir süreyi mi yoksa belirli bir süreyi mi kapsadığı konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır.⁷⁸

1.2.3. Hitit

Hititler, M.Ö. 2. yüzyılda tunç çağında Anadolu yarımadasında kurulmuş bir medeniyettir. Devletin jeopolitik konumu ve dönemin süper gücü haline gelmesi sayesinde birçok medeniyeti etkilemiştir. Bu etki Doğu Akdeniz limanları aracılığıyla Batı ve Eski Yunan gibi birçok medeniyete yayılmıştır. Hititlerin yazılı metinlerinde yeterli bilgi bulunmamakla birlikte, öbür dünya tasavvurlarına ana hatlarıyla yapılan araştırmalar sonucunda ulaşılabilmektedir. Günümüze ulaşan metinler içerisinde evreni, ruhu, ölümü ve ölüm sonrasını sorguladıkları görülmektedir.⁷⁹

---

⁷⁶ Yeniçeri, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*, s. 48.

⁷⁷ Sandras, *Gilgamiş Destanı*, s. 29.

⁷⁸ Çifçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, s. 60-61.

⁷⁹ Fatma Sevinç, "Hititlerde Yeraltı Dünyası", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, 2008, s. 233.

Ölüm ve ölü sözcüklerinin hitit çivi yazılı metinlerdeki karşılığı incelendiğinde hitit dünyasında ölüm ve ölü kavramlarının yeraltıyla çok sıkı bir bağlantısı vardır.⁸⁰ İki katmanlı kozmik evren tasavvuru olan Hititlerde yeraltı, yeryüzünün altındadır ve yeryüzünün bir parçasıdır. Hitit mitolojisinde gök iyiliği gücü temsil ederken yeraltı da genel olarak kötülüğü, hasımlığı ve kaybedilen gücü temsil etmektedir.⁸¹ Kişinin öldükten sonra sözlükte yasal olmayan, kirli ve karanlık işlerin gerçekleştirildiği ortam olarak tanımlanan yeraltı dünyasına gidecektir.⁸² Yeraltı, kutsal varlıklar, tanrıçalar ve tanrıların olmasından dolayı kutsal, korkulan ve saygı duyulan bir mekândır. Hititlerde yeraltının kasvetli, karanlık, her türlü kötülüğün ve olumsuzluğu barındıran yönüne vurgu yapmak için “Kara Toprak” tabiri kullanılmıştır. Bu tabir Hurriler aracılığıyla da Hititlere ve güney Kilikya ve Fenike ile deniz yoluyla ilişki kurmuş olan eski Yunanlılara M.Ö. bin yılın başlarında geçmiş, onların edebi metinlerinde kullanılmıştır.⁸³ Kara toprak tabiri bize, aslında Hititlerde de öteki dünyada huzursuzluk verici, insanı bunaltan belirli kaygıların güdüldüğü bir hayatın varlığına inandıklarının ipucunu vermektedir.

Diğer Mezopotamya uygarlıklarında ve İslam dininde olduğu gibi yeraltı dünyası olan cehennem hayatına geçiş için yedi kapı bulunmaktadır. Hititlerin günlük hayatlarında kullandıkları madenler, cehennem betimlemelerinde yer almaktadır. Hitit cehennem tasvirlerinde de güncelle iç içe bir durum söz konusudur. Cehenneme açılan kapılar demirdendir ve cehennemde kapakları kurşundan, kulpları demirden, tunçtan yapılmış, büyük ve genişçe bir kazan bulunmaktadır. Bütün olumsuz duyguları ve kötülükleri içinde barındıracak bu kaptan çıkış ebediyen mümkün değildir. Bu yeni hayatta kişilerin hayatta ilişki kurdukları en yakınlarıyla bile birlikte olamayacağı inancı vardır. Hititlerde yalnızlaştırmaya dayalı azap formuna rastlamaktayız. Ölümçül beden yok olup gitse bile en azından insan ruhu

---

⁸⁰ Fatma Sevinç, *Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2007, (Doktora Tezi), s. 98.

⁸¹ <https://www.neoldu.com/hitit-mitolojisi-36078h.htm>, Erişim Tarihi 13.08.2020.

⁸² <https://sozluk.gov.tr/> “Yeraltı Dünyası”, Erişim tarihi 12.08.2020.

⁸³ Sevinç, *Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, s. 99-100.

varlığını şu veya bu şekilde sürdürecektir. Fakat bu yeni hayatta anneler, babalar, çocuklar birbirlerini tanımayacaklar, yiyecekleri çamur olan sefil bir hayat söz konusu olacaktır.⁸⁴ Kişisel özdeşlik açısından bu durum incelendiğinde kişilerin zihinde var olan bir başkalaşımın olacağı veya varolacak olan bu hayattaki bedenlerin formundan kaynaklı bir tanıyamama durumu olacağı sonucu çıkmaktadır.

Yeraltı dünyası ile ölü'nün dünyayla iletişimi düşüncesi Hititlerde de mevcuttur. Ölümden sonra ölüye ulaşılabilmesi inancıyla kurban keserler ve kestikleri kurbanın ruhun geri dönmesine yardım edeceğine inanırlardı. Hangi statüden olursa olsun, ölülerle ilgilenme, mezarların bakımı, ölü ruhlarına kurban sunmak, onların öfkelenmelerini önlemek açısından çok önemli bir yere sahiptir. Kendisine gerekli ihtimam gösterilmediği için öfkelenen bir ölü ruhu, anında bir demona veya kötülük tanrısına dönüşebileceği, insanları sürekli taciz edip onlara alabildiğine zarar verebileceği inancı bulunmaktadır.⁸⁵ Yeraltı dünyası ve güçleriyle bağlantı kurmak için kazdıkları “çukur”ların iki dünya arasında geçiş sağladığına inandıkları için kurbanlarını veya isteklerini bu çukurlar aracılığıyla iletirlerdi. Yeraltı dünyası ve Tanrılarıyla bu çukurlar aracılığıyla iletişim kurarak yeraltının kötülüklerinden kendilerini korumaya çalışırlardı.⁸⁶

İki dünyalı kozmik evren sistemlerinde Hititlerde cennet ise gökyüzündedir. Gökyüzü, krallara has özel ödüllendirilme mekânıdır. Hayatlarında iken “Güneşim” şeklinde hitap edilen krallar öldükten sonra Güneş Tanrısı olduklarına inanılmaktadır. Diğer mezapotamya medeniyetlerinde krallar yeraltına indikten sonra Tanrılar dünyasına giderken Hititlerde direk gökyüzüne çıkmaktadır. Sıradan insanların ruhları ise yeraltına inmektedir.⁸⁷

---

⁸⁴ Sevinç, “Hititlerde Yeraltı Dünyası”, s. 238-240.

⁸⁵ Özmenç, *M.Ö. III.-II. Binlerde Mezopotamya-Anadolu Kavimlerinin Dini İnanç ve Adetleri*, s. 91-92.

⁸⁶ Sevinç, “Hititlerde Yeraltı Dünyası”, s. 241.

⁸⁷ Sevinç, “Hititlerde Yeraltı Dünyası”, s. 236.

1.2.5. Yunan

Yunan, efsaneleri, söylenceleri, mitolojileri ve felsefesiyle ön plana çıkan bir medeniyettir. Meşhur Yunan tarihçisi Herodot'a göre; Yunanlıların tanrılar sistemini yaratan Homeros (M.Ö. 9. yüzyıl) ve Hesiodos'dur (M.Ö. 8. yüzyıl). Yunanlılar için tanrıların soy zincirlerini tertipleyip, tanrıların sıfatlarını, görevlerini, kendilerine özgü niteliklerini ve görünüşlerini anlatmışlardır.⁸⁸ Bu iki şair belli değerleri ön plana çıkararak topluma ahlaki pusula olmuşlar ve medeniyetin şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır.⁸⁹ Mitolojilerin halk arasında bu denli önemli yer edinmesi toplumun mitoslara yükledikleri anlamla doğru orantılıdır. Mitolojiler, bir toplumun dünya görüşünü ve önemli inançlarını temsil ettikleri için halk arasında kabul görüp sahiplenilmiş ve toplumun simgesi haline gelebilmiştir. Söylenceler çoğu zaman bir toplumun manevi değerlerini yansıtır ve kökenleri, doğal olayları, ölümü, ilahların özelliklerini ve işlevlerini konu edinebilir ya da kahramanlık öyküleri anlatarak, kahramanca ve erdemli davranışlara birer model oluşturabilir. Toplumda bu denli önemli konumda yer edinmesinde ve etki alanının geniş olmasındaki en büyük etkenlerden biri de insanı evrenin karşısında değerli hissettirmesi ve insana "huşu" duygusu vermesidir.⁹⁰ Filozoflar her ne kadar mitolojilere karşı olarak felsefi düşüncüyü öne çıkarsalar da beslendikleri toplumlardan zihinlerini tamamen soyutlayamazlar. Yıllarca mitolojilerle beslenen Yunan halkından çıkmış filozofların, ölüm sonrası hayata dair yaklaşımlarında bu mitolojik unsurların yer alması da elbette kaçınılmazdır.

1.2.5.1. Hades

Mitolojiye göre Antik Yunan'da Zeus en büyük tanrıdır fakat Poseidon 'a denizler, Hades'e ise yeraltının krallığını vermesiyle politeist karakterli tanrılar sistemine evrilmiştir. Yunan'da yeraltı dünyası tanrısı, Hades ile

---

⁸⁸ Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, s. 72.

⁸⁹ Özgüç Orhan, "Homeros ve Hesiodos'ta Adalet Kavramının Kökenleri ve Platon'a Yansımaları", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13, 2012, s. 13.

⁹⁰ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, s. 18.

isimlendirilmektedir. “Miğfer” ve “Bident” adında iki uçlu asası sayesinde görünmez olduğu için kelime manası olarak görünmez manasına gelmektedir.⁹¹ Bu miğferin bir ucunun ölümü, bir ucunun da yaşamı temsil etmesi, ölüme ve ölümlerle birlikte varolacak yaşama işaret etmektedir. Yeryüzü tanrıları için Zeus ne ise yeraltı için de Hades öyledir. Zeus’un da dediği gibi aralarındaki farkı oluşturan, çekilen kuradan kaynaklıdır. Hatta Hades, Persephone’ye âşık olduğunda, Zeus Hades’in güçlü bir krallığın efendisi olduğunu ve kızını istemesinden onur duyduğunu belirterek, Persephone’yi kaçırmaya yardım etmiştir.⁹² Zeus’un Hades’e karşı bu yaklaşımı bizlere Olimpos tanrılarının gözündeki Hades hakkında ipuçları vermektedir. Hades, mitoloji anlatılarında, doğruluğu ve adaleti seven, korkunç ama kötü olmayan, sözünden dönmeyen, kaptisleri olmayan, karanlık ülkesinden pek ayrılmayan, acımasız bir tanrıdır. Kapıları mermerden, eşikleri tunçtan yapılmış olan yeraltı sarayında yaşar. Burada Hades’e yardım eden şeytanlar ve korkunç yaratıklar mevcuttur. Hades’in ürkütücü bir görünümünden dolayı tanrılar bile onu pek görmek istemezler. Persephone’yi kaçırmayı hariç pek yeryüzüne çıkmamıştır.⁹³ Hades’ten özellikle eşi Persephone ile olan anlatılarda çok bahsedilmektedir. Hades ve eşi Persephone yüklendikleri misyondan olsa gerek, halkın gözünde ve bazı mitoslarda amansız, insafsız, yürekleri hiçbir yakarış, hiçbir sunu ya da kurbanla yumuşamayan korkunç tanrılar olarak bilinir.

Ölü ritüellerinin Yunan mitolojisinde de ölüm sonrası ödül ve cezaya bakan yönü vardır. Yunan mitolojisinde bu hazırlıklar, ölünün hades ülkesine girebilmesi ve öteki hayatının başlayabilmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Ölülerin gömülmemesi hadese girmelerini engeller. Hatta arkadaşının Odyssea’dan dönünce arkasından yas tutulmasını ve kendine bir mezar yaptırmasını istemesi⁹⁴ dünyada iken yapılan ölü âdetlerinin ahirette de ölüyü etkilediği düşüncesine örnek olarak

---

⁹¹ Nur Emine Koç, “Yeraltı Tanrıları”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, Yıl 4, Sayı 13, s. 26.

⁹² https://www.academia.edu/36723946/D%C3%BCn%C3%BCn_Mitolojisi s.27 Erişim Tarihi 10.02.2020.

⁹³ Asarkaya, *Hesiodos’a Göre Yunan Tanrıları ve Sıfatları*, s. 105.

⁹⁴ <file:///C:/Users/hp/Downloads/Homeros%20-%20Odyssea.pdf> Erişim Tarihi 10.04.2020.

verilebilir. Bu yüzden ecel geldiğinde ölüye saygı göstergesi olarak onu gömerler⁹⁵ ve ölüyü sıcak suyla yıkama, yağ ile ovma, kefenleme ve arkasından ağlayarak yas tutma şeklinde hades ülkesine hazırlarlar.⁹⁶

Hades'in ülkesinde Phlegeton (ateş ırmağı), Lethe (unutuş ırmağı) ve tanrıların adına yemin ettikleri kutsal ırmak Styx bulunur. Styx nehri, yeni hayata başlangıç için ilk adımdır. Bu nehir, ölümler ülkesini çevrelemektedir ve ölen kişinin ruhu Hades'in hizmetkârı olan Kharon isimli "iskelet bir kayıkçı" ile ölümler ülkesine geçmektedir. Karşıya geçmek için kayıkçıya rüşvet, karşıya geçişin anahtarıdır. Karşıya geçemeyen ölünün ruhu, sonsuza kadar rahata kavuşmadan nehrin kıyısında dolaşmak zorunda kalmaktadır.⁹⁷ Yeraltı dünyası sadece cezalandırma mekânı değildir. Kişinin durumuna göre kademelendirilmiş ödül ve ceza mekânları bulunmaktadır. Nehirden geçmeyi başaran ruh, belirli rütîellerle hesabı görüldükten sonra işlediği suça göre Asphodel, Tartarus ve Elysium olmak üzere Hades ülkesinin bölümlerinden birisinde yaşamaya devam eder. Ölen insanlar, fani yaşamlarında iyilerse Elysium'da, ne kötü ne de iyilerse Asphodel'de, Zeus ve Olimpos tanrılarının düşmanları, katiller vb. kişiler ise ceza olarak Tartarus'da yaşamlarını sürdürürler.⁹⁸ Yapılan işlerin mahiyetine göre cezanın durumu da değişmektedir. Nitekim Odyusea, ölümler diyarına indiğinde orada Zeus'un müdahalesiyle işkenceye mahkûm olanları, ölümsüzlüğü hak edip dünyaya arada gelme hakkı kazananları ve ölümsüz olup tanrılarla Olympos'ta oturmaya hak kazananları görmüştür.⁹⁹

Yunan mitolojisine göre herkesin bir gün mutlaka yaşayacağı bir eceli vardır ve insanların canını almada Hades kadar Zeus da yetkili bir Tanrı'dır.¹⁰⁰ İnsanların Zeus'un ne kurduğunu kestiremeyeceği için Zeus'un kararlarına ve zekâsına

---

⁹⁵ Homeros, *İlyada Destanı*, Çev. Ahmet Cevat Emre, Varlık Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1971, s. 233.

⁹⁶ Homeros, *İlyada Destanı*, s. 264.

⁹⁷ Koç, "Yeraltı Tanrıları", s. 25-26.

⁹⁸ <https://ozhanozturk.com/2018/02/07/hades-yunan-mitolojisi-pluto-roma-mitolojisi/>

⁹⁹ file:///C:/Users/hp/Downloads/Homeros%20-%20Odysseia.pdf Erişim Tarihi 10.04.2020.

¹⁰⁰ Homeros, *İlyada Destanı*, s. 93.

inanmaktan, ölümsüzler ülkesi olan Olympos'tan bir şey talep edildiğinde ona güvenmekten başka çareleri yoktur.¹⁰¹ Kayıtsız şartsız tanrı Zeus'a teslimiyet emredilmektedir. Zeus'a karşı gelmek cezayı da hak etmek anlamına gelmektedir. Homeros *İlyada*'sında Zeus'un sözünden çıkanları cezalandırmak için göndereceğini söylediği Hades'ten daha kötü bir mekânın varlığından söz etmektedir. Burası Tartar adı verilen, Hades'ten daha aşağıda demir kapıları ve tunçtan eşiği bulunan sisli, puslu bir mekândır.¹⁰² Tartarus, mitolojide hem Tanrı hem de hades ülkesinin daha aşağısında bulunan azap mekânıdır. Hesiodos, bu yerin cennet ve dünya arasındaki uzaklık kadar, dünyadan yer altına aynı uzaklıkta bulunduğunu söylemektedir. Burada geçirilecek sürenin mahiyeti işlenen suça göre belirlenmektedir. Katiller, günahkârlar ve Zeus'a karşı çıkanlar buraya mahkûm edilmektedir. Tanrılara isyan edenler için ebediyen burada ceza söz konusudur ve kurtuluş şansı yoktur. Anne babasına karşı gelip, şiddet uygulayan ve daha sonra da pişman olanlar, hafifletici sebeplerle cana kıyanlar vb. suçları işleyenler, bir yıl cehennemde cezalandırıldıktan sonra, bir dalga vasıtasıyla oradan dışarı Styx'in bir kolu olan Akherusian gölüne atılırlar ve daha önce kendilerine karşı haksızlık yaptıkları insanlardan af dilerler. Affedilmeleri halinde buldukları gölde yıkanıp, azaptan kurtulurlar. Affedilmezlerse, tekrar bir yıl daha cehenneme atılırlar. Mağdurlar tarafından affedilinceye kadar bu işlem böyle devam eder.¹⁰³ İslam dininde de Tanrı'ya isyan ve şirk affedeilmeyip ebedi cehennemi gerektiren suçlar arasındadır. Tanrı'nın müdahale etmediği kul hakkı, kişiyle ve hak sahibiyle alakalı bir günah kategorisindedir. Merhamet sahibi tanrı, kulunu affetmek istese de bazı suçların bireysel boyutu nedeniyle kul hakkı işleyen kişiler günahları nisbetinde cehennemi hakettiyse, kurtuluş için hak sahibiyle helalleşme şartı bulunmaktadır.

Yunan mitolojisinde cehennemin cezalandırıcı tanrıçaları Erinisler olup bunlar Hades'e gelen kötülerini ve ahlak düzenini bozan her türlü davranışı anında

---

¹⁰¹ Homeros, *İlyada Destanı*, s. 20-21.

¹⁰² Homeros, *İlyada Destanı*, s. 107.

¹⁰³ Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 13.

cezalandırılır. Günahkâr ruhları saklandıkları yerlerden alev saçan meşaleleri ile çıkarıp kırbaçlayarak yargıcın önüne getirirler. Kimi yerde suçluyu bağışlatır, kimi yerde de kötülükleri iyiliğe çevirirler. Suçluyu peşinden kovalayan köpekler olarak tasvir edilirler. Hatta bazen yeryüzüne çıkıp günah işleyenleri de cezalandırıp suçsuzların öçlerini alırlar.¹⁰⁴ Yunan mitolojisinde, insan davranışlarından kaynaklı ceza-mükâfat yalnızca diğer dünyaya bırakılmamış mitos anlatılarına göre bu dünyada gerçekleşen bazı olayların sebepleri de insanların işledikleri günahlara bağlanmıştır. Yunanlı şair Hesiodos, hem doğal hem de toplumsal düzenin birbirine paralel olduğunu ve adaleti gözetenlerin hasatlarının iyi hava şartları sayesinde bereketli olacağını, adaletsiz davrananların ise aksi bir durumla karşılaşacaklarını belirtir.¹⁰⁵

Ölüm sonrasında ruh ve beden nasıl bir formda olacağına dair bilgiye Odysseus'ta kahramanın Hades ülkesine inişinde annesiyle karşılaştığı pasajdan çıkarabiliriz. Odyssea annesini gördüğünde ona sarılmak ister fakat her defasında sanki gölge gibi elleri onu kavrayamaz.¹⁰⁶ Annesinin verdiği cevaptan ve aralarında geçen diyalogdan anlıyoruz ki ruh bedeni terkettiğinde soyut ve düşsel bir forma bürünür ve Hades diyarında onun için ayrılmış yeni yurduna gitmektedir.

1.2.5.2. Elysium

Elysion mitolojide, kahramanlık gösteren ve erdem sahibi her ölümlünün gideceği Elysion Çayırı, Elysion ovaları olarak geçen yeraltı dünyasında Okeanos Irmağı'nın kıyısında bir ödüllendirme mekânıdır. Kişi Tanrı Zeus'un izniyle belli şartları karşıladığı takdirde bu ödüllendirme mekânına gitmeye hak kazanmaktadır. Kayıkçı Kharon suçsuz olanların ruhlarını Elysium bahçesine ve çimenliğine ulaştırır. Elysium veya Eleusis bahçesi veya çayırığı olarak isimlendirilen bu cennet, yeryüzünün batı kenarında, adalarda bulunur. Burada cennetlikler spor karşılaşmaları

---

¹⁰⁴ Asarkaya, *Hesiodos'a Göre Yunan Tanrıları ve Sıfatları*, s. 69.

¹⁰⁵ Serpil Kaygın, "Ahlaki Doğa Algısı: Anaksimandros'un Kozmolojisinde Moira-Physis-Nomos İlişkisi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 25, Ankara, 2018, s. 274.

¹⁰⁶ https://www.academia.edu/36723946/D%C3%BCnya_Mitolojisi, s.102, Erişim Tarihi 10.02.2020.

yaparlar, dama oynarlar, ata binerler, çalgı çalarlar. Bu cennet aynı zamanda rengârenk çiçeklerin olduğu bir yerdir. Buraya kutsal olanlarla, iyiler girerler ve burada sonsuz bir hayat sürerler.¹⁰⁷

1.3. Dinlerde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

1.3.1. Semavi Dinlerde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

Din olgusunun başına semavi sıfatının verilmiş olması dinin kökeninin ve kaynağının atalar kültü veya mitolojilerle değil yüce bir varlık olan Tanrı tarafından belirlenmiş olmasından kaynaklıdır. Bu dinlerin oluşmasında ve sistemleşmesindeki en büyük unsur “peygamber” olarak adlandırılan Tanrı ile irtibatlı elçilerdir. Bu elçiler yeryüzünde Tanrı’nın öğretilerini yaygınlaştırmışlar ve sistemleştirmişlerdir. Ölüm sonrasına dair mitolojik anlatılarda karşılaştığımız birçok ayrıntıya dinlerin ölüm sonrası inanç sistemlerinde de karşılaşmak mümkündür. Bu ortak noktanın sebebi, insanda bulunan ve doyurulması gereken bir arayışın sonucunda ortaya çıkan şeylerin yanı sıra gönderilmiş elçilerin üzerinde durduğu ortak temalar olarak ifade edilebilir. Eski toplulukların doğaya adaptasyon süreçlerinde yer alan kırılma noktalarının sebebi, Âdem’den son peygambere kadar gelmiş aradaki elçiler olabilir. Sözlü geleneğin talihsizliğinden, bu şahıslar dönemin algılarından dolayı gerek kahraman üzerinden gerek din adamı sıfatıyla mitolojilerde yer almış olabilir.

Semavi dinlerde ödül/cennet ve ceza/cehennem ile bunların insan yaşantısıyla sıkı ilişkisinin güçlü olması nedeniyle ölüm sonrasına dair bilgiler daha sistematik ve detaylıdır. Özellikle Yahudilikteki israiliyyat kaynaklı anlatılar ve İslam dininin orjinal haliyle günümüze ulaşan kutsal kitabı bu açıdan önemli yere sahiptir. Hristiyanlık, batı felsefesinin ölüm sonrası ile ilgili literatürünün oluşmasında rol oynayan en önemli etkidir. Din felsefesinde ölüm sonrası hayat ile ilgili düşüncelerin alt yapısını anlamak için bu dinin konuyla ilgili yaklaşımlarını bilmemiz gerekmektedir. Semavi dinler arasında bulunup bulunmaması tartışmalı

---

¹⁰⁷ Ergün, *Kur’an’ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 13.

olan Zerdüştlük'e yer vermemizin sebebi ise özellikle tek Tanrı düşüncesinin görüldüğü ilk din olması, Yahudiliğe ve dolaylı olarak diğer dinlere olan etkilerinden dolayıdır. Tüm insanlığı ilgilendiren ölüm sonrası hayatla ilgili Mitolojilerin, dinlerin ve felsefenin sistemleri ve olaylara yaklaşım tarzları farklılık gösterse de birbirleriyle belli noktalarda birleştiren ortak noktaları da bulunmaktadır. İnsanoğlunun zihninde dönemsel olarak evrilen ölüm sonrası hayata dair yaklaşımları anlamlandırabilmek açısından dinlerin de meseleye bakışından söz etmek gerekir.

1.3.1.1. Zerdüştlük

İran dinleri içerisinde, tek Tanrı inancına yer vermesi bakımından en dikkat çeken Zerdüştlük'tür. Din statüsünde olan bu inancın kurucusu veya Peygamberi M.Ö. 570 yılında doğduğu tahmin edilen Zerdüş, kutsal kitabı *Avesta* ve inanılan tek Tanrı ise Ahura Mazda'dır.¹⁰⁸ Kur'an'da geçen "mecs" kavramını bu dine yoranlar olmuştur fakat ateş kutsal kabul edilse de ateşe tapınma söz konusu olmadığı için isabetli gibi görünmektedir.

Ölüm sonrasına dair geniş anlatımlara dair detaylandırmalar *Avesta* öncesi ve sonrası dönemlerde ve Zerdüş'ten sonraki dönemlerde farklılıklar bulunmaktadır. Bu kısımda farklılıklara ve kıyaslamalara değil ana hatlarıyla Zerdüştlükteki ödül ve ceza inancına değineceğiz. Zerdüş, bireysel eskatolojiye evreni de dâhil ederek düalist kozmik evren tasavvuruna eskatolojiyi dâhil etmiştir. Zerdüş, panteon yerine düalist bir din ortaya atarak evrenin düzenini iyilik ve kötülüğün savaşından oluşan ahlaki kozmik bir düzene oturtmuştur. Bu düalist anlayışa göre, Ahura Mazda ya da Hürmüz ile yeraltında Cehennem'in karanlığında yaşayan ve dünyaya azap çektirmek için iblislerini gönderen Yalanların Efendisi Angra Mainyu ya da Ehriman (Kötü Ruh) karşı karşıyadır. Bu bir matematiksel yargıdır ve bu durumu ne dua ne kurban ne de Ehriman'ın inayeti değiştiremez.¹⁰⁹ Kozmik dünyanın sonucunda iyi olan kazanacak ve kötülük yok edilecektir. Amel ve iman bu noktada zerdüştlük için

---

¹⁰⁸ Musa Akpınar, *Kuran'da Kurtuluş Öğretisi*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2008, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 123.

¹⁰⁹ Turner, *Cehennem Tarihi*, s. 31.

önemli iki unsur olarak yer almaktadır. Bu savaş İslam dininde isyan sonrası İblisin Allah'a, kıyamete kadar yarattığı insanları yoldan çıkarma şeklinde verdiği intikam sözü sonucu dünyada yer alan bazı kötülükler ve iyilikler karşısında seçim noktasında insanların verdiği mücadeleye benzetilebilir. İnsan ahirette bu iki durum karşısında kendi iradi seçimleriyle yargılanacaktır.

Zerdüştlük inancına göre, insanın ölümünden sonra ödüllendirilme ve cezalandırılma öncesinde dünyada ruhu ve bedeniyle birlikte ahiret hayatına geçmeden önce 3 günlük bir süreç başlar. Bu sürede ruhla beden birliktedir ve kişiye yaptıkları izletilir. Bu bekletilmede amaç, günahkâr kişileri ahiretteki çekeceği acıya hazır hale getirmek ve günahkâr olmayıp azda olsa günahı bulunanların temizlenip mutluluk içerisinde ahirete intikalini sağlamaktır.¹¹⁰ Ceza ve mükâfat kişinin günahkâr olup olmamasına bağlıdır ve yargılama süreci üç aşamalıdır. İlki ölümün hemen sonrasında, ikincisi dördüncü günün sonunda bireysel olarak Çinvat Köprüsü üzerinde ve üçüncüsü ise kozmik savaşın bitmesiyle oluşacak kıyamet sonrası tüm ruhların haşredilmesi sonrasında yapılacak evrensel yargılama aşamasıdır.¹¹¹ Dördüncü gün sonunda köprüden geçebilen ruhlar cennete, cennete geçemeyenler ise geçici olarak azap için cehenneme gideceklerdir. Kişi, yaşamı boyunca iyi ve kötü davranışlar açısından tamamen dengede kalmışsa, ruhu durağan bir şekilde genel dirilme ve son yargılama gününe kadar, yıldızlara ait bir bölge arasında bulunan Hamestagan'da (Araf) bekletilecektir.¹¹²

Dünyanın sonu geldiğinde azap da bitecek ve ahiret yurdunda sonsuz bir cennet hayatı başlayacaktır. Aşamalı hesaplaşma sonrasında hakedilen cennetin yeri ve ödüllendirmeler de aşamalıdır. İlki dünyaya en yakın bölgedeki yıldızlar bölgesinde, ikincisi ay bölgesinde, evrensel yargılama sonrası gidilecek olan asıl cennet ise Ahura Mazda'nın sonsuz ışığında bulunan Garotman'dır.¹¹³ Şarkı evi,

---

¹¹⁰ Nevfel Akyar ve Süleyman Sayar, "Zerdüşti Kutsal Metinlerde Ahiret Tasavvuru", *Mizanü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, Haziran 2020, s. 62.

¹¹¹ Akyar ve Sayar, "Zerdüşti Kutsal Metinlerde Ahiret Tasavvuru", s. 67.

¹¹² Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 128.

¹¹³ Akyar ve Sayar, "Zerdüşti Kutsal Metinlerde Ahiret Tasavvuru", s. 74.

ebedi ışık şeklinde isimlendirilen Garotman'da mükâfat hem maddi hem manevi olarak hissedilecek ve birçok nimetle dolu hayat yaşanacaktır. Bu yaratılan yeni cennette herkes aynı dili konuşacaktır. Ahura Mazda'ya şükranlarını sunacaklar ve hepsine ölümsüzlük veren yiyecek veya içecek verilecektir. Erkek ve kadın tüm yetişkinler kırk yaşındaki durumlarına, çocuklar on beş yaşında genç olarak sonsuz yaşamlarını sürdürecektir.¹¹⁴ Bundan sonra insanlar, çalışmak zahmetine katlanmayacaklar, giyimleriyle ve yaşantılarıyla şatafat, ihtişam içerisinde orada ölümsüz yaşayacaklar, ihtiyarlardan ve çürümekten kurtulacaklardır.¹¹⁵

Günahkâr ruhların ceza için gidecekleri yer *Avesta*'da “Yalan Evi”, “Kötü Düşüncenin Evi”, “En Kötü Yaşam” şeklinde geçmektedir. Cehennem, kuzeyde yer altında kötü bir yer olarak tasvir edilmektedir.¹¹⁶ Cehennem hayatına dair olan anlatımlara, *Avesta*'da ve M.S. IX. yüzyıl civarından kalma bir el yazması olan *Ardâvirâfnâme* eserinde detaylı şekilde rastlamaktayız.¹¹⁷ *Ardâvirâfnâme*'de cehennem azapları eylemler üzerinden yola çıkılarak anlatılmıştır. Mecusi dinine mensup olan fakat inandığı ile amel etmeyen, hatta açıkça yasaklanan fiilleri gerçekleştiren günahkâr ruhlar, suçlarının derecesine göre çeşitli işkencelere maruz kalmaktadırlar. Hayattayken işledikleri günahları bilinen veya bir şekilde haklarında şaibe oluşmuş ünlü kişiler, fiillerine göre cehennemün çeşitli katmanlarında işkence görmektedirler.¹¹⁸ Örneğin, bir adamı öldüren kişi cehennemde defalarca öldürülür, tartıda hile yapan tüccar pis ve iğrenç şeyleri tartarak onları yemek zorunda bırakılır, zalim kral iblisler tarafından cezalandırılır.¹¹⁹ Bu cezalandırma manevi olarak yapıldığı için hissedilen acı normalde dünyada hissedilecek olandan daha şiddetlidir.

---

¹¹⁴ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 128.

¹¹⁵ Mustafa Çiçek, *İslam Kelamında Cennet ve Cehennem*, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 14.

¹¹⁶ Akyar ve Sayar, “Zerdüşti Kutsal Metinlerde Ahiret Tasavvuru”, s. 75.

¹¹⁷ Turner, *Cehennemün Tarihi*, s. 31.

¹¹⁸ Ayşe Çelebioğlu, “Edebi Metinlerde Cehennem Tasvirlerinin Karşılaştırılması”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 32, Erzurum, 2014, s. 69.

¹¹⁹ Akyar ve Sayar, “Zerdüşti Kutsal Metinlerde Ahiret Tasavvuru”, s. 78.

Zerdüştlüğün kutsal kitaplarından ve mitolojilerinden derlenen ahiret senaryoları ile semavi olarak isimlendirilen dinler kıyaslandığında, özellikle Yahudilik ve İslam diniyle birçok benzerliğinin olduğu görülmektedir. Bu durumda ya bu semavi dinlerin kültürel olarak Zerdüştlükten etkilendiğini ve eskatolojik unsurlarını bünyesine dâhil ettiğini kabul etmek ya da Zerdüştlüğü de semavi dinler kategorisinde görmek gerekecektir.

1.3.1.2. Yahudilik

Yahudiliğin ölüm ve sonrasına ilişkin algıları çeşitlidir ve dönemsel olarak yapılan eklemeler ve değişimlerle çeşitlenmiştir. Bu çeşitlilik içerisinde tezin ikinci bölümündeki tartışma alanlarına zemin oluşturacak genel kanılara ve temel konulara değinilecektir.

Yahudilerin kutsal tarihi diyebileceğimiz Eski Ahid’de ve ilk beş kitapta net olarak ruhun ölümsüzlüğü, öldükten sonra dirilme, cennet ve cehennem düşüncelerine rastlanmamaktadır.¹²⁰ Eski Ahit ekseninde Yahudileri değerlendirdiğimizde Yahudiler Akdeniz halkları içerisinde komşularına göre ölüme en az ilgi duyan millet olmuştur.¹²¹ Yahudi tarihi, başlarından geçen önemli olaylara göre dönemlere ayrılmıştır. Yahudilerin tecrübe ettiği olaylar neticesinde mezhepler oluşmuş ve bu durumlar ölüme ve ölüm sonrasına yaklaşımları üzerinde etkili olmuştur. Araştırmacılara göre Yahudiler, Orta Çağ’a gelinceye kadar olan sürgün öncesi dönemde dünya merkezli inanç yapısına sahiplerdi. Ölüm sonrasında yaşanacak hayat için eski ahitte geçen Şeol kavramını kullanmaktaydılar. Ölüm o dönemde Yahudiler için Tanrı’dan uzaklaşma olarak görüldüğü için kötü bir olgu olarak görülmekteydi. Ölüm konusunda Sami-Pagan dinlerinden ve yaşadıkları coğrafyadan etkilemişlerdir. M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender’in Doğu seferi

---

¹²⁰ Dilek Yavuz Turun, *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler: İbnül-Cevzi Örneği*, Çukurova Üniversitesi SBE, Adana, 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 45.

¹²¹ Turner, *Cehennemin Tarihi*, s. 57.

sonrasında Yunan etkisiyle ruh-beden kavramları, ruhun ölümsüzlüğü¹²² gibi konular Şeol'a eklenerek burası öldükten sonra ruhun yaşamını devam ettirdiği bir yer olarak detaylandırılmıştır.

Yahudilikteki cennet cehennem fikrinin ne zaman ortaya çıktığına dair farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Yaygın kanaat İran tesirinden sonra iyiler için ebedi mükâfattan, kötüler içinse ebedi cezadan bahsedilmeye başlanmıştır. Zerdüştlükten bazı cennet cehennem kavramlarının geçtiği, mesih kavramından sonra Yahudilikteki yeryüzündeki cennet ümidinin kaybolduğu şeklinde bilgiler de mevcuttur.¹²³ Mesih anlayışının gelişmesiyle milli diriliş ve kurtuluş öğretisi gelişmiş, kendi düşünce yapısını zenginleştirecek fırkalaşma hareketleri başlamıştır.¹²⁴ Yahudilerin XII. yüzyıla kadar belli bir inanç sistemleri bulunmamaktaydı. Kutsal kitap sonrası dönemde hahamlar kutsal kitaptaki eksikliği yorum teknikleriyle detaylandırarak ölüm sonrasına ilişkin kutsal otorite oluşturmaya çalışmışlardır.¹²⁵ Rabbani geleneğin hakim olduğu Orta Çağ'da Tevrat'ı tefsir eden Yahudi din adamları sayesinde ölüm sonrası hayata dair inançları sistemleşerek son halini almıştır.¹²⁶ Maimonides (ö. 1204), Yahudiler için 13 esası bir araya getirerek Yahudilerin inanç sistemlerini oluşturmuştur.¹²⁷ Josef Albo (ö. 1444) İbn Meymun'un emirlerini 3'e indirilmiş haliyle ilahi adalet gereği ölüm sonrasında hak olduğunu söylemiştir. Samirilerin oluşturduğu inaç esaslarında insanların yeniden dirileceği bir günün geleceği, Amerikan Rabbilerinin Merkezi Konferansı'nda alınan ortak kararlar da ölüm sonrası muhakemenin hak olduğu yer almaktadır.¹²⁸

---

¹²² İrem Ceyhan, "Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, s. 548.

¹²³ Mustafa Çiçek, *İslam Kelamında Cennet ve Cehennem*, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 16.

¹²⁴ Ceyhan, "Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", s. 549.

¹²⁵ Muhsin Akbaş, "Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 17, İzmir, 2002, s. 42.

¹²⁶ Turun, *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler: İbnül-Cevzi Örneği*, s. 46.

¹²⁷ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 131.

¹²⁸ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, İstanbul, 2013, s. 203.

Son düzenlemeyle birlikte Yahudi ahiret inanç sistemine göre Yahudilikte insanın yaptığı işlerinin yazıldığı amel defteri inancı vardır. Bu inanç, yaptıklarının karşılığının olacağı düşüncesinin göstergesidir. İnsanın yaptığı iyi işlerinin ve Tora'nın bu dünyada yol gösterici, kabirde koruyucu, ahirette yol arkadaşı, hesap gününde ise eğer amelleri iyiye ona kurtarıcı olacağından bahsedilir. Kıyamet sonrası diriliş sura üflendikten sonra geçmişte ölenler de dâhil kutsal topraklarda olacaktır. Bu yüzden ölü gömme âdetlerinde kişi kutsal topraklara gömülmediği takdirde mezarına kutsal topraklardan getirilen bir avuç toprak serpilmiştir. Dirilişin cismani mi yoksa ruhani mi olacağı, herkesin mi yoksa bazı kimselerin mi diriltileceği, hesaba çekilme ve hesabın görüleceği yer, amellerin tartılması, değerlendirilmesi vb. konularında Yahudi bilginler çeşitli görüşler belirtmişlerdir.¹²⁹ Örneğin Yahudi filozof Philon'a (ö. 50) göre insan, kaynağı tanrısal evren olan ruh ve özü toprak olan bedenden oluşmaktadır. İkisinin birbirinden ayrılmasıyla ölüm gerçekleşir ve beden toprağa karışarak yok olur, ruh ise yeniden Tanrısal kaynağa yani sonsuzluğa yönelir. Ruh, ahiretteki mükâfatlar için erdemli ve Tevrat'a uygun yaşayarak yaşamını sürdürmelidir. Günümüzdeki Yahudilerin çoğu ruhun ölümsüzlüğüne inanırlar fakat çoğu cennet ve cehennemin varlığına ve ölümlerin dirileceğine inanmazlar.¹³⁰

Birçok kültürde ahireti yaşayacak olan asıl unsur ruh da olsa beden de olsa, bazı evrelerde ölü ritüelleri de ölüm sonrası açısından daima önemli bir yerde olmuştur. Ölü ritüellerinin ahirete intikal eden ruha etki ettiği noktalar olduğundan bahsetmekte fayda vardır. Yahudi geleneğinde ruhun kendisinin vücudu tekrar ziyaret ettiğine inanıldığı için mezarlara önem verilmmiştir. Kişi ölmüş olmasına rağmen mezarına ve bedenine yapılacak olumsuz muamelenin ruhun acı çektiğine inanılmaktadır. Bu yüzden kadavra incelemeleri, otopsi, kemikler üzerinde tesler ve incelemelerin yapılması yasaklanmıştır. Beden farklı bir formda ahirette ruhla

---

¹²⁹ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 137.

¹³⁰ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 132.

birlikte hayatını devam ettirse de dünyadaki bedene ve mezara gösterilecek saygısızlıktan dolayı ahiretteki bedeninin de acı çekeceğine inanılmaktadır.¹³¹

1.3.1.2.1. Gan Eden

Eski Ahitte cennet, Aden bahçesi anlamında Gan Eden tamlamasıyla ifade edilmektedir. Bunun dışında Talmut ve diğer kaynaklarda da ahiret hayatının nimetlerini elde etme anlamında olan, Olam Ha-Ba terkininin kullanıldığı belirtilmektedir. Talmutta, cennetin bu dünyaya benzemediği, bu dünya hayatında olduğu gibi cennette yeme, içme, cinsel ilişki vb. bedeni hazların olmadığı belirtilerek ruhani bir hayat olduğu inancı mevcuttur.¹³² İlk Yahudi düşüncelerine göre burası Tanrısal bir mekândır ve ilk insanın yaratıldığı yerdir. Diğer kültür ve inançların etkisiyle cennet yerine kullanılmıştır.

Ölüm sonrası gidilecek cennetin mahiyeti ve cennetin yeri üzerinde farklı yorumlar mevcuttur. Doğuda Aden'de, Âdem'in yaratıldığı, ortasında iyiyle kötüyü bilme ve yaşam ağacının bulunduğu yer vardır. Cennetten doğan ırmağın kolları Pişon, Gihon, Dicle, Fırat'tır. Dünyevi cennet İsrail, Kudüs, Arabistan ya da Babil'de, Dicle ve Fırat ırmaklarının civarında, uhrevi cennet ise semada veya dünyanın en doğusunda olacaktır. Cennet, bir yerde bir de gökte vardır ve dünyanın sonu geldiğinde gökteki yere inecek ve cennet görünür olacaktır şeklinde farklı görüşler mevcuttur. Yahudilerin ittifak içerisinde olduğu görüşe göre cennet, dünya yaratıldığından beri vardır ve kıyamet zamanı görünür olacaktır. Yargı gününden sonra insanlar altın ve kırmızı renginde olan ebedi yaşam ağacından yiyerek ebediyen huzur ve mutluluk içerisinde yaşayacaklardır.¹³³ Salih kimseler mezarda giydiği elbiseler yerine sekiz kat entari, başına taç giydirilir ve mücevher, altın ve incilerle süslenilerek hizmetine 60 melek verilir. Aden cennetinde olanlar için

---

¹³¹ Hüseyin Akdemir, *Modern Ortadoks Yahudilik*, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 129.

¹³² Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 23.

¹³³ Ceyhan, "Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", s. 551-552.

gece yoktur. Çocukluk, gençlik ve olgunluk çağı olmak üzere üç çağda yaşarlar.¹³⁴ Bahçede koro halinde şarkı söyleyen melekler vardır ve Tanrı, huzur, avlu, ev, çadır, mukaddes dağ, rabbin dağı ve mukaddes makam bölümdekilerle beraber yaşayacaktır. Cennette; süt, şarap, belsem ve baldan nehirler akmaktadır. Cennetin katmanlarında dünyadaki iyilik derecesine göre insanlar krallar ve peygamberler yaşayacaklardır. Cennetle ilgili bu tasvirler Yahudi apokrif kitaplarından biri olan II. Hanok'un kitabında da geçmektedir.¹³⁵

Yahudiler için ödül/cennet niteliği taşıdığı için kurtuluş inancının mahiyetine ve hangi noktada ödül/cennet ve ceza/cehennemi kapsadığını anlamlandırabilmek için bu mevzuya değinmek gerekmektedir:

Yahudiler yaşadıkları bazı talihsiz olaylar neticesinde kimi zaman ödül/cennetin dünyada gerçekleşeceğini ümit etmişlerdir. Onları buldukları durumdan kurtaracak olan bir kurtarıcı ve bu kurtarıcıyla birlikte meydana gelecek refah bir hayatın varolacağına inanmışlardır. Nitekim bu durum Yahudiler için kimi zaman cennetten daha değerli olmuştur. Besledikleri bu ümidi canlı tutan ise kurtuluşun dünyaya bakan yönü ve Yahudiliğin seçilmiş millet olmasından dolayı kurtuluşu hakettiklerine inanmalarıdır. Dünyada gerçekleşeceğini umdukları cennet, yeniden diriliş ve mesihle bağlantılıdır. Mesih'in gelmesiyle oluşacak birinci ve ikinci diriliş, Yahudilerin cennet tasavvurları açısından önemli dönemlerdir. Birinci diriliş olan Mesihî dönem, yalnızca Yahudiler için olacak yeryüzü cenneti dönemidir. Bu cennet ahiretteki gibi ebedi değil Yahudiler için Kutsal topraklarda yaşadıkları arınma ve refahlık sürecidir. Kurulan dünya krallığı İsrailoğullarına hasır ve gerçekleşecek manevi arınmayla peygamber mertebesine kadar ulaşacaklardır. İkinci mesihi diriliş tüm insanlar içindir ve bu dönemin sonunda büyük yargı günü neticesinde ya göksel cennete ya da cehenneme gideceklerdir.¹³⁶ Geleneksel Yahudi anlayışında, Hz. Davut soyundan gelecek bir kurtarıcının tüm İsrailoğullarını İsrail

---

¹³⁴ Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 23-24.

¹³⁵ Ceyhan, "Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", s. 553.

¹³⁶ Ceyhan, "Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", s. 550.

topraklarında toplayıp bir hanedanlık kuracağı ve bu saltanatın bireysel olarak ölüm sonrası hayatta da devam edeceği inancı vardır. Kurtuluş inancında ilk dönemlerde dışlayıcı bir tavır sergileyen Yahudilikte sonraki dönem mezheplerinde kurtuluşa ermek için Yahudi olmak şart görülmemiştir. İsrail’de etkisini sürdüren Modern Ortodoks Yahudilik, İsrailoğullarının seçilmiş olduğu fikrini sürdürmektedir. Modern dönemde Batı’da evrensel insan haklarının ortaya çıkmasıyla seçilmişlik inancı, liberal Yahudiler tarafından utanç duyulan bir inanç olarak görülmüş ve zamanla etkisini kaybetmiştir.¹³⁷ Yahudi olmayanların da kurtuluşa erebileceklerini ön gören Nuhilik fikri sayesinde belli ritüelleri uygulayan insanlar Yahudi olmasalar bile kurtuluş imkânı bulunmaktadır.¹³⁸

Yahudilerin yaşadıkları karşısında çıkış yolu olarak kurtuluşu kendilerine has kılmaları bir noktaya kadar anlaşılabilir. Ahlak faktörünü düşündüğümüzde yaşayan milyonlarca insanın yaptıklarının karşılığının olmadığı sonucunu doğuracaktır. O zaman ahlak, ahirete bakan yönüyle anlamsızlaşacaktır. Ayrıca Tanrı’nın merhameti ve adaletini Yahudilere tecelli edeceğine mal etmek kendi içerisinde paradoksa neden olmaktadır.

1.3.1.2.2. Hinnom

Yahudilikte ölen insanların gideceği yerin adı Tanah’ta genel kullanım olarak Şeol iken, Tanah sonrası dönemde özel olarak cehennem kelimesi yerine Hinnom kavramı kullanılmıştır. Hinnom oğulları vadisinden gelen bu kavram, Filistin’de kızgın güneşli, yakıcı, çorak, bitkisiz bir bölge olan, eskiden Kenanlıların tanrıları Baala kurban olarak küçük çocukları yaktıkları bir yerdir. Zaman içerisinde İran’ın etkisiyle değişikliğe uğrayarak Gehenna cehennem yerine kullanılmıştır.¹³⁹ Cehennem olarak çevrilen Gehenna çöplerden başka, suçluların ve hayvanların cesetlerinin de atılıp sıhhi nedenlerle sürekli yakıldığı bir tür çöp yığını ya da kent

---

¹³⁷ Akdemir, *Modern Ortodoks Yahudilik*, s. 78-79, 86.

¹³⁸ Rukiye Karaali, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2008 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 4.

¹³⁹ Akpınar, *Kur’an’da Kurtuluş Öğretisi*, s. 140.

çöplüğü anlamındadır.¹⁴⁰ Bu kelimelerin seçilmesi aslında manidardır ve Yahudilerin kafasında tahayyül ettikleri cehennemın nasıl bir yer olduğuna dair ipucu niteliğindedir.

Eski Ahit'te, iyi ve kötü ruhların gideceği Şeol denen ölümler diyarından bahsedilmektedir. Burası yerin altında, girenin bir daha çıkamayacağı, girişi kapılarla kapalı bir mekândır. Aslında burası genel olarak iyilerin cenneti, kötülerin ise cehennemidir.¹⁴¹ İbranice Şeol kelimesi sık kullanılmaktadır. Bu kelime kullanım olarak cehennem, mezar, çukur, bedenın ebedi istirahatete terkedildiği yer anlamlarına gelmektedir.¹⁴² Cennet ve cehennemın mahiyeti, yeri, ne zaman yaratıldığı konuları için söyleyecek net birşey yoktur. Bunun sebebi literatürün kutsal kitapla değil sonradan gelişen yorumlarla oluşmasındandır. Talmud, Midraş ve Rabbinik literatürde ölüm sonrası ruhun durumu, gelecek dünya, mesîhî kurtuluş ve dirilişle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır.

Genel kabullere göre göre denilebilir ki Yahudilikte, ruh bedeni terk ettikten sonra on iki ay boyunca bedenle irtibatı devam eder. Günahkâr ruhlar için arınma fırsatı olan bu süre bittikten sonra iyiler cennete kötüler ise cehenneme gider. Bazı mezheplere göre, ruhlar ya izzet tahtının altında tam bir sessizlik içinde gizlenirler ya da tam bir bilinç halinde gezinirler. Bazı rabbiler hesaba çekilmek üzere kötülerin diriltileceğini, sonra da yok olacağını, küllerinin iyilerin ayaklarının altına serpileceğini belirtmektedir. Bir görüşe göre günahı ve sevabı eşit olanlar cehennemde on bir ay süresince arandıktan sonra cennete girecektir. Yaygın görüş hem İsrâil'den hem diğer milletlerden olan kötülerin cehennemde sadece on iki ay kalacakları ve ardından yok olacakları yönündedir. Bazılarınca Şabat'a denk gelen günlerde azap uygulanmayacağı söylenmektedir.¹⁴³ Talmud'da Cehennem azabı yoğunluklu olarak ateş ve türevlerinden oluşmaktadır. Ağzı dar, içerisi duman, ateş

---

¹⁴⁰ Turner, *Cehennemın Tarihi*, s. 58.

¹⁴¹ Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 23.

¹⁴² Turner, *Cehennemın Tarihi*, s. 58.

¹⁴³ Harman, "Yahudilik", s. 205.

ve odunla doldurulmuş vaziyettedir. Ateşin şiddeti dünyadaki ateşten altmış kat fazladır. Cehennemin sınırı yoktur ve zifiri karanlık bir yerdir.¹⁴⁴ Cehennemin ateşten fırınları vardır.¹⁴⁵ Dondurucu soğuk, susuzluk, kaşıntı, Tanrı'nın kızgın kükürt selini andıran soluğu, kargaşa ve kaosun yaşandığı, cesedi kemiren kurtların olduğu bu mekânda en büyük azaplardan biri de yalnız bırakılma olarak tasvir edilmektedir. Cehennemin hiçbir zaman sönmeyeceğini ileri sürenler olduğu gibi belli bir zaman sonra onun yok olacağını ifade edenler de vardır.¹⁴⁶

Cehennem azabının süresi kişilerin işlediği günahlara göre belirlenmektedir. Bundan istisna tutulan Yahudiler için bu süre ne kadar büyük günah işlerlerse işlesinler on iki aydır.¹⁴⁷ Cennet ve cehennem farklı kademelerden oluşan büyük ve geniş mekânlardır. Yaygın inanca göre dünya yaratılmadan önce yaratılan ya da planlanan cehennem, yerin altında veya semanın üzerinde yahut karanlık dağların arkasındadır. Henüz yaratılmamıştır ve günahattan arınan insanların ruh ve bedeninin birlikte yaşayacakları mükâfat ve ceza yeridir. Bu yüzden cehennem dünyada arınma fırsatı bulamamışlar için bir arınma mekânı olarak geçmektedir. Tanrı merhameti gereği bir şekilde kötülerden olmuş ruhları arındırmak için ahirette azabı arınma vesilesi yapmıştır ve kimseye ebedi cezaya çarptırmayacaktır.¹⁴⁸ Liberal Yahudiler Tanrı'nın merhametine ters düşeceği gerekçesiyle cehennemi reddetmenin yanı sıra cennetin ve cehennemin varlığını fiziki anlamda da reddetmektedir.¹⁴⁹

Yahudiliğin temel kutsal metni olan “Tora/Tevrat”ta mükâfat ve ceza vaat edilmiş topraklar ekseninde de ele alınmıştır. Tanrı'nın rızasına uygun davrananlar için vadedilmiş topraklarda bolluk, bereket ve refah içinde uzun bir yaşam şeklinde dünyevi bir ödül/cennet gibi bir hayattan bahsedilmektedir. Tam tersi davrananlar

---

¹⁴⁴ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 94.

¹⁴⁵ Şevket Özcan, *Dinlerin İnsana Verdiği Değer: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Örneği*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2013, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 82.

¹⁴⁶ Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 24-25.

¹⁴⁷ Özcan, *Dinlerin İnsana Verdiği Değer: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Örneği*, s. 83.

¹⁴⁸ Harman, “Yahudilik”, s. 205.

¹⁴⁹ Akdemir, *Modern Ortadoks Yahudilik*, s. 80.

için ise lanet, kuraklık, yoksulluk ve anayurttan sürgün olarak tanımlanan ceza/cehennem gibi bir hayat durumundan bahsedilmektedir. Yahudiler farklı dönemlerde yaşadıkları bu felaketleri yeryüzü cehennemini olarak görmüşlerdir. Yahudiler açısından özellikle anayurttan ayrı kalmak Tanrı'nın bir yaptırımıdır ve en büyük cezadır.¹⁵⁰

Bu noktada Yahudilerin ölüm sonrası yaklaşımları üzerinde etkisi olan Holocaust felaketinin teolojik açıdan Yahudiler üzerindeki etkileri irdelenmelidir. Bu felaketin Tanrı sıfatlarıyla bağlantısı, dünya cehennemi ve dünyada arındırılma sonucunda gerçekleşecek ahiret cenneti şeklinde varyasyonları bulunmaktadır. Sözleşme inancı gereği İsrailoğulları Tanrı'ya uydukları takdirde refah bir hayat beklentisi içerisinde olabilecekler, aksi durumda ise ilahi ceza tecelli edecektir. Holocaust, Yahudi tarihinde benzeri görülmemiş nitelikte bir felakettir. Holocaust, Yahudiler ve bu olaya şahit olanlar tarafından hem dini hem felsefi açıdan sorgulanmıştır. Holocaust'u dini bir problem olarak ilk kez ortaya koyanlardan Reform hareketi hahamı olan Richard L. Rubenstein'dir (ö. 2021). O, bu olayı Tanrı inancıyla uzlaştırmaya çalışmış ve herşeye gücü yeten, merhametli Tanrı düşüncesini sarstığını söylemiştir.¹⁵¹ Holocaust'a ilahi ceza ekseninde yaklaşanlar Yahudiler'in tarih boyunca sürgünde olmalarını cezalandırma olarak görmektedirler. Bu yüzden Holocaust'un Avrupa'ya yerleşen Yahudilerin İsrail topraklarına dönme düşüncesini terketmelerinden dolayı Tanrı'nın onları cezalandırmasının sonucu olduğunu söylerler. Çocukların ve günahkâr olmayanların bu işkencelerle öldürülmesinin Tanrı'nın adaletiyle bağdaştırılması problemi bu yaklaşımın zayıf noktasıdır. Holocaust'u özgür irade üzerinden anlamlandırmaya çalışan Ortodoks teolog Eliezer Berkovits'e (ö. 1992) göre, insanın iradesini yanlış kullanmasından dolayı yeryüzünde kötülükler meydana gelmektedir. Tanrı'nın ilahi sıfatı gereği insanı özgür bırakması ve bunun neticesinde insanın kötülük yapmış olması başka bir

---

¹⁵⁰ Yusuf Altıntaş, "Yahudilikte Ahiret Anlayışı", *Din ve Hayat*, Sayı 16, 2012, s. 37.

¹⁵¹ Muhsin Akbaş, "Holocaust Problemi ve Tanrı: Teolojik ve Felsefi Cevaplar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 1, 2003, s. 174.

yaklaşımıdır. Tanrı'nın sıfatları ve Holocaust'u bağdaştırmaya çalışan Çağdaş Yahudi felsefeci Dan Cohn-Sherbok, Yahudinin acılarının ve ölümlerinin "daha muhteşem bir geleceğin başlangıcı" olduğuna inandıklarını iddia eder. Bu olay karşısında birçok Yahudi, Tanrı'nın kendilerini bu dünyadaki erdemliliklerinden dolayı ödüllendireceği gelecek dünyanın varlığına inanıyorlardı.¹⁵² Nitekim bu olaydan sonra birçok Yahudinin vadedilmiş topraklara yerleşmesi ve kendi devletlerini kurmaları erken gelen bir ödül olarak görülmüştür. Holocaust'un teolojik anlamda Yahudiler üzerinde etkisi ilahi emir ve uyarı olarak görüldüğü için olumlu anlamda kamçılama ve tarihlerindeki diğer felaketlerde olduğu gibi ders çıkarıp daha güçlü bir şekilde yollarına devam etmelerini sağlamıştır.

1.3.1.3. Hristiyanlık

Hristiyanlık, Yahudi geleneği ve İsrailoğullarıyla çevrili bir ortamda doğmuştur. Yahudi inanışlarıyla beslenen zihinleri, Yahudiliğin kutsal kitabının Eski Ahit'i kabul etmeleri nedeniyle de büyük oranda Yahudi geleneğinden etkilenmiştir. Yeniden diriliş İbrahim, İshak ve Yakup gibi peygamberler aracılığı ile anlatılmış ve Hz. İsa da aynı inancı devam ettirerek yeniden dirilişi Hristiyan inancının bir parçası olarak vaazetmiş¹⁵³ ve böylece yeniden diriliş Hristiyanlık inancının zorunlu bir akidesi olarak kabul edilmiştir. Dirilişin sonucu olarak ödül ve ceza inanışları Hristiyanlıkta süreç içerisinde bazı değişikliklere uğramıştır. Orta Çağ'da Hristiyanlık dini otorite olmuş ve emrilerini uygulamak amacıyla vaizler aracılığıyla yoğun dozda ceza/cehennem ve ödül/cennet olgularını kullanmıştır. Felsefenin üstünlük sağlamaya başladığı evreye gelindiğinde bu tavrın blançosu da ortaya çıkmıştır. Felsefi zeminde oluşan ödül/cennet ve ceza/cehennem yaklaşımlarına gerekli görüldüğü yerde kıyaslamalarda da bulunularak ikinci bölümde ele alınacaktır. Bu başlık altında ana hatlarıyla teolojik açıdan Hristiyanlık inancında ölüm sonrası hayatın imkân ve mahiyeti üzerinde durulacaktır.

---

¹⁵² Akbaş, "Holocaust Problemi ve Tanrı: Teolojik ve Felsefi Cevaplar", s. 176-177, 179.

¹⁵³ Akbaş, "Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", s. 48.

1.3.1.3.1. Paradise

Öldükten sonra kişilerin gideceği mekân Yahudilikte “Şeol” olarak kullanıldığı gibi ilk dönem Hristiyanlarda “Paradise” ya da “kıyamet, ebedi mesken, ölümler diyarı” tamlamalarıyla isimlendirilmekteydi. Bu yer Yahudilikte olduğu gibi, yaratılışın başlangıcından beri mevcuttur.¹⁵⁴ Cennet Yeni Ahit’te, Tanrı Egemenliği, Babanın Egemenliği, Göklerin Egemenliği, Tanrının Konutu, Babanın Evi, Sonsuz Yaşam, Göksel Konut şeklinde özel olarak ödüllendirme mekânı olarak ifade edilmektedir. Tanımlamalar belli noktalarda cennetin mahiyeti ve yeri hakkında ipuçları sunmaktadır. Ancak, bu ifadelerde geçen “gök” kavramı, cennetin yüceliğine binaen söylenen mecaz ifadeler mi, yoksa gerçek manada söylenen ifadeler mi olduğu hususu zihinleri meşgul etmiş ve bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çünkü kutsal kitapta başka bir pasajda Yahudiler’e benzer bir yeryüzü cennet anlayışı geçmektedir. Dünyanın yıkılıp yeni bir yeryüzü ve gökyüzünün kurulacağı, burada Tanrı konutunun olacağı, Tanrının insanlarla birlikte yaşadığı ifade edilerek, bu meknın Kudüs olduğu ve surlarının çok değerli taşlar ve madenlerle yapıldığı belirtilmektedir.¹⁵⁵ Hristiyanlık’ta cennet denince tahayyül edilen şey Tanrı ile bağlantılı tanrısal unsurların yer aldığı bir mekândır. Kişi için en büyük ödül ise İslam dininde kendini gerçekleştirmiş ruhların arzu ettiği gibi Tanrı’nın krallığında Tanrı’yı müşahadededir.

Hristiyanlık’ta cennet söz konusu olduğunda “düşüş” metaforu önemli bir noktadır. Düşüş inancı, cennetin yeri ve cennette Hz. Âdem’in durumundan yola çıkarak insanın mahiyeti hakkında bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Düşüşün sonucu olan kurtuluş inancı ise cennetin imkânı noktasında ipuçları barındırmaktadır. Hristiyanlığın inanç sisteminde kilit noktada olan düşüş metoforu Hz. Âdem’in cenneti hakkında bilgi verirken insanın dünya üzerindeki varlığını anlamlandırmak için de kullanılmıştır. Düşüşle birlikte oluşan kurtuluş düşüncesi, insanoğlunun dünya üzerindeki zorunlu varoluşuna cennet düşüncesiyle müjde olmaktadır. Hz.

---

¹⁵⁴ Şahin, “Cennet”, s. 376.

¹⁵⁵ Ergün, *Kur’an’ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 26.

Âdem'in cennette yaptıklarından kaynaklı ortaya çıktığına inanılan ilk günah, kefarete ve kurtuluş kavramlarını zorunlu olarak doğurmuştur. Yani, Pavlus'a göre mirasla insanlığına bulaşan ilk günahın, Hz. İsa'nın bedeninde ödenmesiyle temizlenmiştir.¹⁵⁶ Hz. İsa tüm insanların sırtındaki bu yükten kurtulmasını sağlayan kurban ve insanlığın kurtarıcısı olarak görülmektedir. Tanrı'nın, Hz. İsa'ya zulmetmelerine izin vermesi kurtuluş planı gereğidir ve 3 gün sonra onu diriltip yanına almıştır. Hz. İsa hem Tanrı hem insan sıfatına büründürüldüğüne inanılması, Hristiyan akidesinde teslis inancını oluşturmuştur. Bu öğretiyi kabul edenler Tanrı'nın krallığında sonsuz mutluluğa ve kurtuluşa ulaşırken, kabul etmeyenler, cehenneme atılacak ve kurtuluşu kazanamamanın cezası olarak sonsuz cezaya çarptırılacaklardır. Hz. İsa'nın bu misyonu neticesinde ölüm sonrası cennetle ilgili aşamalarda Hz. İsa önemli bir konumdadır

Tanrı İsa'ya bu aşamalarda aktif rol oynatarak hem onu onurlandırmış hem de yüceltmıştır. İncil'e göre, yargı günü kaçınılmazdır ve melekler dâhil herkes Hz. İsa'nın başkanlığında yargılanacaktır. Cenneteki mükâfatlardan biri de Hz. İsa'da yaşam olmasıdır. İnsanların bu dünyadaki yaptıklarına göre derecelendirme ve ödüllendirme sonucunda durumlarına karar verilecek, iyi olanlar mükâfatlarını alırken kötü olanlar da cezalarının belirlenmesi için Tanrı'nın ve Mesih'in yargı kürsüsüne çıkacaklardır.¹⁵⁷ Salih kişiler için ebedi mükâfatın yanında en büyük mükâfat olarak nitelendirilen İlahi cemali müşahade vardır. Ona karşı eksilemez muhabbet ve sevgi duyarlar. Cennetliklere taç giydirilir ve tahtlar üzerinde oturtularak istirahat ettirilirlir. Onları, Hz. İsa'nın düğün ziyafetine katılma ve ilahi tabiata hissedar olma ödülleri de beklemektedir. Bu ödüllendirmeler kişinin derecesine göredir ve kişi artık öldükten sonra sevap veya günah kazanamaz.

---

¹⁵⁶ Kürşat Haldun Akalın, "Pavlos'un Gnostik Müjdesi: Kilise Cemaatinin Sonsuz Ölümü ile Ruhsal Seçilmişlerin Sonsuz Yaşamı", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Kars, 2015, s. 126.

¹⁵⁷ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 152-153.

Dünyada yaptıklarının karşılığını cennet, cehennem veya “İbrahim’in sinesi” olarak isimlendirilen arafla alacaklardır.¹⁵⁸

Katoliklere göre, hesaplaşma sonrası tam temizlenemeyen, küçük günahları olan kişiler cennete geçiş aşaması öncesinden “Purgatoire” adı verilen yerde temizlenirler. Bu aşamada dünyada akrabalarının onlar için yaptıkları dua, sadaka, ayin gibi hayırların faydasını görebileceklerdir. İlk etapta ruha uygulanan ödül ve ceza kıyamet sonrasında azabı veya daha iyi hissetmeleri için ruhların durumlarına uygun bir şekilde bedenlenecektir. Cennetlikler, ihtiyar ve çocuk ölenler de dâhil herkes genç, dinç, ideal bir şekilde ölümsüz ve bozulmayacak bedenlere bürünecektir.¹⁵⁹

Burada geçirilecek süre ve ödüle muhatap olacak kişinin mahiyeti dirilişe yüklenen anlamla bağlantılıdır. Diriliş inancı konusunda Kutsal Kitap da dâhil ittifak hakimken, bedenli diriliş meselesi, Yeni Ahit’te kesin bir dille söz edilmemektedir. İlk Hristiyanlar, Hz. İsa’nın dirilişinden yola çıkarak, diğer insanların da etten kemikten oluşan fiziki bedenleriyle ahirette diriltileceğine inanmaktadırlar. Roma Katolik Kilisesi, Protestan ve Ortadoks Kiliseler tarafından ortak kabul edilen son hali ise Apostol Kredosu’nda, “insan vücudunun dirilişi” olarak kararlaştırılmıştır. Bu düşünce Skolastik dönemde Thomas Aquinas (ö. 1274) tarafından sistemleştirilmiştir. Aquinas’a göre, ruh beden formudur ve ölüm sonrası kaybettiklerine tekrar bedenle birlikte birleşmeyi arzu eder, ruhun mükemmelleşmesi yeniden bedenle buluşmasıyla gerçekleşmektedir. Pavlus (ö. 64\67), ruhani ve fiziki beden ayrımı yaparak bu dünyadaki bedenle dirilişi reddetmiş, ruhani bedenle olacak bir dirilişten bahsetmiştir. Origenes (ö. 254) bu düşüncenin ilk savunucularındandır ve o da ölüm sonrasında kişinin hayvani bedenden sıyrılıp, Tanrı tarafından cennette yaşayabileceği ruhani bedene büründüğünü savunmaktadır. Bu mesele kişisel devamlılık için önemlidir. İngiliz Klise Doktrini bedenli varlığı kişisel devamlılık için gerekli görürken, felsefi anlamda ruhun ölümsüzlüğü meselesini savunanlar,

---

¹⁵⁸ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Işık Yayınları, İzmir, 2005, s. 217.

¹⁵⁹ Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, s. 218-219.

önemli olanın fiziksel bedeninin geri döndürülmesi değil, ahirette büründürülecek şeyin o kişiyle bağlantılı olmasıdır der.¹⁶⁰ İnsanları yaşamlarına göre ruhsallar ve bedenseller olarak ayıran Pavlus'a ve bağlantılı olarak Gnostik mitolojiye göre, ölümden sonra dirilişte kutsallar ve ruhsallar için herhangi bir sorun yoktur ancak bedenseller etten kemikten bedenle çürümeye ve yok olmaya mahkûm edileceklerdir.¹⁶¹ Genel olarak Hristiyan teolojisinde dünyadaki bedenle değil, ahiretteki yeni hayata uygun formda yaratılmış bedenle diriliş olacağına inanılmaktadır.

Sonuç olarak Hristiyanlıkta cennet nimetleri ayrıntıya girmeden sembolik bir anlatım ve çeşitli benzetelerle anlatılmaktadır. Cennetliklerin mahiyet olarak ölümsüzlüğe uygun bir şekilde bedenlenerek Tanrı'nın çocukları olarak melekleşmelerinden ve süre olarak sonsuza kadar kalacaklarından bahsedilmektedir. Cennet tasvirlerinin en açık anlatıldığı esinleme bölümünde, yeryüzü ve gökyüzünün yok edilmesinden sonra oluşacak yeni mekânın adı Kudüs olacağı ve buraya yaşam kitabında adı olanların gideceği yeni bir cennetten bahsedilmektedir. Tanrı'nın nurunun aydınlatığı bu mekânda, değerli taşlardan surlar, inciden kapılar, cam saydamlığında yollar, ortasında billur ırmaklar ve etrafında her daim meyvesini veren ağaçlar bulunmaktadır.

1.3.1.3.2. Cehennem

Hristiyanlık'ta ölüm sonrası hayata kutsal kitap ekseninde yaklaşıldığında cehennem varlığı ve amacına ilişkin kanıtların çoğu Matta İncili'ne dayanmaktadır. Luka İncili ile karşılaştırıldığında, Matta İncili'ne İsa'nın öbür dünyaya ilişkin uyarlarına kendi görüşlerinin eklendiği görülmektedir.¹⁶² Cehennem, İncil'de ölümler diyarı, sonsuza dek sürecektir koyu (zifiri) karanlık, dipsiz derinlik, sonsuz azap,

---

¹⁶⁰ Akbaş, "Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", s. 53.

¹⁶¹ Akalın, "Pavlos'un Gnostik Müjdesi: Kilise Cemaatinin Sonsuz Ölümü ile Ruhsal Seçilmişlerin Sonsuz Yaşamı", s. 129.

¹⁶² Turner, *Cehennem Tarihi*, s. 71.

sönmez ateş, kızgın fırın, cehennem ateşi olarak isimlendirilmekte ve ifade edilmektedir.¹⁶³ Cehennemın nerede olduğuna dair kutsal kitapta iki farklı kullanım geçmektedir. Bu iki kullanımın çelişikliğini ortadan kaldırmak için tevil yoluna gidilebilir. İncilde cehennemın nerede olduğu konusunda açık bir ifade bulunmamaktadır. “Ölümler diyarına kadar ineceksin” ibaresinden yola çıkarak cennetin aksine aşağılarda bir yerlerde olduğuna inanılmıştır. Ayrıca Yeni Ahit’te anlatılan dilenci ve zengin adam pasajında, cennetliklerle cehennemliklerin birbirini göreceği ve aralarında bulunan geçilmez uçurumdan bahsedilmektedir.

Hristiyanlık’a göre herkes kendi yaptığıının cezasını çekecektir. İncil’e göre insanlara davranışlarına ve söyledikleri sözlere göre azabın şiddeti ve formu da farklılık göstermektedir. İncil’de insanların işleyeceği her günah ve edeceği her küfrün bağışlanabileceği, ancak Tanrı’ya karşı yapılacak küfrün asla silinmeyecek bir günah olduğu ve bağışlanmayacağı belirtilmektedir. Bir kardeşine hakaret edip onu aşağılama, inançsızlık, putperestlik, adam öldürme, cinsel ahlaksızlıkta bulunma, büyücülük yapma, yalancılık, bencillik, haksızlığın peşinden gidip gerçeğe uymama, din bilginlerinin riyakârlık edip öğüt verdiklerini yapmaması kişinin cehennemde azap görmesine neden olacak bazı günahlar arasında sayılmaktadır. İncil’de cehennemliklere, Tanrı’nın yaşam kitabında adı olmayanların dışlanması, gece gündüz hiç sönmeyecek olan ateşe atılmak, kükürtle yanan ateş gölüne atılmak, kızgın fırınlara sokulmak, elleri ayakları bağlanıp zifiri karanlık olan dipsiz bir kuyuya atılmak, alevler içinde bir damla suya muhtaç olarak yaşayacakları azaplardan bahsedilmektedir.¹⁶⁴ Pavlus’a göre, evlilik dışı ilişki kurup tövbekâr olmayanlar, putperestler, zina edenler, eşcinseller, hırsızlar sarhoşlar, iftiracılar, dolandırıcılar, büyücüler, kıskançlar, kavgacılar, hayasızlar ve açgözlüler Tanrı’nın krallığına alınmayacaklardır. Günahkârlar için en büyük ceza, cehenneme mahkûm edilmek değil yok olmaktır.¹⁶⁵ Pavlus insanların Hz. İsa’nın ruhunu içinde yaşatarak

---

¹⁶³ Ergün, *Kur’an’ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 27.

¹⁶⁴ Ergün, *Kur’an’ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 28-29.

¹⁶⁵ Turner, *Cehennemın Tarihi*, s. 70.

ruhsal seviyeye ulaşacaklarını ve böylece ölüme karşı zafer kazanabileceklerini söylemektedir.¹⁶⁶

Cehennemi hakeden ruhlar için, günahlarının ağırlığına göre; Allah'ı görme ödülünden mahrumiyet, ateş, şeytan ve mücrimlerle beraberlik ve bitmek blmeyen kemirici bir kurt şeklinde üç farklı formda cezalandırma şekli vardır. Azabı Hz. İsa'dan önce gelenler veya ondan haberdar olmayanlar için de ebedi görmektedirler. Ancak bazı bilginler bu ağır maddeyi naslardan yola çıkarak yumuşatıp, kendi sebepleri dışında cehennemi hak eden bu gurup için cehennemde azap gördükten sonra cennete gitme imkânlarının bulunduğunu söylemektedirler.¹⁶⁷

Hristiyan olmayanların kurtuluş ihtimali ile ilgili üç şart ileri sürülmektedir: 1) İncili kabul etmeyi ve Kiliseye katılmayı açıkça reddetmemek. 2) Yaratıcı olan Tanrı'yı samimi ve açık yüreklilikle aramak. 3) Vicdandan gelen emirler doğrultusunda Tanrı'nın iradesini yerine getirmektir. Kilise, II. Vatikan Konsili ile başlayan diğer dinlere karşı hoşgörü ve onların da kurtuluşa erdirebileceği görüşünden kısa süre sonra vazgeçmiş ve tekrar Hristiyanlık dışında kurtuluşun mümkün olmadığı görüşünü savunmaya başlamıştır. Hristiyanlar, kendilerini kurtuluşa erip cennetliklerden sayarken, kâfirler olarak isimlendirdikleri diğer dinlere mensup kişilerin cehenneme gideceğine inanmaktadırlar. Bu kişilerin cehennemde kalacakları süre konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Adventist Kilisesi ve son dönemlerde incilci ilahiyatçılar, imansızların sonsuz bir cezaya çarptırılacağı düşüncesi inkâr etmişlerdir.¹⁶⁸ Yehova Şahitleri, ateşli işkence mekânı olarak cehennemi kabul etmemektedirler. Onlara göre cehennem, ölen insanların gittiği bilinçsiz yok olma halidir. Ödülü hak etmeyip cezaya mahkûm olmayı hak eden kişiler hiç var olmamış gibi yok olacaklardır.¹⁶⁹

---

¹⁶⁶ Akalın, "Pavlos'un Gnostik Müjdesi: Kilise Cemaatinin Sonsuz Ölümü ile Ruhsal Seçilmişlerin Sonsuz Yaşamı", s. 133.

¹⁶⁷ Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, s. 218.

¹⁶⁸ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 155, 158.

¹⁶⁹ Nuri Tınaz, "Yahova Şahitleri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul, 2013, s. 394.

Sonsuz cezayı inkâr edenler, yok edilmeye inanmaktadırlar. Yok etmeci cehennem anlayışı felsefî ve dini temelleri olan bir teoridir. Bu meselenin Hristiyanlık diniyle olan kısmı ve diğer detaylar ikinci bölümde ele alınacaktır.

1.3.1.4. İslamiyet

İslam dini ortaya çıktığı coğrafyada, yeni inanç sistemi oluştururken hitap ettiği halkın bazı inançlarını nesh ederek, bazı inançları muhatabın kafasında aşına olduğu algılardan yola çıkarak oluşturmuştur. Bu yüzden dinleri muhatap oldukları kitlelerden ve dinin yaşadığı kültürden bağımsız düşünemeyiz. İslam dininde yansımaları bulunan ve muhatabın algıları üzerinde etkili olan cahiliyye Araplarının ve sabiilik inancının ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehennem inancından bahsetmek gerekmektedir.

Cahiliyye Araplarında insanlar için takdir edilen hayatın bir sonu olduğu “ecele” kavramıyla ifade edilmekteydi. Rahatlığa, dinginliğe kavuşmak manasına gelen “sukun” kavramı ölüm yerine kullanılmaktaydı. Ruhun bedenden ayrıldıktan sonra “hamme” adı verilen kuş formunda yaşamını devam ettirdiğine inanılmaktaydı.¹⁷⁰ Müşriklerin ölüm sonrası hayata dair yaklaşımını inceleyen bazı tefsir araştırmacıları, ölüm sonrasına dair inançlarının olmadığını söylemişlerdir, fakat bu yaklaşım pek isabetli gözükmemektedir. Kuran’ın muhatabı olan cahiliyye Araplarında ölüm sonrası hayat, aşına oldukları bir olgudur. Araplar Hristiyanlık, Yahudilik, Haniflik ve Sabiilik gibi ölüm sonrası inanın var olduğu dinlerle etkileşimde olan bir millettir. Meseleye tarihsel araştırma metoduyla yaklaşıldığında cahiliyye Araplarının ölü âdetleri ve ölüm sonrası neler yaşayacağına dair anlatıları ve ölüye ve arkasından yapılan detaylıca ritüelleri, ölüm sonrasına dair inançlarının olduğunu göstermektedir. Araplardan İslam dinine geçmiş ve ölü gömülene kadar her aşaması ince ince düşünülmüş ritüelleri bulunmaktadır. Örnek verecek olursak, ölüünün yeni hayata temiz başlaması için su ile yıkanması, yeni hayata günahsız bir

---

¹⁷⁰ Mahfuz Söylemez “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliyye Araplarında Ahiret İnancı”, *Milel ve Nihal*, Cilt 13, Sayı 1, 2016, s. 87-88.

başlangıç yapması amacıyla daha önce hiç giymediği tertemiz kumaşlarla kefelenmesi¹⁷¹ ölü ritüellerinin ölüm sonrasında yaşanacak hayat için hazırlık olduğunun göstergesidir. Aşına oldukları halde Kur'an'da, müşriklerin ahiret ve onun safhalarını alaya aldıkları ifade edilir. Toshihiko Izutsu (ö. 1993) onların bu uzlaşmaz tavırlarının temel nedenini bir nevi nihilizm olarak yorumlar. Onları nihilizme iten etkenin ise dünya hayatında zeki, kabiliyetli tüccar ve dünya arzusuyla dolu iş adamları olmalarının onları başına buyruk yapmasına bağlamaktadır.¹⁷²

Ölüm sonrası yaşama inandıklarına dair bulgulara Arap şiirlerinde de rastlanmaktadır. Siyasi, kültürel, dini unsurları barındıran şiirler, zengin içerikleriyle Arapların yaşamlarında önemli bir konumda yer almıştır. Şiirlerde ölümün mutlaka geleceğinden ve insanların dünyada yaptıklarının hesabını vereceği yerin varlığından bahsedilmektedir. Cehennem, gönülleri sıkıp daraltan felaket yurdu¹⁷³ ve karanlık çukur şeklinde tasvir edilmektedir. Allah'ın yapılan herşeyi bildiği ve amel defterine kaydedilenlerin bu dünyada ya da hesap gününde karşılığının görüleceği, ölülerin kabirlerinden onlar için bırakılan elbiseleri giyerek ilk yaratılış gibi yaratılarak yeni bir şekle gireceği anlatılmaktadır.¹⁷⁴ Cennet, sıra sıra dizilen yastıklardan oluşan, etrafı bahçelerle çevrili ödüllendirme mekânıdır.¹⁷⁵ Cahiliyye şiirlerinde Allah, İlah vb. adların yanında cennet ve cehennemden, ahiretten ve hesap gününden bahseden şairler genelde hanif inancına mensup şairlerdir.¹⁷⁶

Arapların aşına oldukları dinlerden Hristiyanlık, Yahudilik ve şiirler üzerinden kısmen Haniflik inançlarından söz edildi. Cahiliyye Araplarının Hz. Muhammed'i Sabii olarak nitelendirmeleri ise Sabii inancına aşına olduklarını göstermektedir.

---

¹⁷¹ Söylemez, "İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı", s. 72, 74-75.

¹⁷² Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 19.

¹⁷³ Ali Bulut, "Cahiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, 2005, s. 224.

¹⁷⁴ Bulut, "Cahiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler", s. 226-227.

¹⁷⁵ Faruk Çiftçi ve Harun Özel, "Cahiliyye Dönemi Zühd Edebiyatının Sosyal ve Kültürel Hayata Yansımaları", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 17, 2018, s. 414.

¹⁷⁶ Bulut, "Cahiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler", s. 233.

Sabiilikle ttkileşimde olmuş olmaları ölüm sonrası inanışları üzerinde de etkisini kaçınılmaz kılmaktadır. Nitekim ölüm sonrasını betimlemede kullanılan ibareler farklılık arzetsede İslam dini ile benzerliği bulunan noktaları mevcuttur. Bu benzerlikleri yeri geldiğinde tek tek ifade etme gereği duymadan ana hatlarıyla ölüm sonrasına dair inanışlarına yer vereceğiz. Sabiilikte insanın yaratılış itibarıyla, beden (pagra), ruh (nişimta) ve can veya nefis (ruha) olmak üzere üç unsurdan oluştuğu ifade edilmektedir. Ruh tanrısal âlemden bedene yüklenmiş cevherdir. Bu yüzden ölüm yok oluş değil ölüm görevlisi Saurielin bedenden ayırmasıyla oluşacak yeni bir hayatın daha başlangıcıdır. İyi ve kötü kavramları ölümün her aşamasında ruha uygulananlar üzerinde etkilidir. Saurielin can alma aşamasında iyi insanların canları yanmasın diye ışık elçisi Hibil Ziva'nın gelip onları koruyacağı inancı vardır. İyi insanın ruhu bembeyaz nurdan elbise giymiş olarak ışık yolculuğuna çıkacağı, kötü insanın ise kapkara elbiseyle yolculuğuna çıkacağına inanılır. İyi ruhun yükseklerde ve kuzeyde olduğuna inanılan Mşunia Kuşta'ya yani cennete yolculuğu başlamaktadır. Işık âlemi olan bu cennetler, sonsuz ve sınırsız sayıdadır. Yolculuğu esnasında yedi gezegeni hızlıca geçerek Abaturun terazisinde Şit'in ruhuna karşı tartılır, bu aşamayı geçtikten sonra ruh eşiyile bütünleşerek mutlu, huzurlu ve rahat bir hayata başlayacaktır.

Sabiilikte iki türlü cehennem vardır. İlki kötü ruhun ışık âlemine giderken Matarta denilen yedi gezegende işlediği günaha göre azap görmesidir. İkincisi ise kıyamet sonrasında Surf denizi denilen yerde kıyamet sonrası genel hesaplaşma sonrası azap görecekleri cehennemdir. Günahkâr ruhlar bu karanlık cehennemde, ateşte yakılmak, kaynar sulara haşlanmak, kaynar kazanlara batırılmak suretiyle işkenceye maruz kalacaklardır. Burası için sevindirici tek şey cehennemin ebedi olmadığıdır.¹⁷⁷

Kur'an'ı Kerim ve Hadisler, Müslümanların ve İslami ilimlerin en çok başvurduğu temel kaynaklardır. Kur'an'da ahiret hayatı ilk dönem inen ayetlerde

---

¹⁷⁷ Ergün, *Ku'ran'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 21-22.

sıkça tekrar edilmektedir. Bu dönemde cennet ve cehennem ise tehdit unsuru ve teşvik edici olarak kullanılmaktadır. Kur'an'da diğer dinlere nazaran bu yeni hayatla ilgili detaylı bilgiler yer almaktadır. Kutsal kitaptaki detaylandırmaların yanında konuyla ilgili İslami ilimler de farklı açılardan yaklaşımları sayesinde zengin bir literatür oluşmuştur. İnsanların sonsuza kadar yaşayacakları hayata dair merakın ağır basması,¹⁷⁸ Kur'an ve Hadislerin yanında israiliyyat adı verilen anlatımların da bu literatüre dâhil olmasına neden olmuştur. Ayrıca genişleyen İslam coğrafyasında Müslümanlar, topraklarına kattığı kültürlerin âdetlerini de benimsemişler ve kültürleri özümseyerek dinleştirmişlerdir. Nitekim Arapların ölü ritüellerinin ve Yahudilerin ölüm sonrası hayat inanışlarının yansımaları Kur'an ve Sünnet dışındaki bilgiler olarak İslam kültüründe yer edinmektedir. Bu bilgiler benzerlikleri anlamlandırmak açısından önemlidir. Bu kısımda oluşan bu zengin literatür içerisinde yer alan ölüm sonrası hayatla ilgili meseleler, belli sınırlandırmalar çerçevesinde ele alınacaktır.

1.3.1.4.1. Cehennem

İbranice “Gihinnom” kelimesi sözlükte, derin kuyu, hayırsız, uğursuz anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise kâfirlerin, münafıkların ve zalimlerin, gerçeğe (vahye) boyun eğmeyenlerin azap görecekları yer olarak tasvir edilmektedir.¹⁷⁹ Cehennemin temel niteliği azap kavramıdır. Sözlükte terk etmek anlamında olan bu kelime terim olarak işkence, eziyet ve elemidir. Azabın ve yaşanacakların tasvir edilerek anlatılmasındaki amaç inkâr edenleri tehdit, günahkâr olanları uyarmaktır.

Yahudilik ve Hristiyanlık'ta gerçekleşeceğine inandıkları yeryüzü cenneti veya cehennemi ve Sabiilik'te geçen ilk dirilme sonrası yaşanacak cennet cehennem hayatına karşılık olarak kullanabileceğimiz kavram “kabir”dir. Kabir hayatının varlığı ve mahiyeti ile ilgili tartışmalar olsa da genel inanış, kabir hayatının

---

¹⁷⁸ Turun, *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler: İbnül-Cevzi Örneği*, s. 6.

¹⁷⁹ Turun, *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler: İbnül-Cevzi Örneği*, s. 42.

gerçekleşeceği noktasındadır. İslam dininde ölü gömme âdetlerinin çoğu kabir hayatında gerçekleşecek ön hesaplaşma içindir. Münker ve Nekir adlı melekler ön hesabı gördükten sonra ölü için durumuna göre “cennet bahçelerinden bir bahçe” veya “cehennem çukurlarından bir çukur” şeklinde nitelendirilecek hayat başlayacaktır. İslam düşünce dünyasında iyi ruhlar için mükâfat verilmesi, problem doğurmamaktadır. Günahkâr ruhların kabirde hem ruhen hem bedeniyle birlikte işkence göreceği noktasında farklı fikirler öne sürenler olmuştur. Bazı mitolojilerde karşılaştığımız gibi bu ön azabı asıl hesaplaşma öncesi ruh için arınma olarak görenler olmuştur.

Kıyamet sonrasında, tüm insanlar yeniden bedenlenip kurulacak olan hesap alanında dünyada işlediklerine göre muamele göreceklidir. Bu muamele Allah'ın rızasını gözeterek bir yaşam sürdürse ödül/cennet şeklinde ya da Allah'ın rızası, emir ve yasaklarına aykırı hareket ettiyse ceza/cehennem şeklinde olacaktır. Yaygın kanaate göre Tanrı'nın rahmeti gazabından üstün olduğu için rahmeti gereği kullarını cehennemde cezalandırmak istemez ancak kişi yaptıklarından dolayı cehennemi hakettiği için Tanrı adaleti gereği onu cehenneme koymaktadır.

Köprü metaforu birçok dinde ve mitolojilerde bulunmaktadır. Köprü bazı inanışlarda ölüm sonrasında kişiyi hesap göreceği alana taşıyan bir araç konumunda iken bazılarında da cennet ve cehennem arasında geçişin yoludur. İslam dininde hesap sonrasında kıldan ince kılıçtan keskin olarak nitelendirilen Sırat Köprüsü günahkâr ve iyi ruhları ayırt etmek için kullanılan eleme araçlarından biridir. Bu köprüden geçemeyen kişiler cehennemin ateş çukurlarına düşerek azaba çarptırılırlar. Cehennemliklere verilecek cezalar ve azabın dozu işledikleri suçlara göre farklıdır ve bu azapların uygulanmasında görevlendirilmiş melekler bulunmaktadır. Bu azabın dozu ise her seferinde yenilenen ve bir öncekinden daha şiddetli olacak şekilde kişiye yaşatılmaktadır. Azap; Ateş, kan, irin ve pisliklerden oluşan yemekler, bedenlere yapılan eziyetler gibi şiddeti gittikçe artan cezalardan oluşmaktadır. Cezalandırma esnasında dünyada yaptıklarının pişmanlığını feryatlarla dile getiren günahkârlar için artık bir çıkış ve kurtuluş yolu bulunmamaktadır.

Azabın süresi de günahkârın durumuna göre farklılık göstermektedir. Allah'a şirk koşanlar ebedi olarak azabı hak edenler grubunda yer alırken, affedilebilir günahlar işlemiş kişiler işledikleri günahların azap olarak karşılığı kadar cehennemde kaldıktan sonra onlar için bir çıkış yolu sunulmaktadır. Sonu aydınlık olan bu kurtuluş ümidi uzak veya yakın olsun anlatılan senaryoları düşündüğümüzde saniyelik bir azap bile katlanılır gibi gözükmemektedir. Burada geçirilecek yaşamın süresi eskatolojik açıdan tartışılan meselelerdendir. Kur'an'da zaman yerine kullanılan kavramların yorumu, düşünürlerin ve yorumcuların meseleye yaklaşımı literatürde birçok açıdan ele alınmıştır.

Kur'an'da cehennemde kalma süresi ile ilgili kullanılan kavramlardan biri, uzun zaman, süreklilik, uzun zaman sürmek manasına gelen "huld"dur. Kur'an'da "Allah'ın düşmanları" olarak nitelendirilen küfrün yolunu tutmuş olanlar için cehennem, dârü'l-huld" (ebediyet yurdu) olacağı belirtilmektedir.¹⁸⁰ İslam dininde Tanrı'nın da ebedi olmasından kaynaklı olarak "ebed" kelimesinin cehennem söz konusu olduğunda nasıl yorumlanması gerektiği tartışma konusudur. Bu kavram "dehr"den farklı olarak ölünmez parçalanmaz zamanı ifade etmekte, hatta Yunan felsefesinin de etkisiyle âlemin ve Allah'ın mevcudiyetinin sürekliliğini ifade etmektedir. Kelâmcıların çoğunluğu, cennet ve cehennem ile bunlarda bulunanların Allah'ın sürekli yaratma fiiline bağlı olarak ebediyen var olacaklarını kabul etmişlerdir. Meseleye Tanrı'nın sıfatları bağlamında yaklaşan Cehm b. Safvân (ö. 745) ise Allah'tan başka hiçbir şeyin ezeli ve ebedi olamayacağı için cennet ve cehennemin de bir sonu olduğunu belirtmektedir.¹⁸¹ Safvan'ın cennet cehennem konusunda diğer düşünürlerden farklı görüşler öne sürmesinde, akıl ile naklin çatışması durumunda aklın esas alınarak nassın tevil edilmesi gerektiği düşüncesi etkili olmaktadır. Çağdaş düşünürlerden Muhammed İkbal'e (ö.1938) göre cehennem için kullanılan "huld" kelimesinin zaman müddeti anlamında kullanıldığını ve Kur'an'da bahsedilen cehennemin intikam almak için hazırlanmış ebedi işkence

---

¹⁸⁰ Ahmet Saim Kılavuz, "Huld", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul, 1998, s. 324.

¹⁸¹ Ahmet Saim Kılavuz, "Ebed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul, 1994, s. 73.

çukuru yerine insanın tekamülünü tamamlamak için verilen süre olarak algılanması gerektiğini söylemiştir.¹⁸²

Eğer gerçekten va‘di bu tarz işkenceler ise sonsuz kudret sahibi merhametli bir Tanrı’nın kullarına yapacağı bu muamelelerden ne zevk alıyor olabileceği, insanlar üzerinde ise gerçekten caydırıcılığının olup olmadığı irdelenmesi gereken bir husustur. Müslümanlar arasında Ehli Sünnet olarak adlandırılan kısım ahiret ile ilgili mevzularda Allah’ın belirttiklerinin üzerine pek yorumda bulunmamış, gayb meselesi olduğu için üzerinde konuşmanın boşuna bir çaba olduğunu düşünerek yorumlarda bulunmamışlardır. Bu meselenin detaylıca ikinci bölümde felsefi zeminde tartışmamıza konu olacağı ifade edilmelidir.

Kur’an’da cennet cehennem tasvirlerine detaylı yer verilmesine rağmen nerede olduğuna dair net bir bilgi yoktur. Kutsal kitapta cennet betimlemelerinde kullanılan “âliye” kavramından yola çıkarak yukarıda, yükseklerde bulunduğu, cehennemin de “esfelu’s-sâfilîn”de bulunduğu kanaati yaygındır.¹⁸³ Göğün ulaşılamazlığı ve eskiden beri gelen kutsallığından ötürü kutsallığın yukarılarda aranması eskinin kısıtlı şartlarında makul görülebilir; ancak günümüzde uzay üstüne yapılan keşifler neticesinde bu tarz düşüncelerin farklı bakışlarla incelenmesi gerektiği de ortadadır. Bizce cennet veya cehennem, ölüm gibi boyut değişikliğidir. Aşağı veya yukarı yer tayin etmek yerine bu boyut farklılığının mahiyeti tartışılabilir. Ölümle birlikte ruh için dünya hayatından duman misali ortadan kayboluş söz konusu ise onun ölüm sonrası yaşamda yaşayacağı ödül veya ceza mekânı ile ilgili söyleyebileceğimiz belki de şimdilik en tutarlı durum, bu dünyada tabir edilen yer veya yön algılarının dışında olduğudur.

---

¹⁸² İbrahim Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 40, 63.

¹⁸³ Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*, s. 34.

1.3.1.4.2. Cennet

Tarım toplumlarında ve doğa ile iç içe olan topluluklarda cennet kelimesine yüklenen “bahçe” kavramı cennet tasvirlerinde de ön plandadır. İslam’ın ilk muhataplarının yaşadığı coğrafyadan kaynaklı bazı betimlemelerde yerel unsurlar yer almaktadır. Ayrıca Arap toplumunun zaaflarından yola çıkarak da zinetler, tartışmalı bir mesele de olsa huriler, tasvirlerde yer almaktadır. Bu tasvirleri “dönemin Araplarını cezbedici olması için” şeklinde yorum getirdiğimizde Kur’an’ın evrensel mesaj olmasını nasıl konumlandıracağız? Bu noktada cennet tasvirlerinin her dönemde ve her coğrafyadan insan için cezbedici olması açısından evrensel kavramını doğru anlamlandırmak ve Kur’an’ı anlama yaklaşımlarımızı doğru belirlememiz gerekmektedir. Böyle yapmadığımız takdirde Kur’an’ı indiği döneme sıkıştırılmış, günümüzde iyi şartlara kavuşmuş insanlar için önemini yitirmiş gibi gösterebiliriz.

Kur’an’da ve Hadislerde cennet nimetlerine detaylıca yer verilmiştir. Bizce Kur’an tasvirlerini her dönemde geçerli olacak şekilde evrensel kılan da bu noktada çözüm bulmaktadır. Çünkü her insana ve zaaflarına hitap edebilecek kadar çeşitli ödüllerden bahsetmesi, arzularını tatmin etmeyi seven insanoğlu için cezbedicidir. Kimisinin cenneti manevi mutluluk olan Tanrı’yla karşılaşmak veya ölümsüzlük olurken, kimisinin cenneti de sınırsız nimetler içerisinde yaşam olabilmektedir. Ayrıca İslam dünyasında farklı teviller de bulunmaktadır. Örneğin Şeyh Bedreddin (ö. 1420), dünyada ve âhirette yüce olan her duruma, her aşamaya cennet denileceğini, her aşağılık ve kötü duruma da cehennem denileceğini düşünmektedir. İktbal, cennet ve cehennemi herhangi bir yerin adı olarak değil, egonun çeşitli durumları olarak anlamaktadır. Ona göre cehennem, insanın bir insan olarak başarısızlığını acı şekilde hissetmesidir. Cennet ise ölüm ve felaket güçlerine karşı zafer kazanma sevincidir.¹⁸⁴

---

¹⁸⁴ Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*, s. 35.

Cennette geçirilecek zaman konusunda Cehm b. Safvan haricinde İslam bilginleri arasında ittifak vardır. İslam bilginlerinin cennetin ebediliği hususunda aynı görüşte olmalarının en önemli nedenleri arasında, Kur'an'da bu konuyla ilgili muhkem ayetlerin görüşlerini teyit etmesi¹⁸⁵ ve sonsuz mükâfat düşüncesinin insanda arzulanan ve kaybolması halinde umutsuzluğa düşmesine neden olacak psikolojik sebeplerden kaynaklı olacağı sayılabilir. Cennette kalınacak sürenin uzun bir süre olması insanda bir süre sonra bıkkınlık hissi uyandırıp uyandırmayacağı merak konularından biridir. Aslında ayetlerde bir önceki verilen nimetin diğerinden daha farklı olması meselesinden yola çıkacak olursak, insan monoton bir şekilde aynı nimete maruz kalmayacak, her defasında yeniden keşfediyormuşçasına isteklerini taze tutacak mükâfatlarla karşılaşacaktır. İnsandaki ölümsüz olma arzusu da cennetteki konforlu hayatla birleşince ahirette bezginli diye bir durum söz konusu olmayacaktır. Yani dünya hayatına endeksli bakış açımızla ahireti anlamaya çalışmak birçok noktada bizi yanıltmaktadır.

Bu ebedi cenneti hak etmek İslam dininde belirli ritüelleri yerine getirmeye ve İslam dinine mensup olma şartına bağlanmıştır. Alimlerin çoğunluğu Hz. Muhammed'in getirdiği dini tek kurtuluş dini kabul ederek İslam dinini kabul etmeyenlerin hangi kişilikte olursa olsun cennete giremeyip, cehennemde sonsuz cezaya çarptırılacağını savunmaktadırlar.¹⁸⁶ İslam'ın tek din olarak kabul edilmesi ve kurtuluşun sadece bu dine mensup olanlar için olması inancı adil ve merhametli Tanrı sıfatlarıyla çelişiyor gözükmektedir. Bu çelişkiyi ortadan kaldırmak İslam dininden kastedilenin ne olduğunu doğru anlamlandırmaya bağlıdır. İslam aslında bir dine maledilmiş tek boyutlu özel bir isimden ibaret değildir. İslam, aslında Hz. Âdem'den beri peygamberlerde ortak olan özü kapsayan geniş hacimli bir kavramdır. Bu öz, kendi içerisinde tek bir yaratıcıya inanmayı barındırmaktadır. Peygamberlerin getirdiği şeriatler bir açıdan yerel etkiler de içerdiği için buna inanmayanları ötekileştirip sonsuz cehenneme mahkûm etme düşüncesi, kendisinin kurtuluşa

---

¹⁸⁵ Toprak, *Cennet ve Cehennem Ebediliği*, s. 45.

¹⁸⁶ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 342.

erebilenlerden olduğunu bilmesi rahatlığıyla söylenmiş bencilce yaklaşım olarak yorumlanabilir. Bu yoruma dayanarak Kur'an'da geçen, kalbinde zerre kadar iman edenlerin ebedi cehennemde kalmayacağı hususu, Allah'ın, İslam dininden olmayıp yaratıcının varlığını inkâr etmeyenler için ebedi cehennem yerine farklı bir senaryo tasarlamış olabileceği şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim M. Zeki Duman (ö. 2013), İslam'da amaç, hiçbir zaman ırka ve dine bağlı niteliksiz bir kimlik değil, Allah'ı ve ahiret gününü bilerek, kendi arzu ve iradesiyle iman etmek ve bu kalb tasdikinin gereği olarak salih işler yapmaktır, diyerek cennete gidebilme kriteri nokasında ayete daha ılımlı bir yaklaşımda bulunmuştur. Gazzali (ö. 1111) de kurtuluşun Hz. Muhammed ve getirdiği davete inanmakla olacağını ancak son Peygamber'e, kabul edilebilir bir mazeret sebebiyle iman edememiş olanların, mümin sayılıp cennete gireceği ümit edilebilir diyerek¹⁸⁷ vahiy ulaşmayanları ve ecel gelmesi nedeniyle İslam'ı araştırıp iman etmeye vakit bulamayanları istisna tutmaktadır.

Kur'an, Allah'a asla şirk koşulmamasını ve O'nun kendisine şirk koşulmasını kesinlikle affetmeyeceğini bildirmiştir. İkinci şart olarak dini kimliğin yanında Allah'ın emrettiği ritüelleri uygulamak da gerekmektedir. İman sonsuz cehennemden kurtarıken ritüeller bir adım öne götürerek ahirette ebedi cenneti kazandırmaktadır. İbadet, sözlükte boyun eğme, kulluk, tapınma anlamlarına gelmektedir. Dinlerde ibadet yerine kullanılan kavramların, sığınma, yüceltme, sevgi ve korku gibi iç dinamikleri harekete geçiren, duygularla bir tanrıya veya tabiatüstü varlıklara yönelmek, bu varlık veya varlıklara saygı ifadesi olmak üzere belli davranışları yerine getirmek gibi ortak anlamları ifade etmektedir. İslam dininde bu kavram, Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan her şeyi kapsamaktadır.¹⁸⁸ Allah'ın rızası için yapılmasının yanında, yapılan işlerin kişiye ahirette fayda sağlaması, cehennem korkusu, cennet arzusu, ibadete teşvik açısından kişiyi harekete geçiren diğer etkenlerdir. İbadete teşvik için bu va'dler Tanrı tarafından sık kullanılan usluptur.

---

¹⁸⁷ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 356, 358.

¹⁸⁸ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 210.

İbadetler Allah için yapıldığı takdirde önemi vardır ve ölüye ahirette fayda sağlayacağına, riya ile yapılmasıyla ibadetlerin boşa gideceğine ve ona hiçbir fayda sağlamayacağına inanılmaktadır.

Cennetliklerin yaşı konusunda ise müfessirler arasında erkeklerin 33 olacağına dair ittifak bulunmaktadır ancak ayetlerin ifade ettiği anlamların net olmamasından dolayı kadınların yaşı konusunda farklı yorumlar mevcuttur.¹⁸⁹ Bu konuyla ilgili müteşabih ayetlerden ve hadislerden yola çıkarak herkes kaç yaşında ölürse ölsün aynı yaşıt olacağından, kadınlar da 33 yaşında olacağı kanaatine varılmıştır.¹⁹⁰ Cennetteki erkek ve kadınların dış görünüş tasvirlerinden anlaşılıyor ki ahirette yeniden diriltilecek olan bedensel vasıfları barındıracak yapıda, dünyadakine benzeyen ancak ahiret hayatıyla uyumlu bir halde diriltirme söz konusudur. Kıyamet günü gerçekleşecek dirilme de toprağın içerisindeki ölüleri dışarı atması ibaresi veya müşriklerin inanmamasından dolayı çürümüş kemikleri ilk yaratanın yeniden diriltme konusunda da kudretinin olduğunu belirten ayetlerden de anlıyoruz ki ahiret hayatını yaşayacak olan ruh ve beden formu söz konusudur.

Cennetin yeriyle ilgili bazı tartışmalar Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaşadıkları cennet üzerinden yapılmaktadır. Hz. Âdem'in konulduğu cennetin yeryüzünde olduğu görüşünü savunanlar, Kur'an-ı Kerim'de anlatılan Âdem-Havva kıssasından ve cennetliklerin gireceği cennetin özelliklerinden yola çıkarak, düşüşün gerçekleştiği cennetin ölüm sonrasında vadedilen ebediyet cennetiyle bir çok yönden çeliştiği için aynı olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu cennetin, Kirman ve Faris arasında kalan bir bahçe, Aden bölgesi, Mezopotamya, Filistin gibi yeryüzünde seçilen bazı mekânların Hz. Âdem'in cenneti olabileceğini öne sürenler olmuştur.¹⁹¹ Hz. Âdem'in yaşadıkları ve arzuları göz önünde bulundurulduğunda, Kur'an'ın tasvir

---

¹⁸⁹ Mukadder Arif Yüksel, "Kur'an'da Cennet ve Cennetliklerin Yaşına Dair Tartışmalar", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, Tokat, 2019, s. 113.

¹⁹⁰ Yüksel, "Kur'an'da Cennet ve Cennetliklerin Yaşına Dair Tartışmalar", s. 118.

¹⁹¹ Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*, s. 21.

ettiği uhrevi cennetle bağdaşmadığı için aynı olmadığını öne sürenler olmuştur.¹⁹² Zaten uhrevi cennette yaratılan Âdem'in şeytanın vaat ettiği şeyin peşinden gitmesi gereksiz bir çabadır. Mustafa Öztürk'e göre bu kıssaya geleneksel yorumla bakıldığında Pavlus'un öğretileri meşrulaşmaktadır. Âdem kıssası, Hz. Âdem'in yeryüzüne indirilmesi, uhrevi cennetten dünyaya düşme değil, bolluk ve bereket içindeki bir hayat ortamından daha çetin hayat şartlarının hakim olduğu bir başka ortama intikal etmek olarak algılanması gerektiği de ifade edilmiştir.¹⁹³ Hz. Âdem'in konulduğu cennetin ebediyet cenneti olduğu görüşünü savunanlar, ayet ve hadislerde bahsedilen düşüş cennetiyle ebediyet cenneti arasında herhangi bir çelişki olmadığını, kastedilen cennetlerin aynı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hz. Âdem'in konulduğu cennetle ilgili açıklama yapmayanların görüşü ise doğrusunun bilinemeyeceğinden dolayı şurasıdır diye ısrarcı olmamak gerektiği şeklindedir.¹⁹⁴

1.3.2. Uzak Doğu ve Hint Dinlerinde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

1.3.2.1. Hinduizm

Doğu dinleri içerisinde İslam dini ve Hristiyanlıktan sonra müntesibi en fazla olan din Hinduizm'dir.¹⁹⁵ Uzak doğu dinlerinde yer alan yeniden doğuş düşüncesi, her insanın *dharma*sına uygun olarak yaşama görevi ve yaşamın sonsuz döngüsel doğası Hindu kavramıdır.¹⁹⁶ Birçok Hint kökenli dinde bulunan bu inançlar, Hinduizm'in etkisini göstermektedir. Uzakdoğu dinlerinde yer alan reenkarnasyon inancı, ölüm sonrası için alternatif yaklaşımlardan biridir. Bu inancın dini ve felsefi boyutları bulunmaktadır. Bu nedenle burada Hinduizm ve Budizmde yer alan reenkarnasyon inancı, reenkarnasyonun devam ederek yeniden bedenlenen kişi

---

¹⁹² Büşra Erdeğer, *Yasak Meyve Bağlamında Kadının Konumunun Kuran Açısından Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2012, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 67.

¹⁹³ Erdeğer, *Yasak Meyve Bağlamında Kadının Konumunun Kuran Açısından Değerlendirilmesi*, s. 66.

¹⁹⁴ Toprak, *Cennet ve Cehennem Ebediliği*, s.25

¹⁹⁵ Ayşe Demirel, "Hesse'nin Doğu Dinlerine Yaklaşımı", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 53, 2016, s. 319.

¹⁹⁶ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, s. 509.

açısından ceza/cehennem olması ve reenkarnasyon sonucu Nirvana denilen özel halin ödül/cenneti ifade edip etmemesi tartışmaları üzerinden ele alınacaktır.

Hinduizm’de inanç sistemi açısından üç farklı evrilme sürecinden bahsedilmektedir. Bu dönemler içerisinde yaşadıklarının, inançları üzerinde de etkisi olmuştur. Ari işgalinden sonraki Vedalar dönemi, kurban başta olmak üzere dini ritüellerin yoğunlaştığı dönemdir. Ölümden sonra atalarının yanında göksel dünyada yaşam olduğuna inanılmaktaydı. Kişi özellikle kurban ibadetini iyi yaparak, iyi işler yapmakla sürekli zevk ve mutluluk bulunan cenneti kazanabilecektir. Upandişadlarla birlikte bilgiye dayalı din anlayışı oluşmaya başlamış ve karma-tenasüh inancı Hinduizm’de bu dönemde sistemleşmiş ve inanç haline gelmiştir. Karma inancına göre kişinin bir sonraki karmasını, yaşadığı hayatta yaptıkları belirlemektedir. Hinduizm’de Karma inancı bir sonraki yaşamın nasıl olacağını belirleyen sebep sonuç ilişkisi ve zincirinden oluşan kanunlar bütünüdür. Karma inancının özünde “iyiden iyi, kötünden kötü çıkar” muttosu bulunmaktadır. Karma çarkında belli seviyeye ulaştıktan sonra Mokşa seviyesine erişilmektedir. Mokşa hayatın en yüksek gayesi anlamına gelmektedir. Karma inancında ibadetler de önemli bir yere sahiptir. İnsan ibadet yapmaya başladıkça faal olur, faal olmak mutluluğu bulmasına yardımcı olacaktır. Mutlulukla beraber sonsuz olanı arayan insan, mutluluğu Tanrı’nın kendisinde bularak sonsuzluğa yani Tanrı’nın kendisine ulaşacaktır. Kişi nefsin isteklerinden kurtularak dünyada iken arınmayı başarabilir.¹⁹⁷ Hinduizmde ruh, biri fiziksel ve dayanıksız diğeri dayanıklı ve ölümsüz olan iki bedenden oluşmaktadır. Ölüm anında dayanıksız olan kısmında değişiklikler meydana gelir. Atmanın Brahma ile özdeşliğini idrak etmesi, karma döngüsünün son bulmasıyla aydınlanmanın gerçekleştiği an, ödüldür.¹⁹⁸

Ölen ruh için üç farklı ahiret hayatı bulunmaktadır. Kendini arındırabilen ruhlar için Tanrısal ruha dönüşeceği ve sonsuza kadar yaşayacağı en yüksek cennet

---

¹⁹⁷ Bu bilgiler için bkz. Akpınar, *Kur’an’da Kurtuluş Öğretisi*, s. 112, 114; Karaali, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, s. 10-11, 17-18.

¹⁹⁸ Vincant Barry, “Hayatta Kalma Hipotezleri”, Çev. Ufuk Özen Baykent, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 144.

olan Devayana'ya gireceklerdir. Kişilerin karmalarına göre kalabilecekleri ve işledikleri fiillerin karşılığını görüp tekrar dönecekleri ay âlemi olan Pitrayana cenneti bulunmaktadır. Hiçbir dine inanmamış olanlar ise ölümden sonra hemen dünyaya döneceklerdir.¹⁹⁹ Hindistan, cennet inancı konusunda zengin içeriğe sahiptir ve bu inanç birçok Asya ülkesini de etkilemiştir. Hindistan'da cennetle ilgili ilk bilgiler Rigveda'da bulunmaktadır. Rigveda'da Nandana olarak isimlendirilen cennet, Tanrı Yaman'ın hüküm sürdüğü yer ve Tanrılarla birlikte olmak için ölümden sonra gidilen ataların yurdu olarak nitelendirilmektedir. Ölen kişi burada ölmüş aile bireyleriyle buluşur ve iyi davranışları oranında kalıp yeniden bedenlenerek dünyaya gönderilir. Bu cennet göğün üçüncü katındadır. Burada her çeşit meyvelerden, süt, bal ve şarap ırmaklarından, müzik ve eğlencelerden, parlak renkli ineklerin onlara hizmet edeceğinden bahsedilmektedir.²⁰⁰ Ölüm sonrası mükâfat mekânlarından biri olsa da burası kalıcı bir yer değildir. Çünkü Hinduizmde ödül/cennet olarak arzulanan şey karma sonucunda arınan ruhun Tanrı'ya ulaşarak yaşayacağı hayattır. Bu hayat tarzı semavi dinlerdeki Tanrı'nın bilgisine ulaşma arzusu ve onu görme arzusuyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca Hint folklorunda da yeryüzü cenneti inancı mevcuttur. Bu cennetlerin dışında yeryüzünde Meru dağının üstünde ve kendisinden dört nehrin çıktığı bir cennetin varlığından da söz edilmektedir.

Ödül ve cezanın detaylı bahsedildiği Rig-Veda'da, amelleri kötü olanlar için ise ya hemen dünyaya yeniden bedenlenerek geleceğinden ya da yeraltı cehennemine gideceğinden bahsedilmektedir. Yeraltında bulunduğu inanılan bu cehennem, Naroloka (alt dünya) diye isimlendirilir. Bu cehennem yirmisekiz bölümdür ve işlenen günaha göre farklı farklı cezalandırmaların olduğu formlardan oluşur. Azap şekilleri olarak kızgın kumlarda yürüme, kaynar yemekler yedirme, alıcı kuşlar tarafından hırpalanma şeklinde olacağından bahsedilir. Cehennem ebedi değildir, günahkâr ruh için arınma yeridir. Tekrar dünyaya dönen ruh gerçek anlamda

---

¹⁹⁹ Karaali, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, s. 19.

²⁰⁰ Şahin, "cennet", s. 375.

arınmayı gerçekleştirebilirse bu düzenden kurtularak cenneti ve ebedi kurtuluşu hak eder.²⁰¹ Cehennemnin amacını, arınmayı gerçekleştiremeyen kişiler için yeniden dirilme öncesinde uyarı olarak algılayabiliriz. Hinduizm’de karmadan kurtulmadığı sürece her durum kişi için ceza/cehennem niteliğindedir. Cehennemnin bu fonksiyonu bazı dinlerde yer alan dirilme ve hesap öncesinde arınma inanışlarıyla benzerlik göstermektedir. Aradaki tek fark Hinduizm’de ölünün yeniden dünyada cennet için çabalama şansının olmasıdır.

Hindistan'da M.Ö. 6. yüzyıldan önce Hindistan’ın yerleşik geleneklerinden Sramana hareketinin, Hint kökenli dinlerin ölüm sonrası algıları üzerinde etkisi olmuştur. Bu hareketin Hint kökenli oluşumlar üzerinde ölüm sonrasına dair iki farklı etkisi olmuştur. Smara hareketinin inançları karşısında anti Vedic bir oluşum olarak ortaya çıkan Çarvaka hareketi, dönemin materyalist felsefesidir. Orta Çağ’a kadar etkisini sürdüren Çarvaka hareketi, duyu algısının dışında hiçbir şeyi kabul etmez. Beden, ruhtur ve bedenin dışında başka bir ruh yoktur. Bu nedenle, beden ölünce ruh da öleceği için ölüm sonrasında yaşam ve ödül-ceza söz konusu değildir.²⁰²

1.3.2.2. Budizm

Budizm, Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıkan felsefî-teolojik bir hareket gibi algılansa da kurucusu, kutsal metinleri, inanç esasları, cemaati, mabedleri gibi dini oluşturan unsurları barındırmasından ötürü, din olarak nitelendirilmektedir. Günümüzde Hindistan, Çin, Mançurya, Moğolistan, Seylan, Tayland, Burma, Kamboçya, Laos, Doğu Bengal, Vietnam, Bhutan, Birmanya, Singapur, Malezya, Tayvan, Kore ve Japonya gibi Asya ülkelerinde, Zen Budizmle özellikle Avrupa ülkelerinde yayılması din olmasının sonucudur.²⁰³

Budizm’in kurucusu Buda’nın hayatından kısaca bahsetmemiz öğretilerini anlamamız açısından önemlidir. Buda’nın sarayda lüks içerisinde yaşarken dışarıya

---

²⁰¹ Şahin, “cennet”, s. 375.

²⁰² Metin Yasa, “İslâm Öncesi Felsefede ve İslâm Felsefesinde Eskatolojiye Yönelik Bazı Temel Görüşler”, *Din ve Hayat*, Haziran 2012, s. 13.

²⁰³ Günay Tümer, “Budizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1992, s. 352.

çıktığında gördüğü hayata, onun aydınlanmasıyla gerçekleşen sistemleştirdiği öğretileriyle yaşamı bir bütündür. Lüks içerisinde yaşadktan sonra geçirdiği çileli yaşam, onun Nirvana'ya ulaşmasını sağlamıştır. Buda'nın hayatıyla ilgili konuşacağımız iki yönü vardır. Bunlardan biri tarihsel Budda diyebileceğimiz hayatı, diğeri yaşantısından ve öğretilerinden kaynaklı özellikle ölümünden sonra anlatıların yer aldığı ruhsal Budda'dır.²⁰⁴

Tarihsel olarak Budda M.Ö. 563\483 yılları arasında yaşamış, Gautama ismini kullanarak altı yıl boyunca sefahati ve çileyi uç noktalarına kadar tecrübe etmiş ve iki durumun da kendisini mutlu etmediğini görmüştür. Otuz beş yaşlarında, Uruvela yakınındaki Neranjera Nehri kıyısındaki yabani bir incir (Boddhi) ağacının altında zihni aydınlanarak Buda olmuştur. Aydınlanma sonrası bulmuş olduğu halkikati insanlara ulaştırmak için ilk vaazına başlamış ve bu vaaz “Kanunun Tekerleğini Döndürmek” diye isimlendirilmiştir. Budda'nın öğretileri Upanişadların uzantısı niteliğindedir. Hinduizme karşı yeni bir hareket gayesiyle değil, döneminin yanlış uygulamalarına, özellikle kast sistemine ve Gerçek Tanrı'ya değil Brahmanların Tanrı anlayışlarına tepki olarak halkı doğru olana çağırarak gayesiyle işe başlamıştır. Bu uğurda vaazlar vermiş, hayatını Nirvana ulaşmak için çoğu zaman zorlaştırmış, serveti olmasına rağmen dünya malından uzak durmuş ve sonucunda nirvanaya ulaşarak amacına ulaşmıştır. Ruhsal Buda anlatımlarına göre, Tusita cennetinde yaşayan Tanrısal varlık olan Budda çeşitli zamanlarda ve farklı formlarda, insanları uyarmak için gelen ezeli tiptir. Birçok peygamberde olduğu gibi doğumdan önce ve sonra, mucizelerle manevi ve Tanrısal yönünü vurgulayan anlatımlar da Ruhsal Budda'nın varlığına işaret eder.²⁰⁵

Budizmde ölüm sonrasına dair detaylı veriler bulunmamaktadır. Dolayısıyla burada Budizm'de ölüm sonrası ödül/cennet ve cezanın/cehennem imkânını tanı

---

²⁰⁴ Ahmet Çiftçi, *Budist Kutsal Metinlerinden “The Questions of King Milinda”ya Göre Budizm'in Temel Nitelikleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 8.

²⁰⁵ Fatih Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 3, 8-9.

anlayışları, metafizik konularına yaklaşımları ve ruh görüşleri üzerinden değerlendirmek yerinde olacaktır.

Budizm’de ölüm kaçınılmazdır ve yaşamın bir parçası olarak görülmektedir. Ölüm bir son değil fiillerin sebep olduğu sonuçları yaşamak için yeni bir hayatın başlangıcıdır. Kutsal kitabın ifadesine göre, çömlekçinin yaptığı çömlek birgün kırılacak ve herkes kendi eliyle yazdığı sonu yaşayacaktır.²⁰⁶ Budizm’de ecel kavramı yerine erken gelen veya vaktinde ölüm tabirleri kullanılmaktadır. Kral Milinda diyalogunda Milinda, insanın bütün ölümlerinin kendisine tayin edilen zaman olduğundan dolayı vaktinde olduğunu söylerken Nagasena bu düşüncesinin aksini, olgunlaşan meyvenin zamanında veya dış etkenler sebebiyle zamanından önce düşmesi benzetmelerinden yola çıkarak açıklamaktadır. Zamanından önce ölenleri ise yemek bulamayıp açlıktan ölenler, su bulamayıp susuzluktan ölenler, yılan sokması nedeniyle ölenler, zehirlenen kişiler, yanarak ölenler, boğularak ölenler ve herhangi bir silah tarafından yaralanıp ölenler olarak yedi gruba ayırmıştır. Karması gereği ölenlerin ölümünün ise zamanında olduğunu söylemektedir.²⁰⁷ Karma zincirini kırmış Tathagathalar için düşünülecek bir mesele olmasa da, karmasını tamamlamamış kişiler dünyanın sonuna denk geldiklerinde bunların durumları ne olacak, ödül ve cazanın sonluluğundan bahsedilen Budizm’de nirvanaya ulaşmadan yok olanlar için nasıl bir senaryo olacaktır? Bu belirsizlikler insanın yaşamı anlamlandırabilmesi noktasında ciddi problemlerdir.

Ölüm sonrasına dair metafizik konular, Budizm’de cevaplanmaya değer bulunmayan sorulardandır. Bu durum Budist teolojisi açısından problem gibi gözükse de Buda’nın bu konudaki tavrı nettir ve buna rağmen insanlarda doyrulması gereken bu merak duygusu Budda’nın ölümünden sonra okullarında tartışılmış ve çeşitli felsefi görüşler öne sürülmüştür. Buda, öldükten sonra kişinin varlığının devam edip etmeyeceği konusunda net bir şey söyleyemeyeceğini, çünkü bunları

---

²⁰⁶ Karaali, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, s. 63.

²⁰⁷ Çiftçi, *Budist Kutsal Metinlerinden “The Questions of King Milinda”ya Göre Budizm’in Temel Nitelikleri*, s. 111.

bilmekle elde edilecek hiçbir yarar olmadığını söylemektedir. Bunları bilmenin Nirvanayı elde etme konusunda bir faydası olmayacağı, aksine nirvanaya ulaşmayı engelleyeceğini söylemiştir. Çağdaş Budist araştırmacılardan birisi olan W. Sri, Budda'nın, madde, duyum, algılama, zihni aktiviteler, bilinçlik gibi dünyevi varoluşla ilgili bütün özelliklerin ölümden sonra olmayacağından, ne olacağını tasvir edebilmek için dilimizde onu karşılayacak kelimelerin bulunmadığı kanaatinde olduğu belirtir. Budist araştırmacı Edward Washburn Hopkins'in (ö. 1932) ise Budda'nın tek öğretmek istediği amacın ne olacağız kaygısına düşmeden, yalnızca içinde buldukları çarktan kurtulmanın yollarını arayarak Nirvanaya ulaşarak kurtuluşa ermelerini sağlamak olduğunu söylemiştir.²⁰⁸

Ruh görüşü ve yeniden doğuş kavramı ile Bağımlılık teorisi arasında sıkı ilişki vardır. Bağımlılık teorisine göre, şeyler, başka şeyler olmadan var olmaz ve bu bağlamda şeylerin diğerlerinden ayrı bir varlığı yoktur, bir şeyin varlığı diğer şeye bağımlı olduğu için şeyler sonsuza dek var olamaz ve her an değişime tabidir. Bu teori, kişiye ait, çevresinden apayrı, bağımsız bir varlığı olan, hiç değişmeden kalan bir olguyu, varlığı çağrıştıran bir ruh anlayışının olmadığını göstermektedir. Kişi açısından ben ve diğerleri söz konusu değildir; çünkü ben olgusu da diğerlerinin sonucu ya da nedenidir.²⁰⁹

1.3.2.2.1. Ödül ve Ceza

Gerçek ve hakiki kurtuluşun Nirvana olduğunu belirten Buda, ölüm sonrası ile ilgili sessiz kalmış ve gerek duymadığı için açıklamalarda bulunmamıştır. Ancak öğrencilerinden gelen ısrarcı sorular üzerine yaptığı bazı açıklamalardan anlaşılıyor ki ölüm sonrası cennet ve cehennem fikri onda da yer almaktadır. Yanlış davranış yapanların cehenneme, iyilik yapanların ise cennete gideceği, buralarda kalma süresinin ebedi değil belli süreli ödül ceza mekânları olacağı belirtilmiştir.²¹⁰ Cennet

---

²⁰⁸ Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, s. 82, 85.

²⁰⁹ <https://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Anatta> Erişim Tarihi 10.10.2020.

²¹⁰ Karaali, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, s. 64.

cehennem inancı Hinduizmle paraleldir ve birçok açıdan benzerlik gösterir. İyilik yapan ve erdemli yaşayan insanlar, dünyada yaptıkları iyilik kadar geçici bir konaklamadan sonra tekrar yeniden doğuşla ve başka bir bedenle dünyaya gelecektir. Cehennemi hak eden kötülük yapmış insanlar da aynı şekilde cehennemde kötülükleri kadar kalıp cezalarını çektikten sonra karmasına uygun olarak dünyaya yeniden gelecektir.²¹¹

Sukhavati adı verilen bu cennetlerde Tanrılar bile sonsuz değildir. Yaşanacağı söylenen hatta arzu edilen cennet tasvirleri diğer dinlerde olduğu gibi mücevherlerle süslenmiş ağaçlar, şakrak ötüşlü kuşlar, cennetliklerin zevklerine uygun olarak soğuk ya da sıcak akan sular, daimi yeşillikler bulunmaktadır. Öldükten sonra cezalandırma, ya ölen kişinin ruhu nefret ettiği başka bir varlığın bedenine giydirilerek ya da cehenneme atılması şeklinde olacaktır. Yerin altında yedi cehennem vardır ve günahkâr ruhların suçlarının durumuna göre bu cehennemlerde, parçalara ayrılma, korlarla ve ateşli silahlarla parçalanma, ezilme, yakma gibi çeşitli işkencelere maruz kalma suretiyle ceza göreceği belirtilmektedir.²¹² Bu dünyada hevesleri ve kendi mutluluğu için başkalarına zarar veren kişiler ölünce de mutluluğu tadamayacaklar ve karşısında titreyecekleri bir cezaya çarptırılacaklardır. Dünyevi mutluluk uğruna başkalarına zarar vermeyenlerin ise aksine ölünce mutluluk bulacağından bahsedilmektedir.²¹³

Bahsedilen bu cennet ve cehennem geçicidir. Ölüm sonrasında kişiye ne olacağı belirlenene kadar oyalamadır denebilir. Çünkü ebedi olarak ceza mekânı yoktur, cezalandırma sistemi içerisinde arzularından kurtulana kadar yeniden doğuş söz konusudur. Cennet için de Tanrıların bile ebedi kaldığı bir ödül mekânı söz konusu değildir. Gerçek ödül yani cennet arzularından sıyrılan insan için söz konusu olan nirvanadır.

---

²¹¹ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 119.

²¹² Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, s. 24.

²¹³ Juan Mascaro, *Dhammapada Gerçeğe Giden Yol*, Çev. Mehmet Ali Işım, Gün Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 68.

1.3.2.2.3. Nirvana

Ölüm sonrası umulan mutluluk senaryoları açısından bakacak olursak, Budizm'in en büyük mutluluğu Nirvanaya ulaşmakla vadetmesi, insanın bu dünya yaşantısına dair ödülün karşılığı olarak cennet yerine nirvanayı detaylandırmamızı gerektirmektedir. Budizm'de kurtuluş, ölüm sonrası cennet veya cehennem ifadeleriyle değil, bu dünyada iken veya ölüm sonrası yeniden doğuş çarkından kurtaracak Nirvana kavramıyla ifade edilmektedir

Nirvana, sözlük anlamı olarak “yok olmak ya da ateşin sönmesi” anlamına gelir. Burada söndürülmesi gereken ateşten maksat, insanlarda potansiyel halde bulunan, istek ve tutku, öfke ve nefret, görünümün yanıltıcı çekiciliğine kapılmaktır. Sanksritçe olan bu kavram, ilk defa 25 asır önce Siddharta Gautama tarafından ortaya konmuş ve Budistlerin yaşamda tek amacı olmuştur. Nirvana; ölümsüzlük, ölmezlik, kurtarma, serbestlik, saadet ve diğer taraftan istirahat ve sevgi kelimesiyle de eş anlamlıdır. İlk Budist geleneğinde, arzu ve ihtirasların ateşinden kurtularak serinlemiş adamı ifade etmektedir. Pali metinlerinde durgunluk, dinginlik, huzur, arınmışlık ve ölümsüzlük şeklinde nitelendirilir. Bazı Batılı bilginler Nirvanayı yok olma şeklinde anlamışlarsa da bunun Buda'nın tanımına uymadığı söylenebilir. Çünkü Budda'ya göre ateşin sönmesine benzetilen Nirvana yok oluş değil, sönüşle birlikte form değiştireyerek meydana gelen yeni bir insan modelini tarif etmektedir. Bu makamın kalıcılığı kişinin kendisini ne kadar eğittiğine bağlı olup bu makamdan arada aşağı düşmek ise eski haline dönüyor anlamına gelmemektedir.²¹⁴

Ölüm sonrası cennet, cehennem ve yeniden dönüş gibi kavramlar bilge kişiler için önemli değildir; çünkü bilge kişiler semavi hayatın geçici olduğunun ve günün birinde en ufak toz zerresinin dahi Nirvanaya ulaşacağını bilincindedir.²¹⁵ Ayrıca kişinin kendisini arındırmadan yaptığı hiçbir ibadet ve biçimsel tapınma ona fayda vermeyecektir.²¹⁶ Yapılan en küçük iyiliğin bile içtenlikle olmaması onun boşa

²¹⁴ Şahin, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, s. 51-52, 77; Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 120.

²¹⁵ Demirel, “Hesse'nin Doğu Dinlerine Yaklaşımı”, s. 55.

²¹⁶ Mascaro, *Dhammapa'da Gerçeğe Giden Yol*, s. 69.

çıkmasına sebeptir. Budizm gerçek mutluluğa ulaşma noktasında aslında merkeze samimiyet ve çikarsız bir davranış ve düşünceyi yerleştirmiş, böylece ödülün zaten kendiliğinden geleceği vurgulanmıştır.

Budacı geleneğe göre, Buda bu seviyeye belirli aşamalar sonrasında ulaşmıştır. Sekiz dilimli yol sayesinde insan doğru kararlar alır ve doğru davranışlarda bulunarak nirvanaya ulaşma imkânı bulur. Nefsini arıtma esnasında zorluklar yaşayan insan bu yolculuğunun sonu olan nirvana halinde cehalet, keder, acı, ızdırap, hastalık, doğum ve ölüm yaşamayacak sonsuz bir mutluluğa erişecektir.²¹⁷ Belki de acılara alışan nefis için bu duygulara karşı oluşan duyarsızlık kaynaklı bir hissizlik olacaktır. Ölümü yenebilmenin ve çarktan kurtulabilmenin sırrı olarak bedenin köpük gibi uçucu olduğunun farkında olarak ve ömrün seraptan daha kısa olduğunun bilincinde olarak ulaşabileceğini söylemektedir. Dünyanın da geçici olduğunun bilincinde olarak kendisini erdemli yaşamaya adanmış kişi, ölüm çarkından kurtulmayı hak eder. Nirvanaya ulaşmış insan nefsi her türlü yönlendirmeden ve aldatmadan kurtularak, Tanrıların bile gıpta edeceği bir mutluluk içerisinde olacaktır. Bu kişi, zihnini, sözünü ve eylemlerini arıtarak sapasağlam bir duruşla yoluna devam edecek ve yeniden doğuş acısını bir daha tatmayacaktır.²¹⁸ Nirvana bu noktadan sonra kişi için bütün cennet va'dleri ve senaryolarından daha üstün bir durumda olmaktır.

---

²¹⁷ Karaali, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, s. 176.

²¹⁸ Mascaro, *Dhammapada Gerçeğe Giden Yol*, s. 51, 61, 75.

2. DİN FELSEFESİ AÇISINDAN CENNET / ÖDÜL VE CEHENNEM / CEZA

Felsefenin sistematiği ve konuları ele alış tarzının dinlerden farklılık göstermesi nedeniyle, bu bölümden itibaren ödül ve ceza üzerinden yapılmış değerlendirmelerin de cennet ve cehennem bağlamında ele alıncağını hemen ifade etmek gerekmektedir. Bununla birlikte dinlerde vadedilen ödül, dünya ve ahirette yaşanacak olumlu maddi ve manevi durumlar iken, felsefede ise belirli dönemlerde ilgi alanlarının değişimine de bağlı olarak, vadedilen ödül bazen dünyayla sınırlı kalmış, bazen de öldükten sonra dinlerdekinden farklı olarak yaşanacak bir mutluluk olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla din felsefesi bağlamında ele alacağımız cennet ve cehennem konusu, felsefenin ve filozofların bakış açıları nedeniyle kimi zaman ödül ve ceza üzerinden değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Bu nedenle din felsefesi bağlamında cennet ve cehennem konusu, Tanrı'ya yüklenen sıfatlar bağlamında cennet ve cehennemin ebediliği, ruh kavramına yaklaşımlar üzerinden kişisel özdeşlik, ahlak felsefesi bağlamında ödül ve cezanın imkânı, mutluluk, özgür irade ve sorumluluk gibi konu ve kavramlar üzerinden ele alınıp irdelenecektir.

2.1. Mitostan Logosa Geçiş Sürecinde Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

Hayatımıza ve düşünce dünyamıza yön verme açısından, hikâyeler, masallar ve söylencelerin göz ardı edilemeyeceği bir gerçektir. Mitoslar metafizik âleme ilgi duyan insanların düşünce dünyalarını beslemesi ve bu konudaki meraklarını gidermesi açısından önemli bir yere sahiptir.²¹⁹ Mitosların insan hayatındaki önemi mitoslara yüklenen anlamlarla bağlantılı olarak farklılıklar göstermektedir. Mitosların içeriğinin toplumların ve kişilerin görgülerinden meydana gelmesi, hayal gücünün ürünü görülmesi nedeniyle öneminin azalmasına neden olmuştur. Mitoslara

---

²¹⁹ Cemile Akyıldız Mercan, “Söylencelerde ve Masallarda Elma Sembolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 21, Sayı 3, 2017, s. 1044.

Tanrısallık atfedildiğinde ise kimi toplumlarda inanç konusu olmuş ve kuşku duyulmaz bir nitelik atfedilerek²²⁰ insan hayatında önemli bir yer edinmiştir.

Mitosların etkili olduğu dönemlerde insanlar hayatlarını ve inançlarını birçok açıdan mitos anlatılarına göre şekillendirmekteydiler. Mitoslar, uzun yıllar insanların dini ve kültürel anlamda ihtiyaçlarını karşılamıştır. Logos ve mitos, ilk çağlardan beri insanların hayatlarında hep vardı, fakat bu iki olgunun ihtiyaç ve önem sırası farklı olduğundan, mitoslar daha ön planda kendisine yer buldu. Mitoslar, eski çağlarda insanların hayatlarında mantıksal önermelerle giderilemeyen kaygıların çözümü iken, logosta ise hayatta kalabilmek için attığı adımlar ve yaptığı icatlarla kendini göstermekteydi. Zamanla insanın bilme arzusu ve hayatı anlamlandırma yöntemlerinin farklılaşması, logosun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Mitos anlatıları yerini bilimsel ve sistematik düşünce olarak adlandırabileceğimiz logosa bırakmaya başlamıştır.²²¹

Dünya ve çevrelerindekiilerinin efsanelerden bağımsız olarak akılla açıklanmaya girişilmesi, sorunların ana merkezinin insana yönelmesi,²²² hurafe olarak nitelendirilen mitler yerine bilimsel düşüncenin temeli olan akıl yürütmenin sistemli bir şekilde başlaması gibi sebeplerden dolayı klasik felsefe tarihçileri, logos evresinin gelişimi ve insan hayatında yer edinmeye başlamasını Yunan'da başlayan felsefi gelişmelerle paralel görmüşlerdir.²²³ Modern bakış açısı ise Yunan mitolojisinden felsefeye geçişi, irrasyonel olandan rasyonel olana, bilimsel olmayandan bilgi ve mantıksal çözümlenmeye geçiş olarak görüp²²⁴ mitos'a karşı aklın zaferi olarak²²⁵ yorumlamışlardır.

---

²²⁰ Barış Orak, "Mitos'tan Logos'a Geçiş ya da Grek Aydınlanması", *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, Sayı 2, 2003, s. 5.

²²¹ Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, s. 32.

²²² Orak, "Mitos'tan Logos'a Geçiş ya da Grek Aydınlanması", s. 14.

²²³ İsmail Hakkı Kumbasar, "Herakleitos ve Lao Tzu'nun Düşüncelerinin Logos ve Tao Kavramları Merkezinde Karşılaştırılması", *Felsefe Arkivi*, Sayı 46, 2017, s. 112.

²²⁴ Demet Evrenosoğlu, "Sokratik Diyaloglarda Mit ve İşlevleri", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13, 2012, s. 146.

²²⁵ Evrenosoğlu, "Sokratik Diyaloglarda Mit ve İşlevleri", s. 162.

Felsefe ve mitoloji arasında ulaşılmak istenen hedef açısından ortak noktalar bulunsa da felsefenin yaşamı anlamlı kılmak adına sorgulamaya kapı aralaması, kişinin kendini tanıması ve neler yaptığının farkına varması için düşünmeye teşvik etmesi²²⁶ açısından aralarında yöntem farklılıkları bulunmaktadır. Bu farklılıklar felsefenin tamamen mitolojilerden ayrıldığı sonucunu doğurmaz²²⁷ ya da bu değişim için siyah beyaz şeklinde net bir ayırım yapılamaz. Felsefe, mitlerin yaklaşımına ve anlatılarına karşın alternatif olarak logosu ön plana çıkarmıştır. Bu evrilme süresinde mitlere karşı bir tutum söz konusu olduğu için dolaylı olarak mitos anlatıları felsefede belli bir süre yer edinmiştir.²²⁸

Bu evrede mitolojilerle aralarında yöntem farklılıkları olsa da filozoflar, mitlerde yer alan kavramları esin kaynağı olduğu yerlerde kendi felsefelerinde harmanlayarak kullanmışlardır. Bu yaklaşım felsefenin oluşmasına imkân tanımak kadar mitolojik unsurlara farklı bakış açıları da kazandırmıştır denebilir. Homeros'un Okeanos'a "Tanrıların Babası" demesi ve Thales'in aynı kavramı evrenin ilk maddesi olan (su)yun Okeanos'ta yüzdüğünü söylemesi örnek olarak verilebilir.²²⁹ Nitekim bu geçiş evresinin ilk halkası olan doğa filozoflarının ölüm algılarına baktığımızda, mitsel düşüncenin tatmin edici olmadığını öne sürerek kendi felsefi sistemlerinin çıkış noktası olan doğa üzerinden ölüm algısına yönelik bakışlarını belirlediklerini görmekteyiz.²³⁰ Sofistlerle birlikte doğa felsefesinin önemini kaybetmesinin yanında mitoloji tamamen çökmüş, Tanrılar ve ölümden sonraki hayatla ilgili mitolojik görüşler, eğitimli insanların çoğunluğu için önemini yitirmeye başlamıştır.²³¹ Mitolojinin önemsizleşmesi olarak ifade edilen bu mesele, insanın merkeze alınmaya başlamasıyla somut bir şekilde kendini göstermiştir. Felsefenin ve

---

²²⁶ Kasım Müminoğlu, "Berdyayev Felsefesinin Temel Özellikleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 7, Sayı 14, 2017, s. 140.

²²⁷ Derya Önder, "Parmenides'te Varlık ve Düşünme Bağlamında "Var Olan" (On Ti), "Var-Olan" (To On/To Eon) ve "Varolma", *Felsefe Arkivi*, Sayı 47, 2017, s. 40.

²²⁸ Ömer Bozkurt, *Yeni Felsefe*, Maarif Mektepleri, Ankara, 2020, s. 198.

²²⁹ Asarkaya, *Hesiodosa Göre Yunan Tanrıları ve Sıfatları*, s. 52.

²³⁰ Çetin, "Sokrates Öncesi Felsefede Yaşam ve Ölüm Anlayışları", s. 50.

²³¹ Ahmet Cevizci, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 133.

düşünce dünyasının öncesiyle kopamama sorunu, felsefi açıdan, insanın ve düşüncelerinin tarihi köklerinden koparılamayacağına kabulü anlamında kullanılan “Philosophia perennis” kavramını ortaya çıkarmıştır.²³² Bu felsefe, farklı bölgelerde ve kültürlerde yaşayan insanlar için benzerlik gösteren evrensel ilkelere işaret etmektedir. Bu ilkeler arasında kavrayış farklılıkları beşeri özelliklerden ve kültürlerden kaynaklanmaktadır.²³³

Mitler ve söylenceler zamanla yerini, mutluluk va‘dine bağlı cennete ve ideal toplum tasvirleri olan ütöpik söylemlere bırakmıştır. Antik dönemden bugüne simgesel anlatımların yer aldığı ölümden sonra cennet düşüncesi ve ütöpik kavramlar, yitik kökeninin özlemini giderebileceği mutluluğu vadetmiştir. Cennet, antik dönemden bugüne simgesel anlatım biçiminde tasvir edilmiştir. Cennet, Sümerler’in Dilmun’undan Antik Yunan düşünürlerden Euhemerus’un Kutsal Söylenceler’ine kadar tarihsel süreç içerisinde ütöpik söylem aracı olarak bahçe, ada ve yabancı doğa gibi ortak unsurlar kullanılarak tasvir edilen bir mekân olmuştur.²³⁴ Anlatımlarda cennete dair bir diğer ortak unsur ise elma meyvesidir. Elma, neolitik çağdan beri bilinen ve farklı coğrafyalarda yetiştirme imkânından dolayı tanınma alanı geniş olan bir meyvedir. Bu yüzden elma miti söylencelerde, masallarda hatta dinsel kıssalarda Hz. Havva’nın Hz. Âdem’e yedirdiği bilgelik ve sonsuzluk ağacının meyvesi olarak yer bulmuştur. Barok dönemine gelindiğinde, ölüm ve Hz. İsa’nın doğumunu anlatan resimlerde elma figürünün resmedilmesi ve Orta Çağ’dan itibaren kilisenin Hz. Âdem ve Hz. Havva gösterilerinde elma dekoru kullanılması, günümüze değin kefaretle birlikte gelen kurtuluşu sembolize etmek için noellerde çamlarda kullanılması²³⁵ mitlerin logosun hakimiyeti sonrasında bile insan hayatından tamamen silinmediğini göstermektedir.

---

²³² Ümit Öztürk, “Parmenides Ontolojisi Hakkında: Bir Başlangıç”, *Mavi Atlas*, Cilt 5, Sayı 2, 2017, s. 531.

²³³ https://tr.wikipedia.org/wiki/Perennial_felsefe Erişim Tarihi 10.11.2020.

²³⁴ Murat Ateşli, “Ütöpik Söylem Aracı Olarak Batı Sanatında Bahçe, Ada ve Yabancı Doğaya İmgeleri”, *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2016, s. 9.

²³⁵ Mercan, “Söylencelerde ve Masallarda Elma Sembölü”, s. 1044-1045.

Bu entelektüel dönüşüm sürecinde geçmişin değerleri bir nevi önemsizleştirilerek yerine aklın hakim olduğu düşünceler biçimlendirilmiş²³⁶ ancak zamanla Batılı anlamda mitlere karşı kazanılan bir zafer gibi görünen logosla birlikte mitlerin önemsizleştirilmesi aslında başka sancuların oluşumunu ve problemleri de beraberinde getirmiştir. Evet, logos insan hayatını pratikleştirmiş veya kolaylaştırmış olabilir, ancak insanın arzuladığı şeyleri görmezden gelmiştir. Mitler sayesinde doğa üzerinde söz sahibi olduğunu ve merkezde olduğunu düşünen insanoğlu için bu durumun yıkılması kendisini önemsiz ve değersiz hissettirmiş, 16. yüzyıla gelindiğinde mitsel motivasyonun yerinin doldurulamamasından kaynaklı acizlik ve öfke duygusu giderek insan hayatını ele geçirmeye başlamıştır.²³⁷ Bilimsel yaklaşım tarzımızla mitlere yönelik yaklaşım, mitlerin de akıl dışı olduğuna dair yargıların oluşmasına neden olmuştur. Mitler aslında gerçekliğe değil gerçekliğin özüne bakılmasını sağlayan sanat eserleridir.²³⁸ Mitlerin de tarihsel gerçeklikleri yansıtmaya gibi iddiaları bulunmaz. Mitleri, gerçeklere dayalı bilgi olarak değil de etkili olduğu için ele alırsak, modern insan açısından mitlerin neden önemini kaybettiğini daha iyi anlayabiliriz. Mitler insanın hayatında içlerindeki arayışlarına dost, feryatlarına teselli niteliğinde bir nevi psikolojik destektir. Mitolojinin önemini ve gerçekliğini kendi dönemi bağlamında değerlendirmek gerekir. Zaman ve şartlar değiştiğinde bir önceki döneme yaklaşımların değişmesi mitolojinin değerini de etkilemiştir. Her toplumun değer yargıları ve yaşam şartlarının farklılığı diğer toplumlara karşı empati yapabilmesini zorlaştırır. Tarihi veriler gibi mitlerin güvenilirliği konusunda emin olunsun veya olunmasın, mit anlatılarının toplumları etkilediği ve bazı açılardan isteklerini karşıladığını göz ardı edemeyiz. Zamanla meydana gelen gelişmelerle insan zihninin dönüşümü ve mantığın ve felsefenin devreye girmesiyle oluşan değişiklikler, yeni insan modelinin ihtiyaçlarını logosun karşılamadığı durumlarda,

---

²³⁶ S. Ertan Tağman, “Bilimsel Açıklamanın Tarihsel-Felsefi Temelleri Bağlamında Platon’un İdealar Kuramı”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 2, Sayı 3, 2018, s. 179.

²³⁷ Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, s. 111.

²³⁸ Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, s. 12.

mitler farklı şekillerde insanların karşısına çıkarılmıştır. Bu dönüşüm ve değişim sürecinden cennet ve cehennem algısı nasıl etkilenmiştir, şimdi buna bakmak gerekir.

Kozmogonik anlatılar, insanın varoluşu üzerinde durarak varlığını anlamlı hale getirirken, eskatolojik anlatılar ise ölüm hadisesi üzerinden bu anlamlandırmayı gerçekleştirmeye çalışmıştır. Dinler ise varoluşu anlamlandırmayı ahlaka biçtiği değer neticesinde gerçekleşebilecek kurtuluş mücadelesi olarak ele almıştır.²³⁹ Eliad'e göre mitler, kozmogonik anlatılarla insan hayatına anlam katmış ve arkaik dinlerde merkezi bir rol oynamıştır.²⁴⁰ İnsanların eskatolojik anlatılara ve yaklaşımlara karşı tutumu üzerinde, zaman içerisindeki zihinsel değişim nedeniyle anlatı sahiplerinin tutumu ve din faktörü etkili olmuştur. İlk Çağ'a gelindiğinde cehenneme dair oluşturulan görüşler ve kullanımlarla ilgili düşünceler kınanmazken,²⁴¹ Orta Çağ'da cehennem, kilise tarafından Yedi Ölümcül Günah etrafında kurulmuş ve kilise bu uğurda elinden geleni yapmıştır. Kutsal kitaptaki cehennem senaryoları ve Pavlus'un mektuplarında cehennem, kan, kar ve ateş çukurlarına ek olarak ateş nehirleri, kurtçuk, canavar ve ellerinde işkence aletleriyle intikam melekleri şeklindeki tasvirleri²⁴² kullanarak insanları cehennemle korkutarak kiliseye bağlama girişiminde bulunulmuştur. Dinin ve kilisenin öbür dünya yakaşımının devre dışı bırakılma girişimi neticesinde eskatoloji ihtiyacını, halkın taleplerini karşılamak adına duyu dışı algılama denilen ve yarım hatırlanan hikâyelerin anlatıldığı ve canlandırıldığı “görü” edebiyatı yapmıştır. Gregorius, Furseus, Başdiyakos Bede, çok okunan ve saygı duyulan bu üç yazar, Batı görüşünün meşruiyetini sağlayıp geliştirmiştir. Genellikle bu yazarların anlatılarda ortak unsur olarak, nehirde bir köprü ve dünyada işledikleri sevap ve günahlara göre bu köprüden karşıya (yani kurtuluşa) geçebilen veya nehre düşüp azabı hakeden insanlar tasvir edilmiştir. Görüler, mitolojiler veya dinler kadar bağlayıcılık niteliğine sahip olmasa

---

²³⁹ Ramazan Adıbelli, “Dinlerdeki Kozmogonik ve Eskatolojik Anlatılar Bağlamında Ahlakı Anlamlandırmak”, *Bilimname*, Sayı 2, 2011, s. 47.

²⁴⁰ Adıbelli, “Dinlerdeki Kozmogonik ve Eskatolojik Anlatılar Bağlamında Ahlakı Anlamlandırmak” s. 40.

²⁴¹ Turner, *Cehennemin Tarihi*, s. 41.

²⁴² Turner, *Cehennemin Tarihi*, s. 108, 110.

da ondaki anlatılanların insan üzerinde etkileri olmuştur. Öbür dünya görüşleri, deneyimleyenlerin yararına olduğu kadar duyanlara da günahattan kaçınmak için tanıklık niteliğindedir.²⁴³

Bu dönemde özellikle şiirlerde cehenneme yolculuk senaryoları moda haline gelmeye başlamış, korku unsuru olarak “periler ülkesi” kavramı cehennemin yerini almaya başlamıştır.²⁴⁴ Dante (ö. 1321) karmaşık bir hayat ve ruh hali içerisinde iken çareyi Tanrı’ya sığınmakta bulmuştur. İnsanlara ve kendine doğru yolu göstermek amacıyla *İlahi Komedya*’yı kaleme almıştır. O, Tanrı’nın insanlara, yeryüzünde mutluluk ve ölüm sonrası sonsuzluk şeklinde iki amacı olduğunu söylemektedir.²⁴⁵ Cehennem, araf ve cennet başlıkları altında üç bölümden oluşan *İlahi Komedya*’nın son bölümünü, Dante, bir tür yükseliş olan cennet yolculuğuna ayırmıştır. Cehennemde günahkârları ve çektikleri azapları görüp arkasından Araf’ta yedi kat çıkan ve çıktığı her katta yedi ölümcül günahattan sırasıyla arınan Dante, en saf ve günahsız haliyle cennete ulaşır.²⁴⁶ Dante ile birlikte cehenneme yönelik yaklaşımlara eleştirel gözle bakılmaya başlanmış, kilisenin koz olarak kullandığı görüşler ve cehennem anlatıları önemini yitirmeye başlamıştır. Böylece dönemin cennet ve cehennem algıları Dante’ye göre şekillenmeye başlamış, bir yandan da Rönesans ve Aydınlanma’nın entelektüelleri tarafından cehennemin reddinin yolunu kolaylaştırmıştır.²⁴⁷

17. yüzyıl din savaşlarının sona ermesinden sonra edebiyattan tiyatroya kadar cehennem kullanımları ve anlatıları yasaklanmaya başlanmıştır. 18. yüzyılda hâlâ din etkisini sürdürmekteydi. Kilise, cehennemi koz olarak kullanmaya devam etmiş ve yöntem değiştirerek kefaretçi vaiz ekibiyle işi yürütmeye devam ettirmiştir. 18. yüzyıl görüşlerinde melekler ve cennet temalarıyla daha fazla ilgilenildi. Ruhsal

---

²⁴³ Turner, *Cehennemin Tarihi*, s. 120, 123.

²⁴⁴ Turner, *Cehennemin Tarihi*, s. 183.

²⁴⁵ Ayşe Çelebioğlu, “İlahi Komedya ve Mi’raçnamelerde Cennet Tasavvurunun Karşılaştırılması”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, Erzurum, 2019, s.73-74.

²⁴⁶ Çelebioğlu, “İlahi Komedya ve Mi’raçnamelerde Cennet Tasavvurunun Karşılaştırılması”, s. 69.

²⁴⁷ Turner, *Cehennemin Tarihi*, s. 181.

dünyanın da bu dünyaya benzer dağları, akarsuları, kendine has toprak yapısı vardı. Cennetler en yüksek yerde, ortada ruhlar dünyası, en altta da cehennemlerin olduğu anlatılıyordu. Ruhlar yalnızca iç görüleri açıldığında cenneti görebiliyorlardı. Sanayi devrimi sonrasında ise uyuşturucu ve ilaç kullanımıyla yaygınlaşan ölüm sonrası deneyim ve yolculuk girişimleri yaygınlaşmaya başladı.²⁴⁸ Bilimin ve özellikle teknolojik imkânların insan hayatını kolaylaştırmasıyla ortaya çıkan konforlu gelişmeler, ölüm sonrasına da dair bu zamana kadar anlatılan cehennem fikrinin inkârına zemin hazırlamıştır.

2.2. Ruh ve Beden Yaklaşımları Bağlamında Cennet / Ödül ve Cehennem/ Ceza

İnsan mahiyeti itibariyle birbirinden farklı iki unsur olan ruh ve beden birleşmesinden oluşmaktadır. Genel olarak ruhun mahiyetine dair yaklaşımlar farklılaşsa da ruh, canlılığın kendisi, beden ise kendi içerisinde barındırdığı hayati özellikleriyle dünya üzerinde insanın canlılığını devam ettiği kanısına varmamızı sağlayan yönüdür. Mitoloji, din, felesefe ve bilimin her birinin ağırlıklı olarak etkin olduğu dönemlerde, insana ve insanı oluşturan unsurlara verilen değer üzerinde farklılıklar olmuştur. İlk dönem filozoflar ruha ağırlık verirken, dinin devreye girmesiyle ruh asıl unsur olmasının yanında beden faktörü de eklenmiştir. Aklın ve bilimin öne çıkarıldığı dönemlerde ise ölüm sonrası devam edecek olan beden ve ruhun yanına zihin faktörü de ilave edilmiştir. Genel olarak bütün bu disiplinler içerisinde, ölüm sonrası yaşam söz konusu olduğunda, asıl unsur olarak ruhun mahiyeti noktasında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Beden söz konusu olunca, onun ölümle birlikte fonksiyonunu yitirmesi sonucunda ya tamamen yok olduğuna ya da gerek dünyadaki haliyle gerek mahiyet itibariyle farklılaşarak ölüm sonrasında ruh ile gerçekleşecek birlikteliğinden söz edilmiştir.

Felsefede insanın ontolojisine yüklenen anlam genel olarak düalist ve monist çerçevede ele alınmaktadır. Düalist anlayışı benimseyen filozoflar ruh ve beden

---

²⁴⁸ Turner, *Cehennem Tarihi*, s. 204, 255, 259, 280.

birlikteliğinde genellikle ruhu asıl unsur olarak görmüşlerdir. Felsefe öncesi yazılan Homerik metinlerdeki ruh, yalnızca bedenin yaşamasını sağlayan olgu iken felsefeyle birlikte yaşam gücü, ölümsüz ilke ve ahlaki eylemlerin sorumlusu olarak görülmeye başlanmıştır.²⁴⁹ Mitostan logosa geçişin ilk evresinde bulunan doğa filozofları insanın ontolojisini doğa felsefesi çerçevesinde ele almışlardır. Doğa filozoflarının ilk ilke ve insana canlılık veren unsuru doğadan yola çıkarak açıklamaları, ruh için ölümlerle birlikte meydana gelen yokluk sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Anaximenes (ö. M.Ö. 525), insana canlılık veren ilke olarak, teneffüs edilen havayı kabul etmektedir.²⁵⁰ Canlılığını sürdürmek için başka bir ilkeye bağımlı olan ruh yaklaşımı, ölüm sonrasında da müstakil bir devamlılık söz konusu olmayacağı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Çünkü doğada var olan döngünün ölüm algılarına da yansımaları sonucu olsa gerek, genel olarak doğa filozoflarında ölümden amaç yeni doğacaklara imkân sağlamak olarak görülmüştür.

Ruh ve beden yaklaşımlarından yola çıkarak ölüm sonrasında imkân ve mahiyetini tartışmaya imkân vermeyen bir başka yaklaşım tarzı ise materyalizmdir. Maddeciler gibi meseleye yaklaşıldığında ise maddi olarak görülen beden ve ruh formunda ruhun bedenle birlikte ölmesi söz konusu olduğundan, ölüm sonrasında yaşam söz konusu olamayacağı için bir yaşam tasavvuru üzerinde durmak da boşuna olacaktır. Materyalistlerin bu yaklaşımı bazı filozoflar tarafından ölüm kaygısıyla baş etme yöntemi olarak kullanılmıştır. Ölüm kaçınılmaz doğal bir olgu olduğunda, eğer bedenle beraber yok olan ruh anlayışı söz konusu ise, mevcut hayatı yaşamak tavsiye edilir ve sonrası için endişelenmenin gereksiz olduğu vurgulanır.²⁵¹ Dolayısıyla materyalist yaklaşımlarda ölüm sonrasında imkân ve mahiyetini konuşmaya imkân yoktur. Materyalist yaklaşımın ruha, bedene ve zihne yüklediği anlamlar neticesinde

---

²⁴⁹ Zeynep Berke Çetin, “Mitolojik Eserlerde ve Dini Öğretilerde Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 37-38.

²⁵⁰ Çiftçi, *Budist Kutsal Metinlerinden “The Questions of King Milinda”ya Göre Budizm’in Temel Nitelikleri*, s. 95.

²⁵¹ Eylül Şenyürek, “Psikolojik Açıdan Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 555.

ortaya çıkan eskatolojik problemler ölümsüzlüğün eskatolojik yönü başlığı altında karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Maddenin kendi kendine hareket ettirici unsuru olmadığından yola çıkararak insana canlılık veren asıl unsurun doğadan ruha kaydırılması, ruhun akıbetinin eskatolojik anlamda konuşulmasını sağlamıştır. Ruhun devamlılığı meselesi ise felsefede ölüm sonrasının imkânını temellendirebileceğimiz çıkış noktalarındandır. Bu noktada ölüm, ruhun varlığına ve imkânına dair delilin ilk basamağını oluşturmaktadır. Bu devam ediş ölümün ve sonrasında meydana gelebilmesi yüksek olan bir yaşamın bir nevi kanıtı niteliğindedir. Ruh ve beden farklı formlar olarak görüldüğü bu tarz yaklaşımlarda, ilk dönem felsefi sistemlerde bedenin yokluğu ruhun devamlılığı açısından problem olarak görülmemiştir. Dinin devreye girmesi ve insana verilen önemin arttığı dönemlerde ruhtan sonra bedenin de olması gerektiği şeklinde yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımlarda oluşan farklılıklar, ruhun akıbeti, beden ve ruhun ölüm sonrasındaki ilişkisi ve mahiyeti, bedenin ölümden sonraki mahiyeti problemleri etrafında şekillenmiştir.

Felsefede ruh ile ilgili meseleler gelenekleşmiş halde Platon'un ruh anlayışı üzerinden kıyaslamalar ve tartışmalardan yola çıkılarak temellendirilmiştir. Platon'da ölüm sonrası hayatta asıl unsur olarak ruha verilen önem bedene verilmemiştir. Bedenin ölüm sonrasında tarih sahnesine çıkması felsefede dinin etkisinin görülmeye başlamasıyla gündeme gelmiştir. Platon, Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sina (ö. 1037) gibi filozofların ruh ve bedene yüklediği farklı formlarla onları iki ayrı unsur olarak görerek ruhun ölümsüzlüğü üzerinde detaylı durmaları²⁵² ve bedensel ölümden sonrasına insandan bir parça kalacağı gibi felsefi yaklaşımlar, ölüm sonrası hayatın imkânı ve bu hayatın mahiyetinin konuşulmasını sağlamıştır. Felsefede akla ve bilime önem verilemeye başlanmasıyla insanın ontolojisine zihin faktörü de eklenmiştir. Böylece ölüm sonrasında varlığın devam etmesi zihnin varlığının

---

²⁵² Ülker Abuzerova, "Ahiret İnancının Ontolojik Açısından Temellendirilmesi", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası*, Sayı 10, 2008, s. 180-181.

devamını da gerektirmiştir. Bu yaklaşım tarzı kişisel özdeşlik meselesini gündeme getirir ki bu da müstakil bir başlıkta ele alınacaktır.

Mahiyeti ne olursa olsun insanda ölüm sonrasında varlığını devam ettiren bir unsurun varlığı meselesi, devam eden bu unsurun akıbetinin neliğini ile ilgili tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Ancak bu geniş tartışma alanı burada ruhun devamlılığı ile bağlantılı ölümsüzlük meselesiyle sınırlandırılacaktır. Ölümün uzantılarından olan ölümsüz hayatın ve insanın arzularından biri olan ölümsüzlük düşüncesinin hangi noktalarda ödül/cennet ve ceza/cehennem ile ilgilidir? Arzulanan ölümsüzlüğün mahiyeti belirlenebilir mi ve bu mahiyet ödül/cennet ve ceza/cehennem ile bağdaştırılabilir mi? Bu sorulara verilecek cevaplar, filozofların ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehennemin mahiyetine dair görüşlerine ulaşmamızı sağlayacaktır. Bu şekildeki dolaylı yaklaşım tarzıyla görüşlere ulaşmak isteminin nedeni, filozofların ölüm sonrası hayat söz konusu olduğunda, klasik cennet ve cehennem tasvirlerinden ziyade ölümsüzlük üzerinde durmalarından kaynaklanmaktadır.

Ruh-beden-zihin tartışmaları odağında olan ve son dönemlerde din felsefesinde gündeme gelen önemli bir konu da kişisel özdeşlik meselesidir. Bu mesele dünyadaki benin ahirette de kendi olma kaygısının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ruh-beden ve son dönemlerde zihin kavramının da eklenmesiyle ölüm sonrasında kişinin olmak istediği ben ve yaşayacak olan benin mahiyeti, üzerinde durulması gereken bir konudur. Kişisel özdeşlik, bu tez açısından ödül/cennet ve cezaya/cehenneme muhatap olacak kişi açısından ele alınacaktır. Ana hatlarıyla ruh-beden yaklaşımları irdelendikten sonra bu ilişkinin ortaya çıkardığı ölümsüzlük ve kişisel özdeşlik meseleleri ödül/cennet ve ceza/cehennem açısından detaylarıyla incelenecektir.

2.2.1. Ölüm Sonrasına Alternatif Yaklaşım: Reenkarnasyon

Ölümümün inkârı ve alt edilemezliği, ölüm sonrası için senaryolar üretilmesine neden olmuştur. Bazıları yaşamın sadece bu dünyadan ibaret olduğundan hareketle ölüm sonrası bir yaşamı kabul etmeyip insanı bu dünya hayatıyla sınırlı görmüş,

bazıları ölüm sonrasında ruhla veya bedenle var olacak bir yaşamın olacağını düşünmüş, bazıları da dünyadan tamamen koparılmayan ruhsal bir yaşamdan bahsetmiştir.²⁵³

Ruhu asıl, bedeni ise insan ruhunun bir unsuru gören düalist yaklaşımının farklı bir tezahürü, Hint dinlerinde reenkarnasyon inancı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ruh göçü, düalist insan anlayışı ekseninde ölümsüzlükle bağlantılıdır. Ruh asıldır, beden ise geçicidir ve bedenin varlığı ruhun özünü bozup kirletmektedir. Mutlak ölümsüzlük ve mutluluk, ruhun doğuş çarkından kurtulmasıyla olacaktır. Bu kurtuluş sonucunda insan, ruhu kısıtlayan bedenden kurtulacak, kendine yakışan gerçek ve hakiki hayat türünü yaşama imkânı bulacak, doğuş çarkının dışına çıkarak parçası olduğu ezeli, ebedi, evrensel ve Tanrısal olarak nitelendirdikleri Tanrısal ruhla birleşecektir.²⁵⁴ Bedenin farklı formlarına olan bu yolculuk süreci, ruhsal arınmayla birlikte gerçek mutluga ulaşana dek sürmektedir. Felsefede bu düşüncenin temeli orfik düşünceye ve Yunan mitolojisine dayanmaktadır.

Yunan mitolojisinden Adrestia kanununa göre ruh, Tanrı'nın yanında olma zevkini tadabilen, bu hal üzere kalmak için uğraşan, eğer hata veya kötülük yaparsa yeryüzüne düşmekle cezalandırılan insanın bir unsuru olarak yer almaktadır. Bu cezaya çarptırılmış ruh için eski haline dönme uğraşı vardır. Filozofun bedeninde dirilen ruhlar üçbininci yılın sonunda, diğerleri onbininci yılın sonunda hesaba çekilirler. Verilecek hüküm sonucunda ya yer altı zindanlarına ya da gökyüzüne yükselerek dünyadaki yaşantısına bağlı olarak ödül veya cezayla karşı karşıya getirilir.²⁵⁵ Ruhun yeni durumundaki akıbeti, ruhun seçimlerine ve yaşantısına bağlıdır. Ruhun yeni bedenlerde bir önceki durumuna göre yeniden dünyaya gelebileceği düşüncesine Antik Yunan'da Pisagor (ö. M.Ö. 495), Empedokles (ö. M.Ö. 434), Orfeus ve daha sonraları Plotinos (ö. 270) gibi düşünürlerde, bazı

---

²⁵³ Hasan Özalp, "Aristoteles ve İbn Sînâ'nın Reenkarnasyonu Reddi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 16, Sayı 42, 2013, s. 79.

²⁵⁴ Cevizci, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, s. 45-46.

²⁵⁵ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 317.

Gnostikler, Hristiyan heretikler ve bir kısım Yahudi Kabalistlerde ve Hinduizm, Caynizm, Budizm ve Sihizm gibi uzak doğu dinlerinde rastlanmaktadır.²⁵⁶

Yunan'da birçok filozofun etkilendiği Orfik düşüncenin temelinde ruhun arındırılma serüveni ve sonucunda meydana gelen bir kurtuluş inancı hakimdir. Bu arınma süreci, filozofların sistemlerinde farklı şekillerde harmanlanmış olsa da sonucunda yaşanacak ödül/cennet ve ceza/cehennem olarak nitelendirebileceğimiz bir hayat söz konusudur. Ruh ve beden düalizmini savunan Orfikler için asıl olan ruhtur ve kendini arındıramayan kişi Hades'te gerekli cezaları gördükten sonra yeniden dünyaya dönecektir. Orphik inanış doğu kökenli bir oluşum olarak Yunanlılara geçmiş ve Yunan mitolojisiyle harmanlanmış bir inanıştır. Dönemin Yunan düşünce dünyasında, can ve mal güvenliği endişesiyle ölümlü değişken şeylerin içerisinde, itimat ve ebediyet hissettirecek göksel dayanak arayışı, insanlarda bu inanışın kabullenilmesini sağlamıştır. Orphik teogoniyi incelediğimizde Tanrılar dünyasının, insanların suçlarından kaynaklı cezasına karşılık beden hapsi, bu hapisten kurtulabilmek ve cezasını çekmesi için döngüsel bir yaşam-ölüm söz konusudur.²⁵⁷

İlk Çağ'da Empedokles, tenasüh sonucunda iyi ruhlar için Tanrısal varlıklarla yaşayabileceği iyi bir yaşamın olacağını, kirlenmiş ruhlar için ise maddi bir surette yeniden yaşamın söz konusu olduğunu söylemiştir.²⁵⁸ Platon'un felsefi sisteminde zıtlıkların birbirlerinin varoluşunun sebebi niteliğinde olduğu görüşü,²⁵⁹ ölüm ve yaşam arasındaki döngüsellikte tenasüh inancının yansımasını ortaya çıkarmıştır. Platon'da bu durum doğanın kanunudur. Ölüm, bedenden ayrılarak bir bitişi temsil ederken, bedensiz bir şekilde Hades'e giderek Tanrılarla birleşen ruh için yeni bir hayata başlangıcın aracı olmaktadır.²⁶⁰ Beden ise ruhun varolması ve tekamülü için

---

²⁵⁶ Özalp, "Aristoteles ve İbn Sînâ'nın Reenkarnasyonu Reddi", s. 80.

²⁵⁷ Çetin, "Mitolojik Eserlerde ve Dini Öğretilerde Yaşam ve Ölüm", s. 45-46.

²⁵⁸ Özalp, "Aristoteles ve İbn Sînâ'nın Reenkarnasyonu Reddi", s. 82.

²⁵⁹ Yaşar Türkben, "Platon ve Abdülkerim Aması'de Ruh Anlayışı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2017, s. 60.

²⁶⁰ Mustafa Kaya, "Platon'un Ruh Kavramı", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, 2013, s. 181.

gereklidir. Ölümsüzlüğü kazanamayan ruhlar, ölüm sonrasında yeniden şans olarak beden formunda yeniden yaşama başlayarak gerçek mutluluğu hak edene kadar uğraşırlar.²⁶¹ Platon'un ruh-beden düşüncesi bağlamında ödül/cennet ve cezaya/cehenneme yaklaşımı reenkarnasyon inancını yansıtır gözükse de İslam düşünce dünyasında Platon ve Aristoteles gibi filozoflardan etkilenen İbn Sina meseleyi farklı bir açıdan yorumlamıştır. O, Platon ve Pisagor'un ölüm sonrasında reenkarnasyonu andıran görüşlerini, temsil ve süslü sözler olarak değerlendirir. Bu yaklaşımlardan kasdın kötü ve günahkâr ruhların sanki bedende gibi azap görecekleri ve hayvan bedeninden daha aşağı görünümde olacakları şeklindedir. Kemale eren ruhlar ise özüne dönerek mutluluğun tadını çıkaracaklardır.²⁶² Pythagoras'da reenkarnasyonun sonucunda kişi için ödül/cennet, Tanrı ile bir bütünlüğe ulaşma ve ilahi ölümsüzlüğü paylaşmadır.

Reenkarnasyon inancında ruh için öze dönüş ve özgürlük olarak algılansa da bu durum bütün ruhlar için geçerli değildir. Akla dayalı hükümler vererek erdemli hareket etmeyen insanlar ölümden sonra mutluluğu hak edemeyeceklerdir. Kötülerin ruhları bu dünyaya dönüp dolaşmaya zorlanacak, yaptıklarının cezasını beden esaretiyle ödeyecektir. Bedenlenme yalnızca insan olarak değil yaptıklarına göre, özellikle zalimler ve çapulcular kurt, aslan, şahin vb. yırtıcı hayvan kılığında bu dünyaya tekrar gelerek, gerçekleşecektir.²⁶³ İbn Sina, insanın tekamülünün sadece kendi formundan olacak bir bedenle mümkün olacağını düşündüğü için, insan formu dışında farklı bedenlerde geçirilecek bir kemale erme sürecini eleştirmiştir.²⁶⁴ Reenkarnasyon inancının zayıf noktalarından biri de budur. Yeniden dirilişin insan dışında farklı beden ve maddelerde olması inancı, insanda var olan irade, akletme gibi eylemlerinin sorumluluğunu almasını sağlayacak ayırt edici unsurları devre dışı bıraktığı için, var olan yeni yaşamın ölüm ötesinde ödül kazanmak için uğraşmanın önünde engel olacaktır. Farklı formlarda yeniden diriliş üzerinde ısrarcı olanlar haklı

---

²⁶¹ Özalp, "Aristoteles ve İbn Sînâ'nın Reenkarnasyonu Reddi", s. 85.

²⁶² Mahmut Kaya, *Felsefe ve Ölüm Ötesi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011, s. 25.

²⁶³ Türkben, "Platon ve Abdülkerim Amasi'de Ruh Anlayışı", s. 62.

²⁶⁴ Kaya, *Felsefe ve Ölüm Ötesi*, s. 22.

ise cömert bir köpek, hoşgörülü bir taş, yardımsever bir kedi gibi ahlaki ilkelere bağlı yaşayan canlıları görebilmemiz gerekirdi ki bu durum abes olurdu. Böyle bir durumla karşılaşmamamız da insanın bu formlarda iken kendini arındırma konusunda bir şey yapamıyor olduğunun göstergesidir. Ya da bu arınma süreci, girdiği bu yeni oluşum içerisinde eski hayatı için pişmanlık duyacağı inziva süreci olabilir ki bu durumda da eyleme dökülmeden, sağlaması yapılmayan arınmanın ne kadar sağlıklı olacağı konusunda şüpheler barındırır. İnsan bedeninde yeniden diriliş söz konusu olduğunda ise kişinin kemale erene kadar girebileceği bedenler hesaplandığında, kişinin kimliğinin parçası olan bedeni bir önceki yaşamda kaldığı için önemi kalmamış olacak ve bu şekilde atıl durumda olan birçok beden kalacaktır. Bedenle birlikte yeniden diriliş ve öteki dünya yaşamına inanıldığı takdirde ise sorumluluğu üstlenecek ve sonsuz yaşamı hak edecek beden hangisi olmalı problemini ortaya çıkarmaktadır. Kemale eren son beden olacaktır dediğimizde, ruhun kemale ermesinde aşama aşama katkısı olan diğer bedenleri yok saymak söz konusu olacağından bu da sıkıntılı bir yaklaşım olacaktır.

İslam felsefesinde bir grup filozof olan İhvan-ı Safa (10. Yüzyıl), Platon ve İskenderiye felsefesinin etkisinde kalarak, ruhun maddi âlemde bedenle birleştiğini, ölümle de ruhun bedenden ayrılıp özgürleştiğini belirttikten sonra, ay altı âlemde yetkinliğe ulaşan ruhların âlemin ruhuyla birleşip mutluluğa ereceklerini, kemale ulaşamayan ruhların ise göklere yükselemeyerek karanlık bedenlerin boşluğuna ve maddi dünyaya dönmeye mecbur bırakılacaklarını, böylece de gök ve yer arasında kalacaklarını ileri sürmektedirler.²⁶⁵ Batı'da Origen, reenkarnasyon düşüncesini gündeme getirmiş ancak yaşam ve ölümün tamamen iki ayrı alan olması nedeniyle bu fikirleri destek görmemiştir. 17. yüzyıla gelindiğinde Anna Conway ilahi adaletin reenkarnasyon inancını zorunlu kıldığını söyleyerek konuyu yeniden gündeme getirmiştir.²⁶⁶ Bruno, öte dünya yerine ebedi dünyevi döngüyü felsefi sitemine

---

²⁶⁵ Özalp, "Aristoteles ve İbn Sînâ'nın Reenkarnasyonu Reddi", s. 91.

²⁶⁶ Vincant Barry, "Mitolojik Eserlerde ve Dini Öğretelerde Yaşam ve Ölüm", Çev. Ufuk Özen Baykent, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 146.

koymuş, ölümü ise son olarak değil biçim değiştirme yoluyla dünyada kalıcılığın bir mevcudiyeti olarak görmüştür.²⁶⁷ Bu yaklaşımı reenkarnasyon inancına farklı bir soluk getirmiştir, fakat dinin hakim olduğu Orta Çağ felsefesinde kutsal kitapla bağdaşmadığı için felsefede de yerini alamamıştır. Modern döneme gelindiğinde ise kozmolojinin bilimle anlamlandırılması, insanın kişiliğini oluşturan unsurlara beden de dâhil edilmesinin yaygınlaşmasından dolayı din felsefesinde pek kabul gören bir yaklaşım olmamıştır.

İslâm öncesi din ve felsefe tarihinde hem reenkarnasyon hem de diriliş inancının izlerine rastlanmaktadır. Hint felsefesinde yeniden doğuş merkezli diriliş inancı yer almaktadır. Cennetteki huzurlu yaşam ve cehennemdeki olumsuz koşullar süreksiz ve geçicidir. Ödül ve ceza bu tarz bir yaşam değil, bedenden soyutlanarak gerçekleşecek Tanrısal benliğin kazanıldığı sonsuz bir yaşamdır. Hristiyanlıkta bu aşamaya gelmek için sonsuzca diriliş inancı hakimken, İslam dini ve Hristiyanlıkta sonsuz yaşam için bir kez diriliş inancı söz konusudur.²⁶⁸ Felsefede, dünyadaki bedene benzer bir bedenle olacak yeniden diriliş, reenkarnasyon inancına benzetilse de felsefe, kişisel özdeşlikteki yeniden dirilişte, tam bir ben formatında kişisel özdeşliğin gerçekleşmesini hedeflemektedir. Hinduizm'deki reenkarnasyon inancında bireyin ayrı bir varoluşundan ziyade birey öncesi dönemdeki varlığında tekrar tekrar yok oluşla, dünyadaki varlığından farklı bir birey olması amaçlanmaktadır. Ruhun ölümsüzlüğü ve yeniden dirilişi savunanlar, reenkarnasyon inancında yer alan Tanrı'nın ölümsüz doğasında aynileşmeyi reddederek yerine bireysel kişiliğin sürekliliğini öne çıkarmışlardır. İlaveten, reenkarnasyon sonucu hedeflenen nirvana anlayışının, benliğini yitirmiş bir ruhun ölümsüz bir yaşamı olduğu gerekçesiyle, kendi olarak varolmayı arzulayan insan için arzulanan bir

---

²⁶⁷ Fırat İlim, "Giordano Bruno: Yaşam ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 180.

²⁶⁸ Yasa, "İslâm Öncesi Felsefede ve İslâm Felsefesinde Eskatolojiye Yönelik Bazı Temel Görüşler", s. 14.

durum olmadığını savunmuşlardır.²⁶⁹ Felsefede savunucusu az bulunan reenkarnasyonun sorunlu yönü, kişisel özdeşlik meselesinden de anlaşılacağı üzere kişinin özgünlüğünü geri planda bırakmasıdır.

2.2.2. Ölümsüzlüğün Eskatolojik Yönü

İnsanın ontolojisine dair ruh-beden-zihin yaklaşımları neticesinde, ölüm sonrası devamlılık ve yok oluş şeklinde iki farklı varyasyon ortaya çıkmaktadır. Ölüm sonrasında devamlılık arzusu ve bu devamlılığın süresi ölümsüzlük kavramıyla bağlantılıdır. Ölümsüzlük, ölüm sonrası hayatın varlığının kanıtı olduğu gibi ölüm sonrası yaşamın varlığı, ölümsüz bir hayatın varlığının da gereğidir. Ölüm sonrası söz konusu olduğunda insanı tatmin edecek ve kaygılarını azaltacak olan durum aslında mahiyeti itibariyle ne olacağını bilebileceği ölümsüz bir hayat yaşayacak olmasıdır. Ruhun ölümsüzlüğü ile birlikte ölüm sonrasına dair iyi ya da kötü, zorunlu olarak bir senaryo olmasının gerekliliği, doğrudan veya dolaylı olarak ödül/cennet ve ceza/cehennem şeklinde yaşamı ortaya çıkarmaktadır. Bu kısımda ölüm ve ölümsüzlüğe yaklaşımların, hangi açılardan ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehennemi ifade ettiği üzerinde durulmaktadır.

Tecrübe edemediğimiz bir kavramın tanımlanması veya isimlendirilmesi, zihnimizde kategori olarak bulunan bir kavram üzerinden veya zıddı ile tanımlanabilir. Ölümsüzlük ve sonsuzluk kavramlarını bu tarz bir tanımlama yöntemine dâhil edebiliriz. Bu iki kavrama eklenen olumsuzluk eki, aşına olduğumuz bir durumun tam tersi olduğunu göstermektedir. Ölümlü olma, aşına olduğumuz veya başkaları üzerinden tecrübe edebildiğimiz bir durumdur. Bu kavramın olumsuz terkibi ölümsüz olma ise ölümün olmaması demektir. Ölümsüzlükle birlikte kullanılan sonluluk ve sonsuzluk kavramları da bu tarz bir kullanıma dâhildir. Ölüm perspektifinden bu kavramları ele aldığımızda, ölüm, dünyadaki varlıkların yok olmayı tecrübe etmesi olduğu için sonluluğu ifade eden bir olgudur. Ölümsüzlük ise

---

²⁶⁹ Metin Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 1998, (Yayımlanmış Doktora Tezi), s. 6, 7, 20-21.

bu tarz bir sonun olmadığı sonsuzluk durumudur.²⁷⁰ Ölümsüzlük, sonsuzluğun bir parçası, sonsuzluk ise ölümsüzlüğün sıfatı niteliğindedir. Bu şekilde anlam çiftleriyle birlikte olan kullanım, ölümsüzlüğü ve sonsuzluğu insan zihninde daha anlaşılır kılacaktır.

Ölümsüzlüğün temellendirilmesi, insan zihninde mevcut olan ölümsüzlük kavramından, ruh-beden ilişkisinden ve insanda var olan ölümsüzlük arzusundan yola çıkılarak yapılmaya çalışılmıştır. Ruh asıl unsur olarak gören ve insan ontolojisinin ölümsüz yanı olduğunu söyleyen düşünürler açısından ölüm sonrası hayatta devamlılığı sağlayan, ruhtur. Beden ise geçicidir ve ruhun özgürce hareket etmesini engelleyen yönüdür. Ölümle birlikte yok olan bedenin ölüm sonrasında devamlılığı pek önemli değildir; çünkü asıl olan özün devam etmesi yeterli olmaktadır. Bu düşüncenin temeli Platon'a dayanmaktadır. Platon'da ölüm, ölümsüzlüğe ulaşabilmenin ilk aşamasıdır. Ruh asıl ve hedef olan tanrısal bir ölümsüzlüğün, her türlü kötülüğün kaynağı olarak gördüğü maddeden uzaklaşmakla mümkün olduğunu söylemektedir. Ruha yüklenen bu anlam günümüze kadar geçerliliğini korumuş, günümüz teist düşünürlerden Wolfhart Pannenberg (ö. 2014) da maddeden ayrı ruhsal olanın ön plana çıkarılmasıyla ölüm sonrası yaşamın mümkün olduğunu söylemiştir.²⁷¹ Ruhun bedensiz olarak yaşaması düşünülen ölümsüz bir hayatın varlığı söz konusu ise eğer, Tanrı'nın vadettiği ve özellikle bedensel hazlara yönelik ödül/cennet ve ceza/cehennem senaryolarını nasıl anlamak gerekmektedir? Ruh ve ölüm sonrası hayatı asıl olarak gören yaklaşımlarda, bu dünyadaki geçici bedeni hazlara önem verilmemesi önerilmektedir. Platon'da da ölüm sonrasında gerçek mutluluk ruhsal olarak tanrısal bir âlemde yaşanan hayattır. Günahkâr ruhlar için Hades'te bedenli bir cezanın varlığından bahsetmektedir. Ruhun ölümsüzlüğüne önem verilen yaklaşımlarda ödül/cennet, ruhun beden esaretinden kurtularak özgürce yaşadığı ve ruhun arzularına yönelik ölümsüz hayattır. Dinlerde ve düşünce sistemlerde yer alan ödül veya ceza vadlerinden

---

²⁷⁰ Alain Badiou, *Sonlu ve Sonsuz*, Çev. Murat Erşen, Monokl Yayınları, İstanbul, 2017, s. 17.

²⁷¹ Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, s. 17-18.

ziyade, ruhun bedenden kurtulması ve Tanrısal bir âlemde ölüm olmadan yaşaması kişinin yani ruhun ulaşabileceği en büyük mutluluktur.

Ruhun mahiyet itibariyle ölümsüz olması, Tanrı ile ilişkilendirildiğinde iki problemi ortaya çıkarmaktadır. İlki Tanrı'nın ölümsüzlüğü ile insanın ölümsüzlüğünün mahiyetinin kıyaslanıp kıyaslanmayacağı meselesidir. Bu noktada Tanrı'nın ölümsüzlüğünün mahiyetini iyi anlamak gerekmektedir. Tanrı varoluşu itibariyle başlangıcı da olmadığı için onun ölümsüzlüğü insanın varoluşunda olduğu gibi sonradan ele geçen bir nitelik değildir. Tanrı için ölümsüzlük zorunlu bir durum iken insan için mümkün bir durumdur. İnsanın ölümsüzlüğü meselesinin ortaya çıkardığı diğer problem ise Tanrı'nın kudretinin ölümsüz olarak nitelendirilen insanı yok etmeye yetip yetmeyeceğidir. Josiah Royce'a (ö. 1916) göre Tanrı yaratmada özgürdür fakat saçma olanı yaratmada özgür değildir. Tanrı istese ruhun yok olmasını yaratabilir ve yok edebilir. Ancak ölümsüz olarak yaratılan ruhun ölmesini istemesi tutarsızlık ve kendi düzeni içerisinde çelişki ortaya çıkaracağı için Tanrı'nın böyle bir şey yapması imkân dâhilinde değildir.²⁷² Tanrı demeye layık bir varlık, amaçsız eylemde bulunamaz. Felsefe ve dinlerde Tanrı'ya yüklenen sıfatlar gerekçesiyle, insanın ölümsüz olması ve yaşanacak hayatın ebediliğinin belirli bir zamanda son bulacağı öne sürülmüştür. Ölümsüzlüğün temellendirilmesi noktasında farklı yaklaşımların, insanın ölümsüz olmasının üzerinde ısrarla durmalarının gerekçelerinin ölüm sonrasında karşılığının olup olmaması, ödül/cennet ve ceza/cehennem mahiyetine dair yorumda bulunmamızı sağlayacaktır.

Ölümsüzlüğün temellendirilmesi, insan zihninde var olan sonsuz kavramından yola çıkılarak ve sonsuz olanla ilişkilendirilerek yapılmıştır. İnsanın ölümsüzlüğü ve ruhani âleme ait bilgileri düşünebilmesi ve bu konuda bazı kanılara varabilmesini sağlayan şey de ruhani unsurların kendisinde var olmasıdır.²⁷³ Bu yaklaşım sonsuz bir varlık olan Tanrı'nın varlığına ve ölümsüz bir hayatın varlığına delil olarak kullanılmıştır. Descartes, sonlu insan zihninde bu kavramın yer almasının altında

---

²⁷² Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, s. 88-89.

²⁷³ Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, s. 75.

yatan sebebi Tanrı'ya bağlamaktadır. Tanrı sonlu zihinlerimizi ölüm sonrası hayata uygun hale getirerek sonsuzu ve ölümsüzlüğü anlamamızı sağlayacaktır.²⁷⁴ Tanrı tarafından verilen bu duygunun karşılığının, ölüm sonrasında insanlar için gerçekleşmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Maturidi (ö. 944), bu arzunun insanda var olması sonlu olan dünya hayatı dışında bir hayatta gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemektedir.²⁷⁵ Psikolojik zeminde insanın düşünce yapısıyla ilişkilendirilen bu yaklaşımlarda ölümsüzlüğün eskatolojik yönünün olup olmaması tartışmalıdır. Ancak insanda ne şekilde veya hangi yollardan olursa olsun, mevcut olan ölümsüzlük düşüncesi, zorunlu olarak ölüm sonrası devamlılığı ifade etmektedir. Bazı filozoflara göre ölümden sonra hayat, zihnin bir yanılgısı olsa dahi, iki durumda da kazançlı bir kabuldür.²⁷⁶ Ölümsüzlüğe bu tarz yaklaşanlar açısından ödül/cennet, öldükten sonra devamlılığa ve ölümsüz bir yaşama şahit olmalarıdır. Ceza/cehennem ise aksi bir durumun gerçekleşip yok olma durumudur.

Ölümsüzlüğün varlığına inanan ve onu arzu eden insanların temellendirme dayanaklarından biri de varoluşsal kaygıyla oluşturulan yaklaşımlardır. Varoluşsal kaygılar, ölüm sonrası hayatı ve ölümsüzlüğü arzulanan bir olgu haline getirmektedir. Mitolojik anlatılardaki kahramanların ölüme çare arayışları ile ölümsüzlüğün sırrına ulaşmak adına yaptıkları yolculuklar ve Hz. Âdem'in hayatı, ölümsüzlüğün insan hayatındaki önemini göstergeleridir. Gılgamış'ın ölümden korkarak yer altı dünyasında ölümsüzlüğün sırrını araması, Akhilleus'un onurlu bir ölümle uzun, sıradan bir yaşam arasında tercih yapmak zorunda kaldıktan sonra seçimini ölümsüzlükten yana kullanması da örnek olarak verilebilir.²⁷⁷ Mitolojilerde, kendisi veya halkı için kahramanlar aracılığıyla elde edilmeye çalışılan ölümsüzlük temasının işlendiğini görmekteyiz. Kahramanların ölümsüzlüğü Tanrılar diyarına giderek elde etmeye çalışması, ölümsüzlüğün Tanrılarla ve öbür âlemle ilişkilendirildiğinin göstergesidir.

---

²⁷⁴ Badiou, *Sonlu ve Sonsuz*, s. 38.

²⁷⁵ Abuzerova, "Ahiret İnancının Ontolojik Açısından Temellendirilmesi", s. 159.

²⁷⁶ Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, s. 12.

²⁷⁷ Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, s. 20-21.

Carl Gustav Jung (ö. 1961) ölümsüzlük arzusunun, evrenselliğinden ve kollektif şuuraltının arketiplerinden biri olmasından ötürü kaçınılmaz ve zorlayıcı bir durum olarak değerlendirmektedir.²⁷⁸ Ölüm, kaçınılmaz son olarak hayatımızda şahit olunan, insanın ölümsüzlüğünün inkârına ya da imkânsızlığına dair endişelerini oluşturan, Yalom'un dediği gibi, anksiyete kaynağıdır. Bu kaygının sebebinin çok yönlü olması, kaygının ortadan kaldırılması için de çok yönlü çözümler öne sürülmüştür. Irvin D. Yalom, hayatta kalma arzusu ve yok olma kaygısının, metabolizma olaylarının gerçekleştiği çekirdek stoplazmadan kaynaklı içgüdüsel duygular olduğunu söylemektedir.²⁷⁹ Ölümü anlamlandıramayan bireylerde daha fazla olan yok oluş kaygısının aşılması için insan kendisine çıkış yolları aramaktadır. Bilinçaltı bu kaygıları bastırarak kendine özgü stratejiler geliştirebilmektedir. Bu bastırılma girişimiyle oluşturulmuş stratejiler, onun hayatımızdan silinmesine ve görmezden gelinmesine yeterli olmamaktadır.²⁸⁰ Ölümün inkâr edilememeliği ve dünyadaki varoluşumuzun devamlılığı arzusu ölümsüzlük problemine karşı zihnimizde ve değer sistemlerimizde çözümler üretmemizi sağlamıştır. Örnek olarak benlik değerini ön plana çıkaran dehşet yönetimi kuramından kültür dehşet kuramına göre, kültürler atalarından getirdikleri ve oluşturdukları kendi değer sistemleriyle veya dinlerin etkisiyle oluşturdukları değer sistemleriyle bir şekilde ölüm sonrasına dair bireyi tatmin edebilecek düzeyde ebedi ölümsüzlük va' dinde bulunabilmektedir. Kültürler kahramanlık öyküleriyle, sanat eserleriyle veya o kişiye bir şekilde ölümünden sonra yâd etmeyi vadederek, kişideki ölümsüzlük arzusu felsefede "sosyal ölümsüzlük" dediğimiz şeyle doyurulmaya ve tatmin edilmeye çalışılmaktadır.²⁸¹

Ölümlerle birlikte ortaya çıkan yok olma ihtimalinin varoluş kaygısına dönüştüğü noktada, mesele egzistansiyel (varoluşsal) bir problem haline gelmektedir. Dünya

---

²⁷⁸ Abuzerova, "Ahiret İnançının Ontolojik Açıdan Temellendirilmesi", s. 155.

²⁷⁹ Şenyürek, "Psikolojik Açıdan Yaşam ve Ölüm", s. 558.

²⁸⁰ Duygu Dinçer, "Dehşet Yönetimi Kuramı'nda Yaşam ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 571.

²⁸¹ Dinçer, "Dehşet Yönetimi Kuramı'nda Yaşam ve Ölüm", s. 580.

hayatı, insanın kendini ait hissettiği ve belli bir süre vakit geçirdiği yerdir. İnsanın ahirete odaklanması gerektiği vurgulansa da bu dünyadan ve sahip olduğu şeylerden tamamen uzaklaşma ihtimali de kişilerde kaygıya neden olmaktadır. İnsanın bu dünya hayatında sahip olduğu şeyleri, yaşadıklarını, yediklerini, içtiklerini, ailesini vs.'yi tamamen kaybetme veya bir daha görememe korkusu ve kaygısı, insana yaşamakta olduğu şeylere yoğunlaşarak doyuma ulaşmaya çalışmasına neden olmaktadır. Bu durum, insanda, dünyada yaşayamadıklarını başka bir dünyada yaşama isteği neticesinde, ölüm sonrası bir varoluş beklentisini de ortaya çıkarmaktadır. Hermann Cohan (ö.1918) ve arkadaşlarının, ölüm sonrası inkârın psikolojik temelleri ile ilgili Katolik ve Protestan gençler ile genç yetişkinler arasında yaptığı araştırmada, ölüm sonrasına dair inancın zayıflığında düşük yaşam doyumunun önemli bir etken olduğunu saptamıştır.²⁸² Titus Lucretius Carus'a (ö. M.Ö. 55) göre insanın hayatı iyi yaşaması, ölümü kabul etme noktasında istekli veya isteksiz olmasını etkileyen faktörlerdendir.²⁸³ Kaybetmek ve ölümü kabullenmesi, kişide melankolik ruh haline neden olmaktadır. Sigmund Freud (ö.1939) çözüm olarak, bu başkaldırı için melankoli yerine ölümsüzlük inancının ve yok olmanın imkânsızlığını öne sürmektedir.²⁸⁴ Ölümden sonra devamlılığa inanarak hayatı anlamlı hale getirdiği için bu dünyada iken bu kavram kişiye mutluluk kaynağı olmaktadır. Böylece sahip olduğu şeyleri ebediyen kaybetme düşüncesi insanı karamsarlığa ve bununla bağlantılı olarak ölüm sonrasını inkâra götürmeyecektir. Ölümsüzlüğe bu tarz yaklaşan kişiler için en büyük ceza/cehennem, sahip oldukları şeylerin devam etmemesidir. Ödül/cennet ise öldükten sonra bireysel olarak devam ettiğine ve bu dünyada sahip olduğu şeyleri kaybetmediğine şahit olarak yaşam sürmesidir. Genel olarak ebediyet duygusunun hayatın sırrının temeli ve dünyanın anlamı olduğunu öne sürenler açısından hiçlik insan için cehennemden daha kötü bir

---

²⁸² Şenyürek, "Psikolojik Açıdan Yaşam ve Ölüm", s. 560.

²⁸³ Warren Shibles, "Epiküros'ta ve Stoa Felsefesinde Ölüm Düşüncesi", Çev. Ali Han Babuçu, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 124.

²⁸⁴ Seda Aktaş, "Klasik Psikanalizde Yaşam ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 545.

durum olarak görülmektedir. Ölümsüz olmakla arzulanan ve ulaşılmak istenen şey, Peter Kreeft'in yaklaşımıyla, herşeye ve sahip olabilececek ebediliğinden sıkılabileceğimiz cennet değil, aslında insanın ölümü veya yok olmayı istememesidir.²⁸⁵ Ebedi olarak Tanrı ile birlikte olma isteğinin, varoluş kaygısı oluşturmaması ve hayatın anlamını tamamlaması için devamlılık da içermesi arzulanmaktadır.

Tüm bu yaklaşımların aksine ruh-beden ve zihnin mahiyetini materyalist yaklaşımla ele alan maddecilerde ölüm sonrası hayatın imkânı söz konusu olmamaktadır. Bilimin gelişmesi ile beynin insan vücuduna hakimiyetinin keşfi, insanın canlılığını beynin bir yan ürünü olarak gören epifenomelizm gibi yaklaşımların oluşmasına zemin hazırlamıştır. İnsanların düşünmesini gerçekleştiren beynin ve karmaşık yapıda olan bedenin organize bir şekilde işleyişi ile oluşan canlılık, ölümle birlikte bedensel faaliyetleri son bulduğu için, insanın da devamlılığı olmayacaktır. İnsanın canlılığını zihnin faaliyetlerine bağlamak, beynin ve bedenin ölümüyle birlikte insanın da yok olması demektir. Royce, fizyolojideki gelişmelerin hangi aşamada olursa olsun, spiritüel eylemlerin açıklanmasında yetersiz olacağını söylemektedir.²⁸⁶ Bazı filozoflar, ruhun duyusal araçlarla gözlenemesinden dolayı insan davranışlarında ruhun varlığına değil işlevselliğine vurgu yapmışlar ve ruhun varlığının kabul edilmesinin yokluğunun ispatından hem daha kolay, hatta varlığının yokluğundan daha anlamlı olduğunu öne sürmüşlerdir. Materyalistlerde genel olarak ölüm sonrası senaryo olan cennet, bu dünyada yaşanan güzelliklerdir. Cehennem ise başımıza gelen felaketler ve kötülüklerdir. İnsanın kaderi bu dünyada tamamlandığı için akıbetini ölüm sonrası bir yaşama bağlamasına gerek kalmamaktadır.²⁸⁷

Bilimsel gelişmelerin ilerlemesi ile mekanik evren anlayışlarının ortaya çıkması, doğayı kendi döngüsü içerisinde açıklama girişimlerinin oluşmasına neden

---

²⁸⁵ Abuzerova, "Ahiret İnancının Ontolojik Açıdan Temellendirilmesi", s. 156-157.

²⁸⁶ Şaban Ali Düzgün, "Modern Batı Düşüncesinde Ölüm Sonrasına İlişkin Tartışmalar: Eleştirel Bir Tahlil", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, 2010, s.13, 18.

²⁸⁷ Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, s. 28, 31-32.

olmuştur. Tanrı ve ruh gibi doğaüstü faktörleri ortadan kaldıran bu yaklaşıma karşın postmodern animizm, mekanizm ve animizm arasında orta yolu bulmaya çalışmıştır. Bedenin dönüşümüne karşın ruhun bundan etkilenmemesi, ruhun bedenden ayrı bir varlığını da mümkün kıldığına kanıt olarak sunmuşlardır. Metafiziksel olarak ruhun varlığını ölümden sonra devam ettirdiğini kanıtlama çabaları, parapsikolojiye ve ölüm sonrası deneyimlere kapı aralamıştır.²⁸⁸ Paranomal fenomenler, nadir olarak gerçekleşen, tekrarlanamayan, olağanüstü özleri olan veriler olarak görülmektedir. Ölüm sonrasını kanıtlamaya dair bu cesur çıkışın, bu deneyimlerin gerçekliği ve nasıl yorumlanacağı, aydınlatılması gereken iki problem olarak gözükmektedir. Ölüm sonrasının deneysel dayanakları, 19. yüzyılın bilimle şekillenmeye başlamış zihinleri tarafından ölüm sonrasının bilimsel verilerle ele alınmaya başlanmasının sonucudur. Bu araştırmacıların amacı, ölüm sonrasını deneysel bir zeminde ele alarak ölüm sonrasıyla ilgili bilgilere tatmin edici bir karakter kazandırmaktır. Ölüm sonrasına dair bu yöntemle elde edilecek bilgiler, özellikle rasyonalistler ve materyalistler açısından düşüncenin değil deneyin bir ürünü olduğu için için bağlayıcı nitelik arzede bilmiştir. Bu durumu tecrübe eden süjelerden elde edilen paranomal fenomen adı verilen veriler, ruhun mutlak anlamda bedene bağımlı olmadığı veya ölüm sonrasında ruhun kendi olarak varlığını sürdürebildiği sonucuna götürmektedir. Bazı parapsikologlar, insanların olağanüstü sezgilere sahip olduğunu ve organları anormal bir durumda olsa dahi insanın berrak bir zihinle varlığını devam ettirebileceği sonucunu çıkarmışlardır.²⁸⁹

İnsan zihninde yer alan ölümsüzlük kavramının yansıması olan ölüm deneyimleri, ölüm sonrasına dair somut kanıt isteyenler için kullanılmıştır. Ölümün hastayı psikolojik olarak derinden etkilemesi sonucunda kişilerin bilinçaltında bulunan dini ve mitolojik ürünlerin yansıması olan bu verilerin, ölüm sonrası ve ruh ile ilgili bilgilerin bağlayıcı olmadığına kanıt olarak ileri sürülmüştür. Yakın ölüm

---

²⁸⁸ Düzgün, “Modern Batı Düşüncesinde Ölüm Sonrasına İlişkin Tartışmalar: Eleştirel Bir Tahlil”, s. 21, 23.

²⁸⁹ Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, s. 143-147.

deneyimlerinin insanın dinin etkisinde kalarak içinde beslediği ve arzu ettiği unsurların bir yansıması olarak görerek dinsel ve zihinsel mitler şeklinde isimlendirmişlerdir. Yakın ölüm deneyimi araştırmacısı kardiyolog Michael B. Samoon, bu psişik deneyimi yaşayanlar üzerine yaptığı araştırma sonucunda hastaları arasındaki farklılıklara rağmen, bu deneyimlerde ortak olan unsurların var olduğunu saptamıştır. Ulaştığı bu sonuç, ölüm ötesi deneyimlerin bir ihtimal kategorisinde değerlendirilmemesi gerektiğine dair bir alternatif yol sunmaktadır. Aslında bu deneyimlerdeki ortak noktalar ölüm ötesi ile ilgili kesin veriler elde edilmesini sağlamasa bile, metafizik bir alanla ilintili olduğu için tanrısal bir müdahale ihtimalini yüksek tutmaktadır. Bu ihtimal göz önünde bulundurulduğunda, ölüm ötesine dair olabilirlik düzeyinde veriler olarak kullanılabilir. Ölüm ötesi deneyimler, bir teistin, inancını bilimsel bir düzleme indirgemek değil, ölüm sonrasında dair inançlarını rasyonel hale getirip a posteriori olarak temellendirebilmesini sağlayacaktır.²⁹⁰

2.3. Kişisel Özdeşlik Açısından Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

Ölen kişilerin hayatlarını devam ettirebilmeleri açısından, ruhun ölümsüzlüğü temel referans olarak alındığında, beden ölümüyle birlikte gerçekleşecek fiziki olmayacak bir yaşam, ruhun ve bedenin ölümle yok olup, Tanrı tarafından yeniden inşa edilecek öteki âleme uygun formlarda devam edecek bir yaşam, ölümle birlikte bedenin ortadan kalkması ve ölüm sonrasında Tanrının ruhla bedeni yeniden birleştirmesiyle oluşacak olan yaşam şeklinde senaryolardan oluşmaktadır. Farklı bedenlerle devamının söz konusu olduğu için reenkarnasyon düşüncesi²⁹¹ ile beden ve ruha yükledikleri formlarla ölümden sonra her ikisinin devam etmeyeceği düşüncesinden hareket eden materyalist yaklaşımda²⁹² kaybolup giden bir varlık hakkında kişisel özdeşlik, ödül veya cezadan bahsedilemeyecektir. Bu kısımda kişinin dünyadaki varlığının derlemesinden oluşan ruh, beden ve hafıza unsurlarına

---

²⁹⁰ Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, s. 185, 188-190.

²⁹¹ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s.151.

²⁹² Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 10.

verilen önem ölçüsünde, ölümden sonra yaşam için konuşulması gereken meselelerden biri olan kişinin devamlılığı problemini ödül/cennet ve ceza/cehennem açısından ele alacağız.

Ölüm ötesine dair zihnimizde yokluk, diriliş ve ölümsüzlük kavramları oluşmaktadır. Ölümden sonra gerçekleşecek bir yaşamı kabul ettiğimizde hangi açıdan yaklaşılsa yaklaşılsın yaşanacak senaryolara dair de fikir yürütmek, kaçınılmazdır.²⁹³ Bu senaryolarda başrolde olan kişinin durumunu konuşmak, ölüm sonrası hayatı anlamlandırmak için önemli bir noktadır. Bu bağlamda ölüm sonrası hayatı yaşayacak olan kişiyle ilgili olarak, ölümden önceki ben (kişi) ile ölümden sonraki ben (kişi) arasındaki ilişki ve ayniyet meselesinin mahiyetinin iyi belirlenmesi gerekmektedir.²⁹⁴ Din felsefesinde kişisel özdeşlik kavramı ile ifade edilen bu problem, ölüm sonrasının imkânını kişinin bu dünyadakiyle aynı kişisel özelliklere sahip olması ve bunun da farkında olmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.²⁹⁵ Kısaca bu problemin temel dayanağı, t1 zamandaki A2 ile t2 zamandaki A2'lerin birbirleriyle aynı olmalarını sağlayan temel referansların ne olduğu üzerinde duran felsefi yaklaşımlardan oluşmaktadır.²⁹⁶ Ödül/cennet ve ceza/cehenneme muhatap kabul edilebilmesi açısından kişi, ya zorunlu olarak dünyadaki kişiyle aynı olmalıdır ya da aynı olduğunu düşüneceği yeterli sebeplere sahip olmak durumundadır.²⁹⁷ Nitekim bu dünyadaki kişi ile ahiretteki kişinin aynılığı, ödül/cennet ve ceza/cehennemi hak etme, kabul etme ve Tanrı'nın adaletinin tam manasıyla tecelli etmesi sebeplerinden dolayı ölüm sonrası yaklaşımlar içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ölüm sonrası hayatı yaşayacak kişi ile ilgili yaklaşımlar "kişi" kavramına yüklenen anlamla doğru orantılıdır. İlk aşamada kişiye ve kişiliğe

---

²⁹³ Hatice Meral Bilen, *John Hick'in Diriliş İnançına Bakışı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 4.

²⁹⁴ Muhsin Akbaş, "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 35, 2002/11, s. 59.

²⁹⁵ Akbaş, "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat", s. 64.

²⁹⁶ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 9.

²⁹⁷ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 145.

yaklaşımların üzerinde durarak, adım adım kişisel özdeşliğin ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehennem açısından ortaya çıkardığı sonuçlara değinilecektir.

2.3.1. Kişi, Kişilik ve Kimlik Kavramları

Kişi ya da şahıs, kişiliği oluşturan unsurları kendinde barındıran akıllı ve bilinçli bir varlıktır.²⁹⁸ Kişiyi diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği bilinçli ve akıllı olmasıdır. Kişi dediğimizde akla gelen bu ilk özellik, kişiliği oluşturma sürecinde önemli bir unsurdur. Kişilik, kişinin bilinçli yanından hareketle oluşturulmuş kavramdır. Toplumsal, psikolojik, fizyolojik, dini, felsefi öğelerle etkileşimde bulunabilen ve oluşum ve değişim içerisinde olabilen canlı bir olgudur. Kişilik bozukluğu, kişilik gelişimi, kişilik hakları kavramlarından anlaşıldığı üzere kişilik insan söz konusu olduğunda çok yönleri olan bir kavramdır. Çok yönlü olmasında düşünürlerin kendi penceresinden ve araştırma alanlarının yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Kişiliğe yüklenen anlam ve kişiliğin mahiyeti ne olursa olsun, ölüm sonrasında Tanrı'nın ödül/cennet ve ceza/cehenneme muhatap alacağı kişinin akıllı ve bilinçli olması gereklidir.

Kişiliğin, farklı etkileşimlerde bulunarak bireyde oluşturduğu yanı ise kimliğidir. Akıllı ve bilinçli olan bireyin kimliğinin oluşma sürecinde aile, coğrafya, kültür, fitrat gibi dış etkenler bulunmaktadır. İnsanın toplumsal bir varlık olması ailesinden çevresinden ve kültüründen kopuk yaşayamamasından dolayı kimlik oluşum sürecinde bu unsurların insanın üzerinde önemli etkileri vardır. Çocukluk döneminde taklit unsuru devrede iken zamanla kişinin sahip olduğu şeyleri içselleştirmesiyle kimliğini oluşturmaktadır. Bu süreçte farkında olsun veya olmasın etrafındaki sembollerin, adının ve hatta küçük detayların bile kimlik oluşumunda etkisi bulunmaktadır.²⁹⁹ Toplumsal açıdan kişinin kimliği, aidiyetinden yola çıkarak yaptığı tanımlamalarından oluşmaktadır. Kimlik hem toplumsal hem de ferdi olarak insan açısından zengin bir içeriğe sahip olabilmektedir. Kimliğini tanımlayan kişi

---

²⁹⁸ tr.m.wikipedia.org, 'Kişi', erişim Tarihi 02.01.2021.

²⁹⁹ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 83.

aynı zamanda kendisinin diğerlerinden farkını da ortaya koymaktadır.³⁰⁰ Hayatının tüm aşamasının izlerini taşıyan kişilik ve kimlik sahibi bireyin, devam etmeyi arzuladığı ölüm sonrası hayatı hakettiği gibi yaşaması gerekmektedir.

Kimliğin ve kişiliğin oluşturduğu bazı unsurların, insanların iradesi dışında gerçekleşmesi meselesi ölüm sonrası bunlardan sorumlu tutulması açısından bazı problemleri ortaya çıkarmaktadır. Dinlerde yer alan kurtuluş öğretisinin, mensup olunan din ekseninde değerlendirilmesi coğrafya ve aile faktörünü göz ardı edip etmemesi açısından adilliği tartışmalıdır. İnsanın yaşadığı coğrafya, ailesi gibi kişilik ve kimlik üzerinde etkili olan unsurlar irade dışı faktörlerdir; yani kişinin kaderidir. Dinlerde yer alan kurtuluş öğretileri bağlamında, Tanrı'nın kişiyi mensup olduğu dinden dolayı ödül/cennet ve ceza/cehenneme göndermesi, kişiliğin oluşumunda irade dışı unsurlar göz ardı edildiği için adaletli bir karar olmayacaktır. Tanrı, kişileri yaptıklarına göre ve her kişiyi kendi kulvarlarında değerlendirerek hesaba çekmesi daha adildir. Bu yüzden ahiret hayatında kişilerin durumları değerlendirilirken, genel geçer kurallardan ziyade olmazsa olmaz kuralları ve kişiye özel olan kuralları esas almak daha makul gözükmemektedir. Örnek verecek olursak, hak dinin İslamiyet olduğunu varsayalım, Müslüman bir coğrafyada Müslüman bir ailede yetişmiş birisi ile Hristiyan bir çevrede ve ailede doğmuş kişileri aynı genel geçer hükümlerle değerlendirilmek pek adil olmayacaktır. Bu noktada göz ardı etmememiz gereken nokta ise Tanrı tarafından insana verilen akıl ve iradedir. Kişiliğin oluşmasında da özellikle vurgulanan akıl ve bilincin sebebi insanın çevresindekilere mecbur kalarak değil, kendi seçimleriyle oluşturduğu kişiliğin ölüm sonrasında da kıymetli olmasından dolayıdır. Akıl, bilinç, irade, Tanrı'nın insanları yargılayabilmesinde adaleti gerçekleştirebileceği önemli unsurlardır.

Kişiye ve kişiliğe yüklenen anlamın ölüm sonrası yaşayak olan kişi açısından önemli olduğunu vurgulamıştık. Ancak bazı filozoflar açısından kişiliğin bizatihi

---

³⁰⁰ Ezgi Demir Oralgöl, *Günümüz Siyaset Felsefesinde Kimlik Sorununa Alternatif Bakışlar: E. Levinas, J. Butler ve C. Taylor'da Kimlik ve Siyaset*, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara, 2014, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 6.

kendisi, ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehennem ve ölüm sonrası hayatın öneminden daha ön plandadır. Ölüm sonrası hayatın imkânı, cennet ve cehennem mahiyeti noktasında kişiyi ön planda tutmaları sebebiyle bazı filozofların görüşlerine bu başlık altında yer vermek daha isabetli olacaktır. Varoluşu ve kişiyi önemli bir yerde konumlandıran varoluşçu felsefede ödül/cennet ve ceza/cehennemi farklı bir açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Ölümle ilgili düşüncelerini varlık felsefesi çerçevesinde ele alan Heidegger, ölümü bu dünyaya ait bir olgu görerek onun yaşamın amacı olduğunu söyler. Başka bir boyutuyla ölüm, Dasein'a gerçek kimliğini kazandıran ve bizlere varoluşumuzu hatırlatan hatta Dasein'ın sonu olan bir fenomendir. Zorunlu olarak varlık ölmektir.³⁰¹ Heidegger ve Karl Jaspers (ö. 1969), bu dünyada gerçek anlamda varoluşun gerçekleşmesini öteki dünyanın olup olmamasından daha kıymetli görmektedirler. Ölümsüz bir öteki dünya ve ruhun, bu dünyadaki varoluşun kıymetinin önüne geçmesine izin vermemişlerdir. Soren Kierkegaard (ö.1855), öte dünya düşüncesinin varlığını bu dünyada insanın kendisini tamamlamasını, şahıs olarak kendisini var etmesini, öte dünyanın olup olmamasından daha önemli ve kıymetli şeyler olarak görmektedir.³⁰²

Albert Camus (ö. 1960), insanın dünya üzerindeki yaşantısının ölümün dâhil edilmesiyle saçmalaştığını söyler. Burada kastedilen saçma kavramı, insanın herşeyi farketmesi ve bilinçlilik halinden sonra ortaya çıkan ruh halidir. İnsanların bu saçmalıklar karşısında çıkış yolu olarak seçtikleri Tanrı ve öteki dünyada kurtuluşu ve intiharı eleştirmiş bunların gerçek çözüm olmadığını öne sürmüştür. Ona göre gerçek mutluluk uzak hedef olarak sunulan ahirette değil, şu anda, insanın var olmasındadır.³⁰³ Maurice Merleau-Ponty'ye (ö. 1961) göre ölüm, başkaları üzerinden şahit olduğumuz olgudur. Kişinin, mutluluğu yaşadığımız gerçek dünyada araması

---

³⁰¹ Talip Karakaya, "Martin Heidegger Felsefesinde Ölüm Problemi", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 5, 2003, s. 27.

³⁰² Özgür Aktok, "Varoluşçuluk ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 355.

³⁰³ Yasemin Akış Yaman, "Camus: Yaşam ve Ölüm Felsefesi", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 367, 369.

daha anlamlıdır.³⁰⁴ İnsanın varoluşunu, insanın kendisiyle anlamlandıran Hermann Hesse (ö. 1962), imgelem içerisinde yaşamının dine gerek kalmadan insanın hayal gücüyle öldükten sonra evrende yeniden birleştiğini anlayabilecek potansiyelde olduğunu düşünmektedir. Aslında bu yaşamdan sonra bir şey olup olmadığı onun açısından önemsizdir. Doğaya uygun ve doğru davranışlar sergilemek hem risksizdir hem de sergilenen bu doğru davranış diğer davranışları da doğru hale getirecektir. İnsanın bu yaşamda nihai amacı kendisiyle bütünleşebilmesidir ve bu amaca götürebilecek şey ise yine insanın kendisi ve doğadır. Hesse'nin kendine özgü çabasıyla vardığı kendinde yok olma diye tanımlayabileceğimiz bu davranış, mistik dinlerde ve Orta Çağ mistisizminde benliğinden sıyrılma ve ruhun derinliklerinde Tanrı'yla bir olma şeklinde karşılık bulmaktadır.³⁰⁵

Varoluşçu bu filozofları, insanın varlığının devam etmesini ölüm sonrası ölümsüzlükle taçlandıran diğer filozofların yaklaşımlarından ayıran temel nokta ise kişisel özdeşliğin varoluşta önemli bir yerde tutulmasından kaynaklıdır. Ölüm sonrası hayat inanışları olsa da kişinin kendi olarak var olması ve devam etmesi ödül/cennetten daha önemli bir noktadadır. Bu yaklaşıma sahip düşünürler açısından kişiye cehennem olarak verilecek en büyük ceza bu tarz bir varoluşun ve devamlılığın olmamasıdır. Varoluşçular genel olarak yaşamın anlamının değersizleştirilerek metafizik alanda başka bir dünyada mutluluğun vadedilmesini eleştirmişlerdir. Gerçek mutluluk kişinin var olmasıdır. Ölüm ise bilinçliliğin cevabı niteliğindedir; insanın bir bedenden, kişilikten ve isimden daha fazlası olduğunu anlamasını sağlamaktadır.³⁰⁶

---

³⁰⁴ Tuncay Saygın, "Merleau-Ponty'de Yaşam ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 379.

³⁰⁵ Demirel, "Hesse'nin Doğu Dinlerine Yaklaşımı", s. 326, 328.

³⁰⁶ Peter Koestenbaum, *Ölüme Yanıt Var Mı?*, Çev. Yılmaz Akgünlü, Okyanus Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.70.

2.3.2. Hafıza Kriteri

Kişisel özdeşlik, akıllı varlığın aynılığının bilincinde aranmalıdır.³⁰⁷ Benlik aynı zaman dilimindeki şahsın, aynı kişi olduğuna tanıklık etmesidir.³⁰⁸ Sübjektif “ben” için kurucu pozisyonda bulunan saf kendilik sayesinde, kişi kendisini farklı formlarda görse bile yine kendisinin aynı ben olduğunun bilincinde olacaktır. Ampirik kendilik kavramı ise iyi organize olmuş kendilik tasarımları sonucu oluşan objektif “ben”i ifade etmektedir.³⁰⁹ Bu tasarımların organizasyonu sayesinde oluşmuş ampirik benlik sayesinde herhangi bir durumda da kendimizi bir bütünsel olarak algılayıp “ben” kelimesini kendimiz için kullanmamızı ve aynı zamanda kişiliğimizi de ifade edip farkında olmamızı sağlar. Yani ben bütünümdaki bir parça değilim, bütünümdaki parçalardan meydana gelmiş tek bir kişiyim dememizi sağlayan şeydir.

Farklı zamanlarda hep aynı kişi olduğumuza dair hislerimizi oluşturan ise ampirik benliğin üzerine eklenen öyküsel kendiliktir. Öyküsel kendilik sayesinde ürettiğimiz hikâyelerle kendimizi pekiştirmiş oluruz. Ampirik ve öyküsel kendiliğin birbiriyle uyumsuzluğu neticesinde eşzamanlık bozulmaktadır. Bu gerekli ahlaki ilkeleri yerine getirmesine rağmen hala kendisini suçlu hisseden insanda olduğu gibi problemlili kişiliklerin oluşmasına neden olmaktadır.³¹⁰ Kişinin benliğini koruyarak kendi olarak devam ettirebileceği ölüm sonrası hayat beklentisi, ahirette bu dünyadaki kişiyle aynı kişi olduğunun bilincinde olmasını da gerektirmektedir. Bu devamlılık; ahireti, ödül ve cezayı anlamlı hale getiren kriterdir.³¹¹ Ruh ve bununla bağlantılı ahlak söz konusu olduğunda bu kalıcı öze ulaşmak birçok filozofun düşünce sisteminde yer edinmiştir. “Kalıcı bir öz”ün iki zaman diliminde (diyakronik olarak), aynı kişi olduğunun kabulü (diyakronik kimlik), sorumluluğu da taşıyacak olan bu kalıcı özü belirleme kriteri açısından önemli noktadır. Bir kişinin farklı

---

³⁰⁷ John Locke, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme 1-2*, Çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999, s. 448.

³⁰⁸ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 18.

³⁰⁹ Ahmet Çorak, “Benleştiren (Saf) Ben ve Benleşen (Ampirik) Ben”, *Meta Zihin: Yapay Zekâ ve Zihin Felsefesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2019, s. 190.

³¹⁰ Çorak, “Benleştiren (Saf) Ben ve Benleşen (Ampirik) Ben”, s. 191.

³¹¹ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 143.

zaman diliminde işlediği suçtan sorumlu tutulabilmesi için kalıcı bir benin temellendirilmesi gerekmektedir.³¹²

Zihinle ilgili kavramların kişiyle ilişkilendirilmesi Descartes'tan beri olan geleneksel yaklaşımlar içerisinde. Ancak kişiyi salt zihin olarak görmek kişilik tanımlamalarında yeni bir yaklaşımdır. Kişisel kimliği bilinçle açık bir şekilde tanımlayan ilk kişi John Locke'tur. Locke'a göre kişi, akıl ve iç duyuma sahip, durumlar ve zaman değişse de aynı şeyleri düşünebilen ve aynı şey olarak tanımlayabilen zihinli bir varlıktır.³¹³ Locke'a göre kişi, akıl ve düşünce sahibidir. Şuur ve düşünce sahibi olmayan varlık kişi olamaz ve bu tarz varlıklar için sorumluluk, ceza veya mükâfattan bahsedilemez.³¹⁴ Beden özellikleri kişinin belirlenmesi açısından esas olabileceği gibi şuur-hafıza kimliğinin temel ilkesidir. Locke akıllı bir papağan örneğini vererek insanı diğer canlılardan ayıran en temel özelliklerden biri olan aklın o papağanı insan yapıp yapamayacağını sorar. Şimdiki ben geçmişteki benle aynıdır ve yaptıklarını bilinci sayesinde üstlenir.³¹⁵ John Locke, devamlı değişen bedenlerin farklı kişileri oluşturma ihtimalini ortadan kaldırmak için değişmeyen töz olarak zihni ortaya koymuştur. Böylece, geçmişteki ve şimdiki ben arasındaki farklılıklar aynı kişiyi iki kişi yapmamasının zihne bağlı olduğunu ve kişi yine aynı durumda aynı şeyi bilinç sayesinde yapacağını söyler. İnsanların pişmanlıklarına baktığımızda geçmişteki hatalardan pişman olsalar da kendilerini inkâr etmezler. Unutsalar bile başkalarının hatırlatması veya şahit olmaları da durumu değiştirmez.

Bu benlik ve kişilik tasarımlarını ve tanımları üzerinde durmamız, ölüm sonrası kendi olmanın bilincinde olan insan açısından önemlidir. İnsanların öldükten sonra bu dünyadaki kendisi de dâhil sahip olduğu şeyleri hatırlayamaması, bu dünya hayatını anlamsızlaştırmakta ve yaptıklarının ölüm sonrasında sorumluluğunu

---

³¹² Çorak, "Benleştiren (Saf) Ben ve Benleşen (Ampirik) Ben", s. 162.

³¹³ Locke, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme 1-2*, s. 447.

³¹⁴ Akbaş, "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat", s. 59.

³¹⁵ Locke, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme 1-2*, s. 449.

üstlenebilmesine engel teşkil etmektedir. Bu dünya için geçerli olan beden ve bilinç, insanı oluşturan iki töz ise de ahiret açısından insan ödül/cennet ve ceza/cehennemi sorumluluğunun bilinci sayesinde alabilmiştir. Delilerin ve hayvanların yargılanmadan haklarında hüküm verilmesi, Tanrı'nın kişiyi kişi yapan bilince ve akla önem vermesinden dolayıdır. Eğer bilinç devre dışı ise ölümden sonra hatırlanmayacak hayatın kaygısını mevcut yaşamda gütmek sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır. Bu doğal döngü sonucunda gerçekleşecek yeni yaşamda bu dünyadaki benliğimizin devamlılığı söz konusu ise yaşananlar anlamlı, değilse eğer çekilecek acıları kaygı etmek anlamsız olacaktır.

İslam dininde ölüm sonrası kişiye yüklenen en önemli değerlerden biri de hafıza unsurudur. Kişinin ölümünden itibaren hemen hemen tüm aşamalara dair bilgilerin yer aldığı İslam dininde hafıza kriteri ölüm sonrası kişi bağlamında ele alındığında birçok veri elde edebiliriz. İnsanlara kabirde ve hesap gününde yaptıklarının gösterilerek hatırlamalarının sağlanması, amel defteri, cehennemliklerin Tanrı'nın emirlerine uymadıklarından dolayı yaptıkları nedamet isyanları hafıza faktörünün ölüm sonrasında kişisel özdeşliğin parçası olduğunu göstermektedir. Ölüm sonrasında bedenimizdeki uzuvlardan kaynaklı işlediğimiz günahların da teraziye konması onları bilincin yönetiyor olmasındandır. Ayrıca haşır meydanına insanların işledikleri suçların temsilcileriyle birlikte varmaları, cennetliklerin sevdiği insanlarla birlikte olmayı arzulamaları, cennetteki nimetleri tadanların benzerini daha önce tatmış olduğuna dair vardığı kanılar ise benliğin bir bütün halinde hafıza kriterine dâhil olmasının göstergesidir.

Münzevi yaşama önem veren Hristiyanlık dininde bireysel yaşamın ahirette de devam edeceği, dünyadaki yakınlarının ahirette kişiye fayda sağlamayacağı gerekçesiyle hem dünyada hem ahirette bireysel bir yaşam söz konusu olduğu için bu tarz yaklaşımda kişisel özdeşlik bağlamında hafıza kriteri bireysel yargılanma için gerekli görülmektedir. Reenkarnasyon inancında da kurtuluş şahsi olduğu için hafıza kriteri insanların kendilerini kemale erdirmek için gerekli olan bir unsurdur.

Hafıza kriterinin başka bir yönü olan zihne ve beyne önem verilmeye başlanmasıyla ortaya çıkan beyin ve zihinle olan devamlılık meselesidir. Bu yaklaşımın ahirete bakan yönü olduğu gibi aynı zamanda ahirete alternatif yaşam olarak dünya üzerinde devamlılığı ortaya çıkmıştır. Bilimsel gelişmelerle insanların Tanrı ile yarışma düzeyine geldiği yapay zekâyla, zihinsel faaliyetlerin yalnızca insanda bulunan yaşamsal fonksiyonlara ve ruha özgü olmadığı ortaya çıkmıştır. Yapay zekâ ile oluşturulan robot insanların ve ölmüş insanların beyinleri alınarak yapılan kopyalarının kişi olup olmayacağı problemini de ortaya çıkmıştır. Kişi ve kişilik kavramlarının çerçevesinin iyi belirlenmesi bu tarz bir yeni insan modeline uygulanacak muamele açısından önemlidir. Kişiyi beden ve zihin olarak ele aldığımızda oluşan bu yeni kopyanın aslının yerine geçebilme imkânı ortaya çıkarken, ruh faktörünün eklenmesi ise dengeleri farklı bir yönde değiştirmektedir. Ruh-beden-zihinden oluşan insan tarzındaki kişilik yaklaşımı, kişisel özdeşliği garanti altına alan bir yaklaşımdır.

İnsanın hayatta kalmasını ve fonsiyonlarını gerçekleştirmesini sağlayan en önemli organlarından olan beyin, zihni faaliyetlerin üretim merkezidir. Maddi anlamda insanı yöneten beynin bulunmaması durumunda, tüm hayati ve zihinsel faaliyetler de duracaktır. Beyin M.Ö. 2500 yıllarına kadar dahi cerrahi işlemlerde yapılan tedavi yöntemlerinde pek önem verilmeyen bir organdır. Mısır papürüslerinde ayrıntılı betimlemelerde de mumyalama işlerinde beyin gelecek hayatta işe yaramadığı düşüncesiyle çıkarılıp atılan bir organ durumundaydı.³¹⁶ 19. yüzyıldan sonra beynin işlevine dair keşiflerle beynin kişilik üzerindeki etkisi ortaya çıkmış ve önem kazanmaya başlamıştır. Anlamamız ve kişiliğimiz, beynimizde “sanps” bağlantılarının yapıldığı kalıplarda depolanmaktadır. Beynin ölmesi demek bunların da yok olması demektir. Beyin olmayınca zihinde olmayacaktır.³¹⁷ Zihinsel faaliyetlerin keşfedilip göz ardı edilmemesi insanı zihinsel eylemlerde bulunan bir

---

³¹⁶ Reyhan Pütün, “Beynin Evrimi Işığında Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 631.

³¹⁷ Pütün, “Beynin Evrimi Işığında Yaşam ve Ölüm”, s. 649.

organizma olarak da tanımlamaların oluşmasına ve ruhsal beden anlayışının gücünü yitirmesine neden olmuştur.³¹⁸ Beyne bu tarz bir yaklaşım, kişilerin ahirette ödül/cennet ve ceza/cehennemi kabullenebilmelerini sağlayan hafıza kriterinin gerçekleşmesi için diriliş esnasında dünyadaki beynimizle birlikte bir devamlılık zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bilimin, beyin nakli ve beynin makine ile farklı bir formda çalıştırılması konusunda zaferini ilan etmesi durumunda, beyni asıl unsur olarak görenlerin yaklaşımlarını kişisel özdeşlik ve ölümsüzlük açısından yeniden değerlendirmek gerekecektir. Böyle bir ütopyanın gerçekleşmesi, ölüm sonrası hayat algılarını da alt üst edecektir.

Materyalizm, varoluşu maddi kavramlarla temellendirmek için maddi bir zihnin varlığını kabul ederek, maddi olmayan bir şeyle veya ruhla kavramayı mümkün görmemiştir. Bu yaklaşım, metafizik alan ve soyut unsur olan ruhun varlığını kabul etmemektedir. George Berkeley (ö. 1753), immateryalizm teorisinde, zihinden bağımsız gerçeklerin aslında var olmadığını, maddeyi var eden ve algılayanın ruhsal varlığımız olduğundan, maddenin gerçek varlığını düşünmenin çelişik olduğunu ortaya koymuştur.³¹⁹

Bedeni dışlayan hafıza kriteri, kişinin varlığının aynı zamanda bedeninin de varlığına bağlı olduğunu kabul etmemiz gerektiği ve bedeninin görmezden gelinmesinin kişiyi tespit noktasında sorunlar doğuracağı gibi nedenlerle eleştirilmektedir. Kişinin tanınması beden, yaptıklarının sorumlu tutulabilmesi ve hatırlıyor olması için hafıza kriteri gerekmektedir. Anthony Quinton, bedeninin yanında açık hafıza verilerinin tutarlılığını açıklamak için bedenli bir sürekliliği de gerekli görmektedir.³²⁰ Kişi kavramına ilişkin sadece fiziksel veya sadece zihinsel referanslı kavramların eleştiriye açık ve birçok problemi beraberinde getireceği yönleri bulunmaktadır. Kriterlerin başında bilinç gelse de kişinin toplumda kabul

---

³¹⁸ Bilen, *John Hick'in Diriliş İnancına Bakışı*, s. 9.

³¹⁹ Ayşenur Günler, *Berkeley'in İmmateryalist Metafiziği*, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2014 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 27.

³²⁰ Akbaş, "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat", s. 61-62.

görmesini ve tanınmasını sağlayan fiziksel özelliklerinin varlığı ve önemi de tanımlamalara dâhil edilerek daha geniş perspektiften kişi kavramının inşası yapılmalıdır.

2.3.3. Beden Kriteri

Beden kriteri, kişinin fiziksel yapısındaki özelliklerinden yola çıkarak hükme varmaktır. Günlük hayatta da kişileri tanıma kriterimiz A şahsını A şahsı yapan bir önceki A ya benzerliğinden yola çıkarak yapılmaktadır.³²¹ Kişiyi oluşturan unsurlardan olan bedenın de ruha verilen önem kadar aynı noktada olduğunu ileri sürenler, kişisel özdeşlik açısından ahirete muhatap olacak kişinin dünyadaki bedenle olacak durumu üzerinde fikirler yürütmüşlerdir. Kişinin ödül veya cezayı hak etmesinde ve kişinin ödül ve cezayı kabul etmesinde, ahiretle dünya hayatındaki kişinin aynı ben olduğuna ikna olması açısından önemli bir noktadadır. Beden kriterini kendilerine referans olarak alan düşünürlerin ruh ve beden yaklaşımlarında bedene yükledikleri anlam belirleyici olmaktadır.

Bu noktada kişiyi kişi yapan unsurları ve kişiliğın önemli noktalarını ortaya koymak eleştirileri ve savunmaları anlamak açısından gerekli gözükmektedir. Kişi ile kişilik oluşumlarında bedenın rolünü ve önemini iyi belirlemek, beden kriterini açmazdan kısmen kurtaracaktır. Söz gelimi yüz nakli yapılan A1'in donör olan A2'nin yerine geçmesi kişi ve kimlik çatışmasına neden olabilir mi? Eğer yalnızca bedeni esas alacak olursak, bu durum kişiyi tanımlama noktasında sorun teşkil edecektir. Çünkü kişiyi oluşturan sadece görünüşü değildir. Aynı şekilde sadece hafızayı esas almanın da kendi içerisinde açmazları bulunmaktadır. A1'in hafızasının A2'ye nakledilmesi durumunda, görüntü olarak A2, hafıza ve psikolojik karakterler açısından A1 olan bu yeni şahsa kişilik ve kimlik açısından tanımlamada problemler ortaya çıkacaktır. Hafıza kriteri olarak alındığında hafıza kaybı yaşayan bireylerin de kişi olarak tanımlanmasının neye göre yapılacağı sorunuyla karşılaşılacaktır. Örneklerden de anlaşılacağı üzere sadece fizik varlığı esas almak hafızayı, sadece

---

³²¹ Akbaş, "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat", s. 60.

hafızayı esas almak fizikle bağlantı kurulabilecek kişi hakkında hüküm vermeyi çıkmaza sokmaktadır.

Beden kriteri açısından ölüm sonrası hayata dair iki şekilde diriliş yaklaşımları ortaya çıkmaktadır. Birincisi bedenın esas kabul edilip ruhun geri planda bırakılıp bedenın arazi olması durumunda ortaya çıkan ölüm sonrası devamlılığın olmaması şeklindeki yaklaşımlardır. Bu yaklaşımların bedene yükledikleri anlam neticesinde ölümle birlikte yok olan bedenın yeniden dirilmesi söz konusu olmayacağı için kişisel devamlılık da söz konusu olmayacaktır. Diğer yaklaşım ise yeniden diriliş ve yeniden yaratma kuramında detaylıca değineceğimiz ölüm sonrası bedenın mahiyeti meselesidir. Ruh asıl kabul edildiğinde, ölüm sonrası devam eden öz olan ruhun kişisel devamlılığının sağlanması açısından hangi özelliklere sahip olmasının tartışılması bedeni de devreye sokmuştur. Kişisel özdeşliğin sağlanması açısından, önem verilen bedenın yaratılışına dair yaklaşımlara gerekli başlıklar çerçevesinde değinilecektir.

2.3.4. Yeniden Diriliş Kuramı

Yeniden diriliş kuramlarında, insan ontolojisinde devamlılığı olan bir asıl unsurun varlığı söz konusudur. Bu unsur ölümle birlikte yok olmayıp ölüm sonrası hayata geçiş yapmaktadır. Ölüm sonrasında ise bu asıl unsurla birleşen başka unsurlar olsun ya da olmasın ahiret hayatını yaşayan kişilerin varlığı söz konusudur. Bu başlık altında yeniden olacak bu dirilişte kişisel özdeşlik kaygısıyla öne sürülen yeniden diriliş yaklaşımları ele alınacaktır.

Felsefede ruhun asıl olarak kabul edildiği ve bedenın ise ruhun dünya üzerindeki varlığının devamlılığını sağlayan yönü olduğuna dair yaklaşımların kaynağı Sokrates'e dayanmaktadır. Sokrates'te ruh asıldır ve bedenın istekleri bu dünyayla ilgilidir. Bedenden ayrıldıktan sonra insanın arınması ve kendini gerçekleştirme mümkün olmaktadır.³²² Bu durum kişisel özdeşlikten uzaklaşma değil,

---

³²² Cemal Güzel, "Platon'un Bilgi Görüşü", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, 2003, s.111.

aksine öze kavuşarak dünyadaki gerçek olmayan benden uzaklaşma olarak görülebilir. Gerçek manada kişisel özdeşliğin gerçekleşmesi ruhun bedenden ayrılarak yoluna devam etmesiyle mümkün görülmektedir. Platon da ölümü, kişinin kendisine yük olan bedeninden kurtulması olarak görmekte ve ruh açısından bedensiz bir devamlılığın ödül olduğunu öne sürmektedir.³²³ Platon'da yeniden bedenlenme ruhun arzu edeceği bir durum olmadığından, ölüm sonrasında ruhsal bir devamlılığın olacağı ona göre makbuldür.

Düalist insan anlayışlarında, yeniden diriliş konusunda bedeninin de ruhla birlikte ahirette devamlılığı kişisel özdeşlik açısından önemli görmülmüştür. Yeniden dirilişi savunan gelenek ve kültürlerin çoğu ölümü yok oluş olarak değil, yeni hayata geçiş aşaması olarak görmektedirler. Bu çözümlemenin temel hareket noktası, asıl olan ruhun yoluna devam ederken sonrasında ölümle yok olan bedenle yeniden birleşmesini içermektedir. Bu bedeninin mahiyeti ve formu konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Yeniden dirilişi savunan düşünürler kişisel özdeşliğin sağlanmaya çalışılması noktasında bedene yükledikleri formun mahiyeti konusunda birbirlerinden ayrılmaktadırlar. İslam filozoflarından Fârâbî, ruh ve beden birlikteliğini Platon'dan etkilenerik şekillendirmiş, ruhun tam bir mutluluğa erişmesi ve devamlılığını sağlaması için ahirete uygun maddi bir formda bedenli devamlılığını uygun görmüştür.³²⁴

Yeniden dirilişi savunan yaklaşımlar, genel olarak, ahirete uygun formda kişisel bir devamlılığı öne sürmüşlerdir. Ayrıldıkları nokta ise yeniden diriltilecek beden formunun kişisel özdeşliğin zedelenmemesi açısından öne sürdükleri çözümlerde olmaktadır. Bazıları Tanrı'nın kudretine bağlayarak kişisel özdeşliğin korunmasını güvence altına almış, bazıları ise kendi felsefi sistemlerinde rasyonel zeminde çözüm üretmişlerdir. Bu görüşü savunanlar, kişisel kimliğin korunması, ruhun kişisel faaliyetleri için bedeninin gerekliliği, ahlaki taleplerimizi tatmin edebilecek ölüm ötesi hayatın olma zorunluluğu gerekçeleriyle düşüncelerini

---

³²³ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 155.

³²⁴ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s.159.

temellendirmişlerdir.³²⁵ Yeniden dirilişte kişisel özdeşliğin korunması John Hick'in (ö. 2012) eskatolojisinde ete kemiğe bürünmüş maddi bedenli diriliş önemli yer tutmaktadır. John Hick, ölüm ötesinin varlığını ahirette gerçekleşecek bir doğrulama olarak görmekle yetinmeyip, ölüm sonrası hayat inancını rasyonel düzeyde ele almış ve sistemli bir şekilde kuramsal olarak tartışmıştır. Bu dünyada biyolojik gelişimini tamamlayamamış insanların, ölüm ötesi hayatta gelişimlerini tamamlamaları için kim olduklarının bilincinde ve ruh-beden formunda olmaları gerektiğini savunmuştur. Hick, kişi ve hafızaya önem vererek kişinin biricik olmasından dolayı yeni dünyada yeni bedenlerin olmasının söz konusu olamayacağını söyler. Bu dünyaya benzer veya farklı formlarda dünyaların varlığı mümkün olsa da kopyaların aslının yerine geçemeyeceğinden dolayı yeniden yaratılacak başka X'lerin yaratılması mümkün değildir.³²⁶ Tanrı yeni dünyaya uygun bedenler yaratmaya ne kadar kudretli olursa olsun, bu dünyadakine benzer bedenleri yaratması kişisel özdeşliğin korunması anlamına gelmeyeceği için, bizzat bu dünyadaki bedenin diriltilmesi gerekmektedir. Yeniden dirilişin muhatabı tüm özellikleriyle aynı şekilde yeniden dirilen kişinin kendisidir. Replika teorisi, yükselen beden ve zihin-beden bağımlılığını koruması amacıyla ortaya konmuştur.

Dünyadaki beden olmasa bile dünyadaki bedenin özünden oluşan yeni bir bedenlenme düşüncesi, Hick'in ve klasik düalist diriliş anlayışının ortasında bir yaklaşım gibi gözükmektedir. Peter Van Inwagen, bedenin ölümünden sonra korunması yeniden dirilişi anlamlandıracağı için, Tanrı'nın bedenleri bir şekilde koruyarak veya "çekirdek insan" olarak adlandırdığı dünyadaki insanın yeniden oluşabileceği özün saklanarak, ölümden sonra aynı kişinin diriltilmesi gerektiğini savunur.³²⁷ Bedenin yeniden diriltilmesinde, ölünün bedeninin farklı canlılar tarafından yenmesi, çürümesi sonucunda Tanrı'nın hem yiyendeki parçaları hem de yenilen kişiyi bir araya getirirken hangi bedensel parçacıklara göre yaratacağı

---

³²⁵ Bilen, *John Hick'in Diriliş İnancına Bakışı*, s. 11.

³²⁶ Bilen, *John Hick'in Diriliş İnancına Bakışı*, s. 52-53, 56.

³²⁷ Barry, "Hayatta Kalma Hipotezleri", s.141-142.

problemini de beraberinde getirmektedir. Inwagene'e göre, geri dönülmez bir şekilde bedenin aslıyla arasındaki nedensel zincirin kopması yeniden dirilmesini imkânsız hale getirmektedir. Bu yaklaşım mükemmel ve kudretli Tanrı inancına sınırlamalar getirdiği için eleştirilmiştir. Yeniden diriliş kuramında yeniden dirilecek beden bu dünyadaki beden değil, bu beden referans alınarak yaratılacak yeni bir bedendir. Ölüm öncesinde protez elle hırsızlık yapsa dahi kişinin yaptıklarından sorumlu tutulması veya kişinin çocukluğundan yaşlılığına kadar geçirdiği fiziksel ve biyolojik değişimlere rağmen aynı kişi olarak kabul edilmesi, yeniden yaratılan bedenin tıpa tıp aynısı olmasını gerektirmediğini gösteren örnekler olarak verilebilir.³²⁸

İbn Rüşd, nefsin dünyaya dair isteklerini ve görüntüsünü bir kenara bırakarak, hafızayı, bilgi ve davranışların hatırlanmasını, ölümden sonra dirilişi ve hesabı gerekli görmektedir. İbn Sina, insanın yaptıkları şeylerin sorumlusunun nefis olduğunu, hangi zamanda ve bedensel durumda gerçekleşirse, bedenin ruhu etkilememesinden hareketle benlik bilincinin değişmezliğini savunmaktadır.³²⁹ Bedensiz ruh kuramını savunan Richard Price (ö. 1791), beden olmaksızın ruhun çevresinin farkında olması ya da bilinçliliğini sağlayabilmesi noktasındaki açmaza, rüya üzerinden yola çıkarak ruhsal bedenin kendini ve çevresini algılayabileceğini, ölüm ötesindeki yasaları fiziksel değil psikolojik olarak algılamak gerektiğini söylemiştir. Bedensiz ruhlar birbirleriyle duyu dışı algı yoluyla iletişime geçebileceklerdir.³³⁰

Terence Penelhum, kişisel özdeşliğin hafıza olarak kabul edilemesi durumunda, bilgisayarlar aracılığıyla beynimizdeki hafıza durumunun devam ettirilmesinin bizim varlığımızın da devamı anlamına gelebileceğini, bu nedenle bedenle devam edecek kişisel özdeşliğin daha isabetli olacağını ve dirilişin bu şekilde tamamlanacağını savunmuştur.³³¹ John Perry, insandaki ruhun mahiyetini

---

³²⁸ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 193, 198.

³²⁹ Abuzerova, "Ahiret İnancının Ontolojik Açıdan Temellendirilmesi", s. 185-186.

³³⁰ Bilen, *John Hick'in Diriliş İnancına Bakışı*, s. 7.

³³¹ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 184.

belirlemenin imkânsızlığından dolayı materyal olmayan ruhların kişi kimliğini tespit etmede yetersiz olduğunu söylemiş ve kriter olarak hafızanın alınamayacağını belirtmiştir. O, ruhun ölümsüzlüğünü savunmada kullanılan hafıza kriterini, hafızanın geçmişi bazen hatırlayamadığı veya yanlışlığı, ölümden sonra da o kişinin mi devam ettiğine dair kesin bilgimiz olamayacağı için, yetersiz bulmuştur. Aslında ruhun ölümsüzlüğünü savunan kişiler beden kriterinde olduğu gibi Tanrı fikrinden yola çıkarak kişiyle aynı özelliklere sahip bir ruhu yeniden diriltmesini imkânsız görmemektedirler.³³²

2.3.5. Yeniden Yaratma Kuramı

Mantıksal anlamda düalizm, bedensiz varolmayı olanaklı kılsa da böyle bir dirilişi yeterli görmeyenler yeniden yaratılışla var olacak beden fikrini kişisel özdeşliğin tamamlanması için öne sürmüşlerdir. Yeniden yaratılışı savunanlar, ruhun önemiyle var olan dirilişe bedenleri eklerler, ancak düalizmden ayrıldıkları nokta ise ruh ve beden her aşamada birlikteliğini savunmalarıdır. Yeniden yaratılışta, ölümler birlikte yok olan ruh ve beden, ölüm sonrasında Tanrı tarafından yeniden yaratılmalarını ifade etmektedir. Böyle bir durumda insan varlığı açısından boşluk veya ara dönem vardır. Gordon Kaufman (ö. 2011), insan psikolojisinin unsuru olan psiko-fiziksel yapının öneminden yola çıkarak bu kuramın imkânını savunmaktadır.³³³ Geçiş olarak değerlendirilen bu ara dönem sürecinde kişiliği koruyacak herhangi bir unsurun ortaya konmaması, kuramın, kişisel özdeşlik açısından eleştirilen noktalarından biridir. Bu kuramın savunucuları meseleye Tanrı'nın varlığı ve sıfatlarıyla kestirme bir çözüm üretmişlerdir. Bedenle birlikte gerçekleşecek ruhsal ölüm sonrası dirilmeyi eksiksiz gerçekleştirecek olan, mutlak anlamda herşeye gücü yeten Tanrı'dır. Tanrısal müdahaleyi dâhil etmeleri meseleyi savunma zemininde kabul edilebilir kılmış ve ölüm sonrasında imkânını da olanaklı kılmıştır. Bu kuramın düalizmde ayrıldığı diğer nokta, insan doğasına yaklaşımıdır.

---

³³² Akbaş, "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat", s. 66.

³³³ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 175-176.

Yaratılış teorisi insanı ayırışmayan benlik ve psikofiziksel bir birlik olarak değerlendirir. Bu yaklaşım, insanın beyin ölümü gerçekleşmesiyle yok olacak bir ruhunun olması imkânını ortaya çıkarmasından dolayı, yeniden dirilişi de açmaza sokmaktadır.³³⁴

Yeniden dirilişi savunanlar, monistik bir insan tasavvurunu kabul ederek ölümsüz ruhun varlığı düşüncesini doğru bulmamaktadır. Bu yaklaşım üzerinde temellendirilen kuram, bir noktada kişisel özdeşliğin sürekliliğini kesintiye uğratmasından dolayı kabul edilmemektedir. Her ne kadar Tanrı'nın kudretini çözümlenme olarak sunsalar da insanda sürekliliği sağlayacak bir unsurun olamaması³³⁵ ölüm sonrasının muhatabı olan kişinin özdeşliğine tatmin edici cevap olamamaktadır.

Beden kriteri esas alındığında, beden ölümle yok olduğuna şahit olduğumuz halde hayatın ölümden sonra devamını iddia etmek mantıksal olarak çelişkili ve imkânsız gözükmektedir. Bedenli dirilişe yapılan diğer itiraz, kişinin bedeninin gömülme haricinde diğer talihsiz yollarla (yanma, parçalanma gibi) ölümle karşılaşması durumunda Tanrı'nın ortada olmayan bu insanların bedenlerini bir araya nasıl getireceğidir. Ancak bazı teist teolog ve felsefeciler, kadir-i mutlak Tanrı tanımını kendilerine postulat yaparak, öldükten sonra Tanrı tarafından mucizevi bir yeniden bedenlenmenin olacağını ve bunun Tanrı için mümkün de olduğunu savunmuşlardır.³³⁶

2.4. Tanrı'nın Sıfatları Bağlamında Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

İyilik ve kötülük, insanın yaşamında ve ölüm sonrası hayatında neden ve sonuçlarıyla yer almaktadır. İnsanın, dünyadaki iyi yaşantısı sonucunda ahirette ödül olarak karşılığını alması herhangi bir itiraz ve ciddi bir eskatolojik problem doğurmamaktadır. Dünyada var olan kötülükleri anlamlandıramamış insan için uzun

---

³³⁴ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 177, 179-180.

³³⁵ Aktürk, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, s. 182.

³³⁶ Akbaş, "Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat", s. 65.

bir hayat yaşamayı umduğu ahirette gerçekleşecek, daha şiddetli senaryolardan oluşan cehennemi anlamlandırabilmesi daha zor olmuştur. Kötülükler karşısında geliştirilen teodise, modern dönem sonrası özellikle cehennem meselesine evrilmiş, cehennem söz konusu olduğunda Tanrı'nın adaleti ve iyiliği, yaratma söz konusu olduğunda ise kudreti gibi sıfatlar devreye sokularak ölüm sonrasına dair tartışmalarda önemli bir konumda yer almıştır. Problem, Orta Çağ kilise tutumları ve teistlerin Tanrı'ya yükledikleri sıfatlara tepki olarak cehennemle ilgili tartışmalar cennete oranla literatürde daha fazla yer edinmiştir. Cennet cehennem meselesini Tanrı tanımına uyduramayanlar, ortaya çıkan çelişkiyi kaldırmak için cehennemi veya Tanrı'nın varlığını reddetmişler, Tanrı ve cehennemi reddetme lüksü olmayan çoğu teist ise iki durumu birlikte ele alarak anlamlandırmaya çalışmışlardır. Bu kısımda, kötülük probleminden hareketle ve Tanrı'ya yüklenen sıfatlar bağlamında, ölüm sonrası cezanın mahiyeti ve ebedi cezalandırmanın ne gibi eskatolojik problemler ortaya çıkardığı tartışılacaktır.

Dünya üzerinde var olan kötülükleri anlamlandırma veya gerekçelendirme girişimlerinin Tanrı'nın iyi ve kudret sahibi olması noktasında kırılmalara neden olması, mantıksal kötülük problemi başlığı altında tartışılmıştır. Yeryüzünde meydana gelen kötülükler, felsefede Epiküros tarafından Tanrı'nın sıfatlarıyla bağdaştırılıp formüle edilmiş, 20. yüzyılda ise John Leslie Mackie'nin (ö. 1981) iyi ve adil Tanrı ile kötülüklerin varlığı meselesini formüle etmesiyle mantıksal zeminde tartışılmıştır. Mantıksal zeminde kötülükleri tartışanlar, iyi ve adil Tanrı ile kötülüğün bağdaşmadığını, var olan kötülükleri yok sayamayacakları için, bu durumda Tanrı'nın ya müdahale etmediği ya da müdahale etmek istemediği önermelerinden yola çıkarak Tanrı'nın iyi ve kudret sahibi olması ile kötülüklerin varlığını anlamlandırma girişiminde bulunmuşlardır.

Dünyadaki kötülüklerin kaynağı ve neden olduğu tartışmaların ahirette cehennem meselesi için de geçerli olduğunu öne sürebiliriz; çünkü failer aynıdır. Cezayı hak eden insan olsa da Tanrı'nın insanları suça meyilli yaratması, buna karşın onu temyiz sahibi akıllı ve özgür bir varlık olarak yaratması, cezayı insanlara reva

görmediğinin göstergesi olabilir mi? Niçin ceza vardır problemini sorguladığımızda önermeler bizi teodise önermeleriyle buluşturmaktadır. Tanrı aslında insanlar için iyi olanı istiyor ancak bunu dolaylı yoldan kendi istediği yöntemler ve sınavlardan geçmesi şartıyla veriyor. Sınavı geçemeyenler ise Tanrı tarafından kendilerine verilmiş nefislerinin kurbanı olarak, kendileri için hazırlanmış olduğu söylenen cehennem gibi dehşet verici mekânda, durumlarına göre ebedi olarak veya geçici olarak azabı hak ediyorlar. Sorun bu azaba mecbur kalma noktasında başlıyor. Kendi isteğiyle ve kendi istediği kriterlerde dünyaya gelmeyen insan için acımasızca olan azap iyi adil ve sevgi dolu Tanrı'ya yakıştırılmadığı için genellikle inkârı söz konusu olmuştur.

2.4.1. Tanrı'nın İlimi Bağlamında

Tanrı'nın ilim sıfatı, ahlaki eylemler ve teodise bağlamında ele alındığında eskatolojik açıdan bazı problemler oluşturmaktadır. Teodisede, dünyada insanlardan kaynaklı meydana gelen kötülükler ahlaki kötülük olarak isimlendirilmektedir. Ahlaki kötülüklerin Tanrı'dan kaynaklandığını kabul ettiğimizde Tanrı'nın iyiliği ve ilim sıfatıyla anlamlandırma gereği ortaya çıkmaktadır. Gerçekleşen ahlaki kötülüklerin kaynağının, insan olduğunu kabul ettiğimizde ise Tanrı'nın müdahale edip etmemesine bağlı olarak insan fiillerinde özgürlük ve sorumluluk problemleri ortaya çıkmaktadır. Tanrı'nın, insandan kaynaklı meydana gelecek kötülükleri önceden bilip müdahale etmemesi, Tanrı kötüdür ya da bilgisi kısıtlıdır şeklinde iddiaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu noktada Tanrı'nın bilmesi ve müdahalesi arasındaki ilişkiyi iyi anlamak gerekmektedir. Tanrı'nın bilmesi ile müdahalesi aynı şey midir? Bilip müdahale etmemesi ve izin verdiği kötülükler karşılığında ölüm sonrasında cehennemle tehdit etmesi, O'nun iyi sıfatına ne kadar uygundur? Tanrı, insanın yapacağı kötülükleri engelleyip, neden cenneti kazanmasını sağlamamaktadır? İnsana, akıl ve irade sahibi olarak yaratılmasının neticesinde özgür seçimleri sayesinde yaptıklarının sorumluluğu yüklenmektedir. Tanrı'nın, insanın fiillerine müdahale edip, etmemesi, insanı özgür irade sahibi olarak

nitelendirebilmemiz ve ölüm sonrası cennet ve cehennemin muhatabı olup olmamasında önemli noktadadır.

Tanrı'nın bilgisi ve insan özgürlüğünü uzlaştırma girişimi, karşımıza liberteryan özgürlük kavramını çıkarmaktadır. Liberal özgürlük, belirlenmemiş davranışlardan oluşmaktadır. Kişinin, benzer şartlar altında gerçekte seçtiği şeyden farklı bir şey seçecek kadar özgür olma durumudur. Liberteryan özgürlükte belirlenmemiş sonuç olmadığı için Tanrı, bilgisiyle muhtemel şartlar altında gerçekleşebilecek şeyleri ve kulun nasıl karar vereceğini bilebilir; ancak kendi kararını veremez.³³⁷ Liberteryanların yaklaşımı göz önüne alındığında, Tanrı, kişinin kötü seçimlerine müdahale etse bile günaha meyilli nefse sahip kişi, başka durumlarda başka kötülükler yapabilme ihtimaline hep sahip olacaktır. Nitekim Clive Staples Lewis (ö. 1963) *Büyük Boşanma* adlı romanında cennet ve cehennem arasında yolculuk yapan bir gruptan söz etmektedir. Bu grup günah işlemekten haz duydukları için cehennemde kalmayı tercih etmiştir. Burada günahın dozunun bir süre sonra insanı hazlara bağımlı hale getirebileceği vurgulanmaktadır. Yine aynı eserde cehennemden gelen bu grubun cennetin güzel çimenlerinden rahatsızlık duyacağı ve böylece başlangıçta oraya uyum sağlamanın acılı sürecine katlandıktan sonra rahata kavuşacaklarından da bahsedilmektedir. Bu tabloya göre, kurtuluş acılı ve ahlaki dönüşüm gerektiren bir süreçtir. Birçok insan böyle bir cendereye girmektense hazzı yaşamayı, sonsuz saadeti kazanmak için bazı bedeller ödemeyi tercih etmektedir. Bu nedenle de insanlar cehennem ve Tanrı'nın inayeti karşısındaki seçimlerinde ısrarla cehennemi tercih edebilmişlerdir.³³⁸ Bu tarz durumların yaşanmaması için Tanrı'nın ilim sıfatıyla önceden bildiği kötülükleri tamamen ortadan kaldırmalı veya engellemelidir şeklinde bir çözüm önerisi sunulmuştur. Ancak bu durum da insanının özgürlüğü sorununu beraberinde getirmiştir.

---

³³⁷ William Hasker ve Paul Helm, "Tanrı Dünyaya Hükmederek Risk Alır mı?", Çev. Emine Gören Bayam, *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014, s. 266.

³³⁸ Jerry Walls ve Thomas Talbott, "Ebedi Cehennem Hristiyan Tanrı Tasavvuru ile Uyumlu Mudur?", *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014, s. 332.

İnsanın özgürlüğü ve determinizmin uyumsuzluğunu savunan anlayışa göre, irade açısından özgür olunabilmesi için Tanrı'nın seçenekler sunması gerekir. Eğer tüm kötülüklerden arındırılmış, sadece iyi şeylerin bulunduğu, determine edilmiş bir dünyada insan için yalnızca bir seçenek varsa bu durumda özgürlükten söz edilemez. İnsan seçimleri sonucunda kurtuluşu tercih ettiyse eğer, zirve olan cenneti hak etmiştir, eğer kötülüğü ısrarla tercih ediyorsa dünyadaki ahlaki kötülüklerle aynı temel mantığı barındıran ebedi cehennemi tercih etmiştir. Özgür irade savunucuları, Tanrı'nın liberteryan anlamda özgür varlıklar seçtiğini, iyi bir Tanrı'nın herkesi kurtarmak isteyeceğini, ancak kişilerin kendi seçimleriyle kurtuluşu reddetmelerinden dolayı herkesin kurtuluşa ermeyeceğini düşünmektedirler.³³⁹ Özgür irade savunucularına göre Tanrı'nın kötülüklerle engel olmaması, gücünün yetmediğinden dolayı değil, insanların özgür iradelerini kısıtlamamasından dolayıdır. Herşeye müdahale edilmesi, kişilerin yaptıklarının sorumluluklarını hangi noktalarda üstlenecekleri problemini ortaya çıkardığından, Descartes'a göre, Tanrı'nın sıfatları, insan eylemlerini özgür iradesiyle yapmasına engel teşkil etmemektedir.³⁴⁰ Böylece Tanrı, bilgisini insanın özgürlüğü karşısında müdahale etmek için kullanmadığı için, kişi kendi fiillerinin ve seçimlerinin sorumlusu olmaktadır. Tanrı'nın kullarınının fiillerini bildiği halde müdahale etmemesi ve iradesini kullanmaması, kudretinin ve bilgisinin yetersizliğinden değil, kulları için özgürlüğün gerçekleşmesini sağlaması içindir.³⁴¹

Teistlerin inandıkları Tanrı'ya yükledikleri sıfatlar bağlamında meseleye yaklaşımları, Tanrı'nın müdahalesi olmazsa kaos oluşabileceği, müdahalesi olursa eğer insanın özgürlüğünü kısıtlayabileceği şeklindedir. Tanrı'nın müdahalesi, kendi koyduğu kuralları değiştirdiği için tutarsız, Tanrı olması ve önceden kestirip düzeltmediği için bilgisinin kısıtlı olmasını doğuracaktır. Eğer Tanrı'nın yasalarının değişmezliğini ve insan özgürlüğünü kabul edersek o zaman insanların iradeleriyle

---

³³⁹ Walls ve Talbott, "Ebedi Cehennem Hristiyan Tanrı Tasavvuru ile Uyumlu Mudur?", s. 325-326.

³⁴⁰ Ahmet Cevizci, *17. Yüzyıl Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2019, s. 226.

³⁴¹ Hasker ve Helm, "Tanrı Dünyaya Hükmederek Risk Alır mı?", s. 268.

kurtuluşa erebileceği sonucu ortaya çıkmaktadır.³⁴² Tanrı müdahale etmektedir; ancak hangi noktalarda veya ne kadar olduğunu insan kestirememektedir. Bu yüzden genel olarak dinler, Aziz Augustinus'un yaklaşımında olduğu gibi, ortaya çıkan ahlaki kötülüklerin ve fiziksel kötülüklerin sebebinin iyi Tanrı'ya değil de özgür iradesini kötüye kullanan insan fiillerine bağlamaktadır.³⁴³ Kötülükleri, Tanrı'dan kaynaklı ve insandan kaynaklı kötülükler şeklinde gruplandırmak ve kötülüklerin kaynağını tartıştığımızda ise bu iki faktörü göz ardı etmemek gerekmektedir. Var olan tüm kötülüklerin Tanrı'dan kaynaklandığı öne sürüldüğünde, insandan kaynaklı olan kötülükler devre dışı bırakılacak ve böylece ölüm sonrasında ödül ve ceza için muhatabın kim olacağı problemi ortaya çıkmış olacaktır.

Thomas Talbott'a göre, Tanrı'nın dünyaya dair kurtarıcı amacının iyi belirlenmesi gerekmektedir. Tanrı'nın makul anlamda herkesin kurtuluşunu arzulaması ve insanın özgürlüğünü de güvence altına alması bir arada düşünüldüğünde, Tanrı'nın amacı bu ikisinin bileşkesi olmakta ve nihayetinde tüm insanları kurtarmak Tanrı'nın gücü dâhilinde yer almaktadır. Tanrı'nın tüm insanları kurtarması, Talbott açısından özgür irade ve determinizmin uzlaştırılmasını gerektirir.³⁴⁴ Evrenselci görüş, "mutlak kudret sahibi Tanrı herkesi kurtarabilir" ve "iyi bir Tanrı herkesi kurtarmak ister", "o halde herkes kurtuluşa erecektir" kıyasıyla ebedi cehennem noktasında kurtuluş için umut ışığı oluşturmuştur. Ancak tam bir liberteryan özgürlüğü savunan kişi, evrenselci anlamda kurtuluşu tam olarak kabul edemez. Zira özgür seçimler ile Tanrı'nın müdahalesi tam bir çelişki doğurmasa da birarada kabul edilebilir iki durum değildir. John Calvin'in ismiyle anılan Kalvinizm, mutlak kudreti Tanrı'nın her şeyi belirlemesi olarak tanımlamış, bundan dolayı da Tanrı'nın sadece seçtiği kişileri kurtaracağını, bu yüzden insanın determinizmle bağlantılı bir özgürlük içerisinde olduğunu ileri sürmektedir. Tanrı isteseydi eğer

---

³⁴² Rafiz Manafov, *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2006, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 200.

³⁴³ William L. Rowe, Daniel Howard-Snyder, Michael Bergman, "Kötülük Tanrı İnancının Aleyhinde Bir Delil Midir?", *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014, s. 26.

³⁴⁴ Walls ve Talbott, "Ebedi Cehennem Hristiyan Tanrı Tasavvuru ile Uyumlu Mudur?", s. 336.

herkesi iyiyi seçme noktasında determine edebilirdi ancak kendisinin seçimi olarak bunu yapmamıştır. Jerry Walls, herhangi kötülüğü seçmenin cehennemi hak etmek olduğu noktasında, kişilerin psikolojik, sosyolojik ve dine ulaşma noktasında aynı şartlarda yaşamadığı için Tanrı'nın insanlara dünyada tanıdığı imkânlar açısından ortaya çıkan bir adaletsizlik problemi oluşturduğunu söylemektedir. Bu meseleye çözüm yolu, Tanrı'nın iyiliğinin muhtevasını belirlemek olmuştur. John Wesley'e (ö. 1791) göre Tanrı'nın iyiliği, kendine verilen şartlara razı olanları kurtaran, bir şekilde kötü yaşam tercih edenlere zor kullanmadan, kendisiyle uygun münasebet kurmak suretiyle kendilerini düzeltmeleri için şans veren bir niteliktedir. Wesley, azami inayet olarak isimlendirilen Tanrı'nın iyiliği karşısında insanın kötüyü seçebilmesinden dolayı yargılanmaması gerektiğini savunur.³⁴⁵ Tanrı'nın kurtuluşun yalnızca kendinde olduğunu dayatması ve cehennemi bir tehdit unsuru olarak kullanıp insanlara seçim konusunda başka yol bırakmaması durumunda insan özgürlüğünden bahsetmek imkânsızlaşmaktadır. Bu yüzden azami cehennem için inayet kavramı devreye sokulmuş ve Tanrı'nın iyiliği ve insanın özgürlüğü için orta yol bulunmaya çalışılmıştır.³⁴⁶ Mild Hell'in savunucusu olduğu ılımlı cehennem anlayışına göre, cehennem ne kadar kötü olursa olsun, cehennem hizmet ettiği en büyük iyilik insanın özgürlüğünün korunmasıdır. Tanrı insanları yok etmek yerine, insanların valiklerini ölüm sonrasında koruyarak güvence altına almıştır.³⁴⁷

2.4.2. Tanrı'nın Merhameti Bağlamında

Bu kısımda Tanrı'nın merhameti gereği insanların kurtuluşa ulaşabilmeleri için gönderdiği uyarıcılar ve kurtuluş öğretisi üzerinde durulacaktır. Bir dine mensup inanan insanlar için din dünyada ve ahirette mutluluk vadeder. Bu va'din gerçekleşebilmesi için ise gerekli uygulama ve ritüellerin bulunduğu öğretiler sunmaktadır. Din değiştirmelerinde veya dinden çıkmanın altında yatan etkenlerden

---

³⁴⁵ Walls ve Talbott, "Ebedi Cehennem Hristiyan Tanrı Tasavvuru ile Uyumlu Mudur?", s. 326-329.

³⁴⁶ Walls ve Talbott, "Ebedi Cehennem Hristiyan Tanrı Tasavvuru ile Uyumlu Mudur?", s. 331.

³⁴⁷ Akdemir, "Marlıyn Mccord Adams'ın Din Felsefesinde Korkunç Kötülükler ve Cehennem Sorunu", s. 122.

birisi de bulunduğu dinin kişiyi kurtuluşa ulaştırabilmede yeterince tatmin edici olmamasıdır. İslam dininde kurtuluş için gerekli olan yollara ulaşmada fitrat denilen iç etken ve peygamber aracılığıyla bildirilen dış etkenler etkilidir.³⁴⁸ Tanrı, merhameti gereği kullarını başıboş bırakmamış, insanların kurtuluşu için yol göstermiştir. Bu durumun ortaya çıkardığı insanın özgürlüğünün kısıtlanması ve ahlakilik boyutu başka bir başlık altında ele alıncağken, burada kutsal kitapta ve teolojilerde yer alan cennet ve cehennem anlatılarının imkânı, mahiyeti ve bu noktada ortaya çıkan tartışmalar incelenecektir.

Tanrı yalnızca dış etkenlerle kurtuluşa giden yolları göstermemiştir. Kurtuluş va'di sadece Tanrı'nın va'di değil aynı zamanda insanın fitratında var olan, çevrenin ve dinin etkisiyle pekiştirilen psikolojik ve toplumsal temelli bir dürtüdür.³⁴⁹ "Bütün insanlar ölümlüdür" şeklindeki deneysel genellemeye, hem belli yaştan sonra insanların ortadan kaybolduğuna şahit olmamız hem de insan bedeninin er geç yıpranıp tükeneceğini bildiğimiz fizyolojik nedenler sebebiyle inanırız. Bu deneyimlemelere rağmen bir kişinin ölmediğine dair zihnimizde en ufak şüphe bizi böyle bir durumun olabileceği başka dünyalar ve durumlar üretmemize neden olabilir.³⁵⁰ Bu deneyimleme dünyada iken de gerçekleşir, ahirette şahit olarak da öteki âlemin varlığını anlayıp zihnimizde onaylayabiliriz. Ockhamlı William'a (ö. 1347) göre kanıtlama, deneyden hareketle deney öncesi bilgiye doğru olmaktadır. Tanrı veya ölüm ötesine dair inançlarımız ve önermelerimiz vardır. Bunların doğruluğunu ancak öldükten sonra yakın tecrübe ederek bilebiliriz; çünkü bu konularla ilgili kanıtlama bu dünyada iken bizim açımızdan mümkün değildir.³⁵¹

Cennet ve cehennem anlatılarını anlamlandırma ve Tanrı'nın sıfatları ile bağdaştırabilme girişimleri olmuştur. Fârâbî'ye göre insan, ölümden sonra

---

³⁴⁸ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 4.

³⁴⁹ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 56.

³⁵⁰ Bertrand Russell, *Felsefe Sorunları*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 65-66.

³⁵¹ Ahmet Bayındır, *Ockhamlı William'ın Din Felsefesi*, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2014, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 134.

yaptıklarının ona fayda sağlamayacağını bildiği için, mutluluğunu artırma fırsatını kaybetme ihtimalinden dolayı ölümden korkmaktadır. Cisim olmayan cevherlerin anlaşılması dünyanın maddi boyutlarıyla kodlanmış zihinler için imkânsız hatta alışlagelmişin dışındadır. Bu yüzden cennet ve cehennem tasvirleri, Kur'an'da dünya ile ilişkilendirilerek, temsillerle, dolaylı ve alegorik bir anlatımla dile getirilmiştir.³⁵² İbn Sina, cennetlikler için bedeni hazlara hitap edecek meyveler, kadınlar, nehirler gibi ödüllerin ve cehennemlikler için ateş, azap, irinli su, kelepçeler, zincirlemeler gibi azapların avam halk için olduğunu, ikisinin de teşvik edici veya tehdit edici unsur olarak kullanılmasının dini siyaset olduğunu söylemiştir.³⁵³ İbn Rüşd, ahiretle ilgili cennet ve cehennem tasvirlerinin cismani olmasının ruhani tasvirlerden daha etkili olduğunu, anlatıların ise maddi beden formundaki insanın anlayacağı şekilde seçildiğini, gerçekte daha üstün nimetlerin insanları beklediğini söylemektedir.³⁵⁴ Genel olarak İslam filozofları ahiret hayatının nasıl gerçekleşeceği noktasında değil ama tasvirlerin, somutlaştırma yöntemiyle insanlara anlatıldığı üzerinde ittifak halindedirler. Tefsirci Mustafa Öztürk, Kur'an'ın cennet tasvirlerini yerel ve evrensel nitelikte olanlar şeklinde gruplandırarak anlamlandırma girişiminde bulunmuştur. Ona göre bağlar, bahçeler, sınırsız yiyeycek içecek, lüks hayat, kadınlar gibi nimetlerin, dönemin insanların zaaflarına hitap etmektedir. Evrensel boyutta, cenneti İbnu'l Cevzi'nin (ö. 1201) ifadesiyle, canın istediği her şey, gözün görmek istediği her şey olarak kabul etmek, geçmişten günümüze kadar insanların arzularına karşılık bulabilecek bir mekân konumuna getirmelerini anlamlandırabilmemizi sağlayacaktır. Cennet, insan aklının eremeyeceği kadar kapsamlı ve kuşatıcı mutluluk diyarıdır. İnananların nirvanası olarak isimlendirilebilecek bu mekân Tanrı'nın rızasının elde edilmesiyle kazanılan sonsuz mutluluktur.³⁵⁵ Ölüm sonrası cennet/ödül nimetlerinin kişiselleştirilmiş

---

³⁵² Nejdet Durak ve Cengiz Alaca, "Fârâbî'de Mutluluk Tasavvuru ve Eskatolojik Boyutu", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 43, 2019, s. 19.

³⁵³ Kaya, *Felsefe ve Ölüm Ötesi*, s. 17.

³⁵⁴ Kaya, *Felsefe ve Ölüm Ötesi*, s. 88.

³⁵⁵ Mustafa Öztürk, "Cennet Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler", *İslamiyat*, Sayı 1, 2001, s.160, 161.

olması yani her dönemde ve kişilerin arzularına göre yorumlanabilir olması da Tanrı'nın merhametinin bir tecellisidir. Tanrı'nın, kullarını ahlaki ilkeleri uygulamaya mecbur bırakırken aynı zamanda onların da isteklerini göz ardı etmemesi, adaleti gereği cehennemi de yaratması merhametinin gereğidir.

Dünyayı anlamlandırma noktasında çıkmaza giren insan için, Tanrı'nın ölüm sonrasında gerçekleşecek yaşamın va'di, insanı bu bunalımdan kurtarmaya yardımcı olmaktadır. Nikolay Berdyayev (ö. 1948), dünyaya bir şekilde gelmiş ve yaşamak zorunda olan insan için, öteki dünya düşüncesinin olmamasının, Tanrı inancını mantıksız kılacağını ve kişiye eğici bir boğulma hissi vereceğini söylemektedir. Ancak bu dünyada gerçekleşen şeyler, öteki dünya ve aşkın dünya için işaretler barındırmaktadır.³⁵⁶ Bu işaretler, Tanrı'nın merhameti gereği kullarının çıkmazdan kurtulmalarına yardımcı olması için bulunmaktadır.

Kötülükler Tanrı'nın ilmi bağlamında yaklaşım insanın özgürlüğü ile bağlantılıdır. İnsanın özgürlüğüne önem veren düşünürler, Tanrı'nın kendi dışında herşeyi yaratmasını ve cehennemi yarattıktan sonra insanı da oraya gidecek fiilleri işleyip işlememe noktasında özgür bırakmasını merhameti ve iyiliğinin tecellisi olarak görmüşlerdir. Cehennem günahkârlar için, hayal kırıklığı, sefalet, rezalet, sonsuz azap ve sonsuz ateşe razı olmak zorunda bırakıldığı bir cezalandırma yeridir.³⁵⁷ Nitekim cehennem dünyada meydana gelen kötülükler oranla en acı senaryolardan oluşan en büyük kötülük mekânı olarak anlatılarda yer almaktadır. Jerry Walls, teodise tartışmalarının çözümünün insanın özgürlüğü olduğunu, kötülük sorununa getirilecek çözümün otomatik olarak cehennem sorununa çözüm ve yanıt olabileceğini söylemektedir.³⁵⁸ Teodisede ahlaki ve fiziksel kötülüklerin nedenini ruh yapma olarak görenler, Tanrı'nın merhameti gereği insanları çeşitli sınavlardan geçirerek kurtuluşu kazanmasını sağlamaktadır. Peki Tanrı neden kullarına dolaylı yoldan yardım etmeyi tercih etmektedir? Sonsuz ilmiyle kimin ne yapacağını

---

³⁵⁶ Müminoğlu, "Berdyayev Felsefesinin Temel Özellikleri", s. 145.

³⁵⁷ Akgün, "Din Felsefesi Açısından Hristiyanlıktaki Cehennem İnancına Genel Bir Bakış", s. 83.

³⁵⁸ Walls ve Talbott, "Ebedi Cehennem Hristiyan Tanrı Tasavvuru ile Uyumlu Mudur?", s. 324.

biliyorsa eğer kulları için uygun koşulları neden sağlamamaktadır? Bu gibi Tanrı'nın gücünü ve sıfatlarını kullanarak insanları kurtuluşa erdirmesi gerektiğine dair öneri ve itirazları çoğaltabiliriz. Tanrı'nın sıfatlarının mümkün ve zorunlu durumlarını iyi belirlemek gerekmektedir. Tanrı istese herşeyi yapabilir fakat Tanrı'nın herşeyi istediği gibi yapması onu Tanrı yapan unsur değildir. Tanrı, Tanrı olması gereği mümkün ve zorunlu durumlara uygun davranan mantık dışı olmayandır. İmtihan meselesi de Tanrı'nın merhametiyle va'dlerinin çelişmeme zorunluluğunun doğurduğu sonuçtur. Şefaath ve mesih inancı da bu bağlamda değerlendirilebilir. İslam dininde yer alan şefaath inancına göre, Tanrı izin verdiği ve belli şartları sağlayan kişiler aracılığıyla bazı kullarını affedip cennetine gönderecektir. Tanrı kendisi affetmek yerine neden başkaları aracılığıyla, hem de kendi izni olan kişilerin kurtuluşunu sağlamaktadır? Tanrı'nın sıfatları bağlamında meseleyi değerlendirdiğimizde bu sorunun cevabı, Tanrı'nın kendi sıfatlarıyla çelişmemesi zorunluluğudur. Tanrı affetmek istediği fakat adaleti gereği affetmemesi gereken kullarını hatırı sayılır bazı kullarını aracı ederek diğer insanlar huzurunda gerçekleştirecek affi meşrulaştıracaktır. Şefaathin olup olmaması tartışmalı bir konudur fakat eğer olacaksa da Tanrı'nın sıfatları bağlamında bu tarz bir yaklaşımla değerlendirilebilir.

Hick'e göre Tanrı'nın bu dünyaya ait tasarımlarından biri olan yeniden dirilişin gerçekleşmemesi bazı teolojik sorunları da beraberinde getirmektedir. O, kötülüğün cezasız kalması demek kötülüğü mutlaklaştırmak olacağından ve Tanrı'nın güçsüzlüğü ve sevgisizliği sonucunu ortaya çıkacağından, insan yaşamının ölümle birlikte ebedi olarak son bulacağını kabul etmemektedir. Hick'e göre, kişi ne yaparsa yapsın, Tanrı hiçbir kulu için kurtuluş kapısını kapatmamış ve umutsuz bırakmamıştır. Tanrı bütün insanların imanını ve sevgisini kazanacak ve nihayetinde tüm insanların cennetlik duruma ulaşacaklarını öngörmektedir.³⁵⁹ Kurtuluş için ruh yapma teodisesi, bu dünyada manevi olgunluğa ulaşamayanlar için öldükten sonra da

---

³⁵⁹ Manafov, *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*, s. 152-153, 159.

devam eden tekamül sürecini öne sürmektedir. Bu teodisenin vaat ettiği kurtuluşun Allah'ın adaletine ve va'dlerine aykırı olmaması için, ölümden sonra da kişi bu dünyadaki gibi sıkıntılarla karşılaşmalı ve bir mücadele sonucunda ödülü elde etmelidir. Bu süreç için cehennem sonuç değil evrimsel gelişim ve olgunlaşma için bir aşamadır. İnsan ruhunun özgürlüğüne rağmen, yaratılış amacımızdan ötürü yapıp-etmelerimiz Tanrı ile bağlantılıdır ve bir şekilde hem dışsal dünyada hem de ruh aracılığıyla bizi o yönlendirmektedir. Irenaeus'a göre Tanrı, ilk insanı cennetten kovarak günahın ve kötülüğün sonsuz ve iyileştirilemez olmasına engel olmuştur. Hick'e göre yaratılan bu ilk insan, tekamüle ermemiş "homo sapiens"tir. Yaratılış sürecinin ikinci aşaması, Tanrı'nın değil insanın kendi gayretiyle gerçekleştirebileceği bir evredir. İnsan bu evrede isterse "Tanrı'nın Çocukları" diye nitelendirilen kusursuz kimseler olabilirler. Buna, kötülüğün de yaşandığı bir dünyada, kendilerini yöneterek, kendini gerçekleştirerek ulaşabilirler. Tanrı bir nevi hayatın acı yanlarını göstererek kullarını tekamül sürecine sokmak istemiştir. Bu noktada dünya ruh yapma yeri olarak görülmektedir. Tanrısal amacı gerçekleştiren ruh için süreç ahiret hayatında da devam etmektedir ve eninde sonunda herkes Tanrısal amacı gerçekleştirerek ebedi mutluluğa yakalayacağını ifade etmektedir.³⁶⁰ Ruh yapma süreci, kişi için artık hiçbir çare kalmadığı düşünmesinin aksine ölüm sonrasında tüm insanlar için Tanrı'nın merhametinin tecelli edeceğinin bir göstergesidir.

2.4.3. Tanrı'nın Adaleti Bağlamında

Adalet sıfatı, dünyada ve ölüm sonrasında düzeni sağlamak için Tanrılarda bulunması gereken veya bulunduğu inanan en önemli sıfatlardandır. Peki, Tanrı insan ilişkisi söz konusu olduğunda dilin sınırlılıklarından kaynaklı Tanrı'ya bizim anladığımız şekilde adalet ve iyilik sıfatlarını yükleyebilir miyiz? Bu noktada

---

³⁶⁰ Selahattin Atkı, "Kötülük Problemi Karşısında Tanrı'nın Adaletini Savunmada Augustinus ve İrenaeus Örneği", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İbaness Konferans Serisi*, (24-25 Mart 2018), s. 446-447.

sıfatların iyi anlaşılması ve Tanrı için kullanıldığında bunları nasıl anlamamız gerektiğini iyi belirlememiz gerekmektedir.

Yunan mitolojisinde tasvir edilen adalet Tanrıçası Themis, gözleri bağlı, bir elinde terazi diğerinde kılıç bulunduğu şekliyle tasvir edilmektedir. Gözlerinin kapalılığı adaletin tarafsızlığını, teraziyle tartma işlemi adalette ölçünün olması ve akla yatkınlığı, kılıç ise yeri geldiğinde adaletin zor kullanmayı ve cezayı da içerdiğini anlatmaktadır.³⁶¹ Dünyada meydana gelen ahlaki kötülükler neticesinde, insanların kendi aralarındaki çekişmeleri sonucunda, yine insanların iyiliği için adaleti tecelli ettirerek gerekli cezanın bu dünyada verilmediyse eninde sonunda verilmesi gerekmektedir. Adalet Tanrıçası, gerektiğinde adaletin tecellisi için zor kullanıyorsa, Tanrı da ilahi emirlerin uygulanmaması noktasında cehennemi araç olarak kullanabilmektedir. Tanrı'nın kullarına yaptıklarından dolayı ceza vermemesi için kötülüğün hiç var olmaması gerekmektedir. Farklı boyutlarıyla ele alınabilecek bu durum aşırı Tanrı müdahalesinden dolayı insan özgürlüğünü kısıtladığı için sorumluluğu ve dolayısıyla ödül ve cezanın şahsiliği problemini ortaya çıkarmaktadır.

Toplumda meydana gelen insandan kaynaklı problemler neticesinde ortaya çıkan adaletsizliklerin bu dünyada karşılığının görülememesi, Tanrı'nın adaleti ve merhameti gereği mutlak adaletin bir gün gerçekleşeceği bir yerin varlığını düşündürmüştür. Tanrı inancı olan bir insanın böyle bir beklenti içerisinde bulunması gayet doğaldır. Bunun aksi düşünüldüğünde Tanrı'nın kendi koyduğu değerleri korumadığı veya koruyamadığı ya da umursamadığı anlamı ortaya çıkmaktadır.³⁶² Haksızlığa uğrayan bir insan için umudunu canlı tutmasını sağlayan adalet olgusudur. Dünyanın sonunun ölümle birlikte bir daha var olamamak üzere gelmesi, insanı kaygıya düşüren durumlardandır. Adalet, ölüm sonrasında imkânını

---

³⁶¹ Ceyhan Akın Cengiz, "İnsanın Kendisini Gerçekleştirmesinde Adalet Kavramı", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 26, 2018, s. 392.

³⁶² Ayşe Sıdıka Okay, "Kant'ın Ölümsüzlük Varsayımı Bağlamında Ölümünden Sonraki Hayatın Felsefi Gereksesi Olarak Ahlak", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 42, 2019, s. 8.

delillendirmek isteyenler için çıkış noktası olurken, aynı zamanda dünyada tam anlamıyla gerçekleşmemiş adalet için, ölüm, adaletin gerçekleşmesini sağlayacak geçiş noktasıdır. Zamanında gerçekleşmeyen adalet, ölüm sonrasında hesaplaşmayı zorunlu kılmaktadır. Lucius Annaeus Seneca (ö. 65), ölümün kötü bir olgu olmadığını, insanların ölümlerle eşitlenerek gerçek adaletin sağlandığını söylemektedir.³⁶³ Seneca’da adaletin sağlandığı merci ölümle sınırlı kalmıştır, ölüm sonrası için gerçekleşmesi gereken başka senaryolar ise kendisine yer bulmamıştır. Erich From (ö. 1980), insanların her davranışının karşılığını bu dünyada alamadığını ve teodise de hesaba katılırsa eskatolojinin akla daha uygun olduğunu söylemektedir.³⁶⁴ Herakleitos, kozmik âlemde kaosun değil düzenin olmasında adaletin rol oynadığını söylemektedir.³⁶⁵

Tanrı’nın adaleti bağlamında din felsefesindeki tartışmalar, cehennemde geçirilecek zaman üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu meseleyi daha iyi anlamak için Tanrı’nın adaletini ve bazen bir arada bulunmasından dolayı paradoksa sebep olacak sıfatları arasındaki dengelemeyi neye göre yaptığını iyi anlamak gerekmektedir. Sıfatlar arasındaki ilişki ile ilgili önceleme adı verebileceğimiz bir yaklaşım tarzından bahsedebiliriz. Tanrı’nın adaletinin sevgi tarafından kısıtlanması söz konusu olabilir mi? Bazıları, Tanrı ile yarattıkları arasındaki ilişkiyi yüce ahlaki nitelik olarak gördükleri adalet sıfatına dayandırmışlardır. Bazıları bu görüşe tepki olarak Tanrı’nın insanlarla adalet ilişkisi içinde olmasının insan açısından zor bir durum olacağını söylemişler ve Tanrı’nın yaratıcı olarak sevgi ile yaklaşmasının daha doğal olduğunu savunmuşlardır.³⁶⁶ Aslında Tanrı’nın, yarattıklarına karşı adaleti tercih etmesi, kişinin yaptıklarına karşılığını vermesi açısından iyidir. Fakat insanın, tam anlamıyla Tanrı’nın istediği şekilde hayat yaşamasının zor olduğunun

---

³⁶³ Fatma Zehra Pattabanoğlu, “Seneca’da Felsefe ve Ölüm”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 22, 2015, s. 14.

³⁶⁴ Manafov, *John Hick’in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*, s. 154.

³⁶⁵ Çetin Türkyılmaz, “Herakleitos’un Adalet Görüşü”, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, Sayı 2, 2015, s. 56.

³⁶⁶ Akgün, “Din Felsefesi Açısından Hristiyanlıktaki Cehennem İnancına Genel Bir Bakış”, s. 91.

farkında olan düşünürler, ahiret söz konusu olduğunda, Tanrı'nın, merhameti ve iyiliğini öncelmesini istemektedirler.

Tanrı'nın adaletini ve iyiliğini konuşmamız gereken diğer mesele dinlerde yer alan "kurtuluş" inancı bağlamında ötekileştirme ve dini çoğulculuk kavramlarıdır. Bu va'di savunanlar, her din kendisinin fitraten Tanrı'nın gönderdiği tek hakikat dini olduğunu düşünerek kendi dışındakileri hiçe sayıp, mensuplarını da kurtuluşun dışında tutmuştur. Kurtuluşun dışında tutmaktan kasıt, ebedi cehennem ateşine mahkûm olma şeklindedir.³⁶⁷ Tek hakiki din kavramı, kurtuluşun din ekseninde düşünülmesine ve mensubu olunmayan dinler tarafından "ötekileştirme"ye neden olan bir tabirdir. Din ekseninde meseleye yaklaşmanın ahlakı ve erdemi ikinci planda bırakan acımasız bir yönü bulunmaktadır. Yani Tanrı'nın kendi gönderdiği dinleri başka bir peygamber göndererek alt etmesinin, bu olmadı bir de buna inanın, şeklinde yaklaşımının ne kadar tutarlı ve adil bir karar olduğu sorgulanmalıdır. Yeni gelen peygamberin bir önceki peygamberin şeriatini nesh etmesiyle oluşan bu inancın, yeni gelen peygamberin ve dinin otoritesini artırarak yeniden daha sağlıklı inanç sistemi üzerine bina edilmesi amaçlanmıştır. Dinlerin insan müdahalesiyle bozulması faktörünü düşünecek olursak bu durumun anlaşılabilir bir yönü vardır. Fakat dinlerin takındığı şekilde kendilerine mensup olanların kurtuluşa erebileceği tavrı, Tanrı'nın adaleti ve ahlak ile çeliştiği için bu düşüncenin açmazlarını ve kimleri kapsadığına dair çerçeveyi iyi belirlemek gerekmektedir. Dinlerin başka dinlerden olanların kurtuluşu hak edemeyeceği yaklaşımına, Tanrı - ahlak arasındaki çelişkinin ortadan kaldırılması adına ortaya çıkan yaklaşımlardan olan dini çoğulculuk düşüncesi alternatif olmuştur. Modern dönemlerde insana verilen değer artmasıyla, dinlerdeki bu katı tutum esnetilerek kurtuluş din ekseninden, ahlak eksenine meyletmiştir. Dini çoğulculuk, dinlerden biri doğru ise bunun hangi din olduğunun bilinemeyeceğini savunarak evrensel bir kötümserlik ve herkesin uzun vadede de olsa kurtulacağı evrensel bir iyimserlik temeli üzerine kurulmuştur. Dini çoğulculukta herkesin kurtuluşa ereceği fikri belli ahlaki ölçütleri karşılmasına

---

³⁶⁷ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 110.

bağlanmıştır. Doğru, iyi ve erdemli yaşayanlar uzun vadede iyiliğe erişecek, aksi yaşayanlar ise ahlakın ışığını görene kadar iyiliğe erişemeyeceklerdir.³⁶⁸ Ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehennemi yaşamak, dinlerin özünde olduğu gibi, Tanrı'ya olan inanç ile ahlak ve ibadet şartlarına bağlı olup bu da her devirde bütün dinleri de kapsayacak şekilde olmaktadır. Nitekim ahiret hayatı ve Tanrı'nın merhameti, bencillik yapıp sadece tek bir din gibi az bir gruba kurtuluşu reva göremeye gerek duymayacak kadar geniştir.

2.4.4. Tanrı'nın İyiliği Bağlamında

Tanrı'nın iyi olması din felsefesi açısından özellikle kötülük probleminde tartışılan meselelerdendir. Bu kısımda kötülük probleminin farklı bir varyasyonu olan ölüm sonrasında meydana gelecek kötü senaryolar üzerinden, iyi Tanrı kavramı üzerinde duracağız. İyi olan Tanrı'nın hem dünyada hem de ahirette insanlara kötülük ve eziyet etmesinde ne gibi bir amacının olduğuna dair, teister birçok önerme öne sürmüşlerdir. Teistler meydana gelen kötülükler karşısında kudret sahibi ve iyi Tanrı modelinin zedelenmemesi için var olan kötülüklerin, Tanrı ve iyi ebeveyn analogisine başvurarak kişinin dünyada yaşadığı kötülüklerin, büyük bir iyiliğe ulaşmak için tasarlandığını öne sürmüşlerdir.³⁶⁹ İnsan zihnindeki iyi ile Tanrı söz konusu olduğunda iyi kavramları aynı şeyi mi ifade etmektedir? Orta Çağ'dan Anselmus, iyilik insanlar için söz konusu olduğunda belirli ölçü ve kriterler söz konusu olduğunu söylemiştir. Tanrı mutlak iyiliğin kendisidir ve var olan her şey Tanrı'dan dolayı iyi ve büyüktür. Hristiyanlığın büyük günah meselesini Tanrı'nın iyiliği çerçevesinde değerlendiren Anselmus'a göre ilk insanın Tanrı'ya karşı işlediği bu suç, mahiyeti gereği sonsuz cezayı gerektirmektedir. Ancak Tanrı, iyiliği nedeniyle insanları affetmek istemekte, bir yandan da izzetini ve adaletini zedelemek

---

³⁶⁸ Keith E. Yandell ve Peter Byrne, "Tek Bir Din Doğru Olabilir Mi?", *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014, s. 234, 236.

³⁶⁹ Rowe, Howard, Bergman, "Kötülük Tanrı İnancının Aleyhinde Bir Delil Midir?", s. 20.

istemediği için ilk günahın kefareti Hz. İsa üzerinden ödetmiş ve insanlığı affetmenin yolunu açmıştır.³⁷⁰

Aquinas'a göre iyilik, var olan ve mahiyetini yerine getirmekle mükemmelleşen şeylerin arzulanabilir olması durumudur. İnsan mahiyeti gereği iyiliği ve akla uygun yaşamayı seven bir varlıktır. İnsanın arzuladığı bu mükâfatları zaten Tanrı'nın insanlara karşı iyiliği ahirette onu var kılmasıdır. Cehennem faktörü düşünüldüğünde Jonathan Kvanvig, iyilikle varlığın özdeşleştirilmesini eleştirmiş, Tanrı'nın, iradesine rağmen günah işleme potansiyeli olan insanı yaratmasını ve fillerinin neticesinin cezayla sonuçlanmasının iyilikle veya iyi Tanrı ile bağdaşmadığını söylemiştir.³⁷¹

2.5. Zaman Açısından Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

Ahirette geçirilecek süre açısından zamanı anlamlandırabilmemiz, zaman algımızın ahirete entegrasyonu ile daha mümkün görünmektedir. Dünyaya entegre edilmiş zihnimizdeki zaman kavramı, yirmi dört saatlik süreye verilen isimdir. 24 sayısının belirlenmesi ise birçok bölüneninin olmasından kaynaklıdır ve insan seçimidir. İstense 2 gece geçen süre 1 gün olarak kabul edilir, insanların yaşı matematiksel olarak yarıya indirilir ya da tam tersi olabilir. Dünyada zamanı oluşturan unsurlar ve kavramlar, ahirette geçerli olamayacağı için ahiretteki zaman algısı dünyadakinden farklıdır. Dünyada ortalama yetmiş yıllık yaşam süresi olan insan için, ahirette geçirilecek binlerce yıllık bir zaman, uzun bir süre olarak görünebilir. Cehennemde geçirilecek ve Tanrı'nın kast ettiği ebedi hayatı bu dünyadaki zaman kavramlarıyla algılamak Tanrı'ya yüklenen sıfatlar açısından bazı problemlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Filozofların kendi felsefi sistemlerinde harmanladıkları zaman tanımları farklılaşmaktadır. Platon, zamanı, seyrini gök kürelerin hareketlerine bağlamış, Aristoteles ise insan zihninin aritmetik sayım yaparak önce ve sonra kavramlarından

---

³⁷⁰ Ahmet Cevizci, *Orta Çağ Felsefesi Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s. 452, 455-458.

³⁷¹ Akgün, "Din Felsefesi Açısından Hristiyanlıktaki Cehennem İnancına Genel Bir Bakış", s. 93.

ardışıklığın farkına varması olarak belirlemiştir. Ebü'l-Berekât'a (ö. 1310) göre, yaratıcı da dâhil varlıkların mevcudiyeti ve hareketin ölçüsü, zamandır. Ona göre hareket olmadan önce de öncelik ve sonralık fikri insanın zihninde mevcuttur. O, hareketi kavrayabilmek için öncelik sonralık fikrine sahip olmak gerektiğini öne sürerek, Aristocu "hareketin ölçüsü" şeklinde tanımlanan zaman düşüncesini reddetmektedir.³⁷²

Dünyada geçen süreye biçilen anlam, ölüm sonrası söz konusu olduğunda farklılaşmakta ve fizik âlemdeki algılarımızın metafizik âleme entegrasyonu noktasında anlamlandırma problemleri ortaya çıkmaktadır. İlk İslâm filozofu olarak bilinen Kindî, zaman kavramının güneş sistemine bağlı olan insanlar için söz konusu olduğunu ve geçmiş, an ve gelecek şeklinde ayrıldığını belirtmiştir. Bu zamanlarda bilfiil sınırlılık bulunması bilfiil sonsuz olmasını da ortadan kaldırmaktadır. Tanrı, öncesi ve sonrası açısından sonsuz olduğu için "sermed" kavramı kullanılmıştır. İzâfi zaman, gece, gündüz, mevsimler ve yıl gibi gök kürelerinin hareketine bağlı olarak tasarlan şeydir. Allah'tan başka bir kimsenin ezeli ve ebedi sıfatını taşıyıp taşımadığı ise özellikle cennet ve cehennem ebediyeti bağlamında tartışmalı bir konudur.³⁷³ Kindî, zaman niceliksel olarak kavrandığında, an denilen birimlerin sonsuz bir süre boyunca kast edilemeyeceğinden, sonlu dizinin sonsuz dizi meydana getiremeyeceğinden hareketle zaman ve sonsuzluk arasında çelişki olduğunu söylemektedir. İhvân-ı Safâ, gece ve gündüzün peş peşe gelmesi insanda mutlak bir zaman formu oluşturur ve geçmiş geçtiği için, gelecek gerçekleşmediği için zaman gerçek bir varlığa sahip değildir der. İbn Sina, varlık bakımından kıdemli olanın Tanrı olduğu ve âlemin zaman açısından hareket etirici ilk ilke tarafından verilen kıdemlik söz konusu olduğunu söylemektedir. O, âleme başlangıcı açısından sınırlılık getirildiğinde Tanrı'ya hareketsizlik nispet edileceği tutarsızlığından dolayı, böyle kabul etmekte bir sakınca görmemiştir. İbn Sina'ya göre, metafizik âlemde

---

³⁷² İlhan Kutluer, "Zaman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul, 2013, s. 114.

³⁷³ İlyas Çelebi, "Sermedi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, Ankara, 2019, s. 497.

“dehr” ve “sermed” bulunmaktadır ve bu âlemde değişkenlik söz konusu değildir. Değişkenlik, hareket ve zamanın olduğu fizik âleminde dir.³⁷⁴

Tanrı'nın adalet ve iyilik sıfatları bağlamında cehennemde geçirilecek süreyle ilgili gelenekselci ve evrenselci olmak üzere iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Gelenekselci cehennem anlayışı, Augustine zamanından 19. yüzyıla değin Hristiyan düşünce dünyasını etkilemiş bir yaklaşımdır. Bu anlayışın savunucuları, küfür halindeki günahkâr kullar için ebedi cehennem fikrini temellendirmeye çalışırlar. Bu anlayışın karşıt pozisyonundaki evrenselci görüş ise günahkârlar için cehennemin varlığını kabul ederler, ancak ebedi olarak değil günahları karşılığında ceza çektikten sonra cennetteki yaşama katılacaklarını ve İsa ile buluşacaklarını savunurlar.³⁷⁵ Gelenekselci anlayışın temsilcilerinden Anselm, cezalandırılmayan günahların evrendeki düzenin bozulmasına neden olacağını düşündüğünden, sonsuz suçta sonsuz cezanın verilmesini Tanrı'nın iyi ve adil olmasının gerekliliği görmüştür. Aquinas, sonsuz hayat yaşamayı umud eden insan için sonsuz cezanın olmasının Tanrı'nın adaleti gereği olması gerektiğini savunmaktadır.³⁷⁶

Cehennemin sonsuzluğunu kabul etmeyenler, Tanrı'nın adalet sıfatı gereği sınırlı ceza işleyen insana sonsuz ceza verilmesinin doğru olmadığını, günahı oranında ceza verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Tanrı ve ebedi cezalandırmanın bir arada çelişki oluşturduğu düşüncesiyle birçok düşünür ya Tanrı'yı, ya dini, ya da cehennemi reddederek bu çelişkiye bedel ödetmişlerdir. “Tanrı kullarını korumak istemiyorsa kötüdür, korumaya gücü yetmiyorsa kudretsizdir” şeklindeki yaklaşımlarla Tanrı ebedi cehennemin varlığı sebebiyle eleştirilmiştir. Tanrı tanımıyla çelişmesinden dolayı Hristiyan teolojisinin ebedi cehennemi reddetmesi gerekmektedir. Gelenekselci cehennem anlayışını eleştirenler, sonsuz cehennemin aynı zamanda sınırlı bir suçta sınırsız azabın adil ve ahlaki olmadığını

---

³⁷⁴ Kutluer, “Zaman”, s. 112-113.

³⁷⁵ Akdemir, “Marilyn Mccord Adams'ın Din Felsefesinde Korkunç Kötülükler ve Cehennem Sorunu”, s. 120.

³⁷⁶ Akgün, “Din Felsefesi Açısından Hristiyanlıktaki Cehennem İncasına Genel Bir Bakış”, s. 85.

söylemişlerdir.³⁷⁷ Kutsal kitap çerçevesinde meseleyi değerlendirenler, sonsuz cehennemi ya reddetmişler ya da Tanrı sıfatları ile bağdaştırma yoluna gitmişlerdir. Hristiyan kutsal kitaplarında geçen bazı pasajlarda, Tanrı'nın sevginin ta kendisi olduğu, kullarının kurtuluşunu istediği, sevgisinin ve merhametinin asla sona ermeyeceği şeklinde Tanrı'nın iyiliği vurgulamakta, O'nun her şeyi yapabileceği, kimsenin engel olamayacağı pasajları da kudretini vurgulamaktadır.³⁷⁸ Kutsal kitaptaki ibarelerin makul tarzda da olsa inkâr olmadığı için yorumlamaya gidilmiş, cehennemi mümkün görenler, tevil edenler ve inkâr edenler şeklinde yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. John Stuart Mill, cehennem fikrini Tanrı tasavvuruna olumsuz etkisinden dolayı reddetmektedir. Bertrand Russell (ö. 1970), İsa'nın öğretilerinde yer almasından dolayı onun ahlaki karakterinden şüphe ettiğini belirtir ve insanca duygulara sahip olan bir kişinin sonsuz cezaya inanmayacağını söylemiştir. Ebedi cehennem, Hristiyanların normatif vahiy olarak kabul ettikleri inançtır. Hristiyan teologlar ya bu meseleyi tamamen inkâr yolunu seçmişler ya da Yeni Ahit'teki hükümleri telif yolunu seçmişlerdir. Yeni Ahit telif edilecekse, teologlar bu durumda ispatı da gerekli görmüşlerdir. Evrenselcilere ait olan herkesin en sonunda kurtulacağı görüşü, ispat yetersizliğinden dolayı reddedilmiştir. Ancak evrenselcilerden John Hick'e göre, geleneksel cehennem anlayışı iyi ve kudretli Tanrı düşüncesine zarar verdiği için, ebedi cehennem ve Tanrı düşüncesi birbiriyle çelişmektedir.³⁷⁹ Kutsal kitaptaki pasajlarda tekrar edilen cehennemi, varoluşsal tarzda anlamak, liberal anlamda kabul edilmeyen belirli amaçlara göre söylenmiş sözler olarak algılamak gerekmektedir. Hick, aslında Tanrı'nın herkesin kurtuluşunu istediğini vurgulamaktadır.³⁸⁰ Tallbot'un savunucusu olduğu ılımlı muhafazakar teizm, kusursuz iyi Tanrı kabulü ile cennet ve cehennem düşüncesinin aynı anda var

---

³⁷⁷ Manafov, *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*, s. 156.

³⁷⁸ Janine Marie Idzlak, Craig A. Boyd, Raymond J. Van Arragon, "Ahlak Tanrı'nın Buyruklarına Dayanır mı?", *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014, s. 365.

³⁷⁹ Walls ve Talbott, "Ebedi Cehennem Hristiyan Tanrı Tasavvuru ile Uyumlu Mudur?", s. 322-323.

³⁸⁰ Manafov, *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*, s. 157.

olamayacağını, Tanrı'nın bütün insanların kurtuluşunu sağlamak adına cehennem düşüncesiyle insanları aldatıyor olabileceğini düşünür.³⁸¹

Kutsal kitapta geçen pasajları yorumlama yerine eleştiren Bertrand Russell, Hz. İsa'yı, cehennemde hiçbir insanın sonsuzca acıyla cezalandırılacağına inanmadığı için eleştirmiştir. Teist filozoflardan Kenneth Kantzer (ö. 2002), insanın kaderine ilişkin kutsal kitabın cevabını, insan için onurunu ve umudunu kırıcı ve tahrip edici bulmaktadır. John Wenham (ö. 1996), sonu gelmeyen cezayı adaletsizlikten öte sadistçe bulmakta, Tanrı'nın iyiliğini zedelemeyen insanlara nasıl vaaz edeceği noktasında zorlandığını dile getirmektedir.³⁸² Marilyn McCord Adams'a (ö. 2017) göre adalet, benzer durumlarda benzer şekilde davranmak, kimseye hakettiğinden fazla iyi veya kötü davranmamak şeklinde tasnif edilmiştir. Bu ayırmadan yola çıkarak sınırlı suça sonsuz ceza verilmesinin denklik maddesine aykırı olduğu için ebedi cenneti reddetmektedir. Adams'a göre, Tanrı hiçbir zaman diliminde herhangi bir varlığa haksızlık edemeyeceği için cennet ve cehennem söz konusu olduğunda Tanrı'nın adaleti ile ilgili herhangi bir problem söz konusu olmamaktadır.³⁸³

Clark H. Pinnock'a (ö. 2010) göre, cehennemin mahiyeti, kozmolojik bir düalizme neden olabilecek bir problem doğurmaktadır. Cehennemi Tanrı'dan bağımsız, zorunlu ebedi varlık olarak kabul etmek, teizm açısından kabul edilemez bir durumdur. Pinnock, ölüm sonrası, tarihin kötü senaryo ile sonlanacağını kabul etmek yerine, Yeni Ahit'in "İnsanların bütün sıkıntılarından kurtulup, refah içerisinde yaşayacağı" bir dünya olarak yorumlamanın daha doğru olacağını söylemektedir.³⁸⁴ Pinnock, ileri sürdüğü yok olma teorisi ile geleneksel cehennem anlayışındaki boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Tanrı, insanlara özgür irade ve seçme hakkı verdiği için, bunun neticesinde de günahkârlara kötü davranmada

---

³⁸¹ Akgün, "Din Felsefesi Açısından Hristiyanlıktaki Cehennem İnancına Genel Bir Bakış", s. 88.

³⁸² Akdemir, "Clark ·H. Pinnock'un Felsefi Teolojisinde Geleneksel Cehennem İnancının Eleştirisi ve Yok-Etmeci Cehennem Anlayışının Savunusu", s. 133.

³⁸³ Akgün, "Din Felsefesi Açısından Hristiyanlıktaki Cehennem İnancına Genel Bir Bakış", s. 91.

³⁸⁴ Akdemir, "Clark ·H. Pinnock'un Felsefi Teolojisinde Geleneksel Cehennem İnancının Eleştirisi ve Yok-Etmeci Cehennem Anlayışının Savunusu", s. 145.

Tanrı'ya hak vermektedir. Ancak ebedi ceza, insanın kaçınılmaz kaderi değildir ve sonsuz eziyet Tanrı tarafından da bir amaca hizmet etmemektedir. Kişiler ebediyen ceza çekmek yerine yok olmayı isteyebilirler.³⁸⁵ O, bu azabın sonsuz ve bilinçli azap değil de yok-oluş olarak anlaşılmasının hem daha tutarlı hem de Kutsal Kitab'a daha uygun hem de teolojik olarak daha tutarlı ve gerçekçi olduğunu öne sürmektedir.³⁸⁶ Yok etmeci anlayışın çeşitli varyasyonları bulunmaktadır. Tanrı ebedi cehennemlikleri ya ölümlerinden hemen sonra ya da cehennemde bir süre acı çekmelerinin ardından yok edebilir. Cehennemlikler için sonsuz azap karşısında yok olmaktan başka çare olmadığı için bu seçeneğin olması Tanrı'nın merhametinin göstergesidir.

Cehennemdeki cezanın süresiyle ilgili diğer görüş, sonsuz cehennem anlayışıdır. Bu anlayışa göre kurtuluş insanların bir bölümünü kapsamaktadır, diğer insanlar ise sonsuz cezaya çarptırılacaktır. Sonsuz cehennem anlayışı, evrenselciler kendilerine İncil'den dayanaklar gösterse de, Kutsal Kitap sınırları içerisinde bulunan imanlı ve imansız ayırımının anlamlılığını yitirmemesi ve ölüm sonrası yaşama dair va'dlerin gerçekleşmesi açısından ikisi arasındaki ayırımın belirgin olması gerektiğini savunmuştur. Yehova Şahitleri, ebedi cezanın Tanrı'nın adaletine, sevgisine, merhametine aykırı olduğunu, kurtuluşa eremeyen insanlar için yeniden diriltilmeme şeklinde bir cezalandırmanın olacağını öne sürmüşlerdir. Sonsuz cezanın inkârı, ölüm sonrası için yokluğu, cehenneminkârını ve bazı noktalarda Tanrı'nın inkârını da beraberinde getirmiştir. Kötülerin gerekli cezayı gördükten sonra ortadan kaldırılması, yani cezalarının sonsuz olmaması, yok etmeci cehennem anlayışının temelidir. Kutsal Kitap'ta kötülerin yok edileceğine dair ibareler, sonsuz cezanın iyi Tanrı kavramıyla çelişmesi, kısıtlı günah için sonsuz cezanın orantısızlığı, yok etmeci cehennem anlayışının temel dayanaklarıdır.³⁸⁷ Tanrı'nın iyi ve adil olma sıfatlarıyla çelişmesi ve tatmin edici gerekçelerinin olmamasından

---

³⁸⁵ Akgün, "Din Felsefesi Açısından Hristiyanlıktaki Cehennem İnancına Genel Bir Bakış", s. 90.

³⁸⁶ Akdemir, "Clark ·H. Pinnock'un Felsefi Teolojisinde Geleneksel Cehennem İnancının Eleştirisi ve Yok-Etmeci Cehennem Anlayışının Savunusu", s. 137.

³⁸⁷ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 155-156.

dolayı, cehennemın ebedi olması problemi üzerinden cehennemın mahiyeti ile ilgili tartışmalar sürmüştür. Cehennemi inkâr edemeyen fakat mahiyeti konusunda fikir ayrılığına düşen evrenselci görüşe göre, cehennem sonsuz ceza mekânı değil günahkâr kişilerin cennete gitmeden önce cezalarını çektikleri geçici bir mekândır.

2.6. Ahlak Felsefesi Bağlamında Cennet / Ödül ve Cehennem / Ceza

Ahlaka yaklaşımlar disiplinler arasında farklılık göstermektedir. Din bilimine göre ahlak, Tanrı'dan, insanın kişiliğinden veya iradeye bağlı eylemlerden kaynaklanan iyi ya da kötü olarak değerlendirilebilen, toplumdan topluma değişebilen ya da evrensel nitelik taşıyan davranış ve kurallar bütünüdür. Toplum biliminde, belirli bir toplumu belirli zamanlarda ilgilendiren toplumsal davranış kuramlarıdır. Psikolojide, bir davranışın kabul edilebilir olup olmadığı yargısında kullanılan davranış standartlarıdır. Felsefede ise mutlak olarak iyi olduğu düşünülen veya hayat tarzlarının kaynağı olan davranış kurallarıdır.³⁸⁸ Dinler, dünyada yapılan iyi ve kötü işlerin karşılığının alınacağını vadetmiş, ahlakı ölümden sonra hayat için gerekçe olarak sunmuştur. Felsefede de aynı şekilde iyi ve kötü işlerin değerlendirileceği üzerinden ölüm sonrası hayatın gerekliliği tartışılmıştır. Ölüm olgusu, dünyada bireyi ahlaklı olma amacına yönlendirdiği için ahlaka ve hayatın anlamına değer kazandırmaktadır. Ölümle yeni bir hayatın başlayacağı, ruhun ölümsüzlüğü ve bu hayatta dünyada yaptıklarının karşılığının alınacağı düşüncesi, ölüm sorununu ahlak konusu haline de getirmektedir. İnsanlar arasında derecelendirme söz konusu olmadan vadedilen ölüm sonrası hayat, dini, felsefi ve insan beklentileri açılarından sorunlara yol açmaktadır.³⁸⁹ Ahlaki ilkelere uymayan insanları cezalandırması da Tanrı ahlakının bir parçası niteliğindedir. Orta Çağ'a gelindiğinde felsefe, teolojinin etkisine girmiş ve ahlak felsefesi teolojiye tabi olarak iyi-kötü, doğru-yanlış gibi değer yargıları din tarafından belirlenmiştir. Hedef,

---

³⁸⁸ Yusuf Çiftçi, "Ahlak ve Ahlaksızlık Arasında Nietzsche", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2016, s. 66.

³⁸⁹ Okay, "Kant'ın Ölümsüzlük Varsayımı Bağlamında Ölümden Sonraki Hayatın Felsefi Gereçesi Olarak Ahlak", s. 6-7.

dünyevi bir mutluluk değil, öte dünyada gerçekleşecek ebedi saadet olarak görülmüştür.³⁹⁰ Ahlâk, kozmosta var olan değişmez gerçeklerin içerisinde. O, insanların özünde eylemlerini tartabileceği ve bu davranışlardan ötürü yargılanabileceği ahlaki düzenin adıdır.³⁹¹ Ahlak felsefesi yapan filozofların cevap bulmaya çalıştıkları üç temel problem bulunmaktadır. İyi veya en yüksek iyi, doğru eylem ve özgürlük problemidir.³⁹² Bu problemlerin ölüm sonrasıyla bağlantısının niteliği ise bu kısımda tartışacak önemli bir yöndür.

Ahlaka gerek dini gerek felsefi açıdan bakılsın, ölüm sonrası mümkün kılan önemli bir rolü bulunmaktadır. Ahlak felsefesi bağlamında ödül/cennet ve cezayı/cehennemi ele aldığımızda ahlakın ölüm sonrasıyla ilgilendiren yönlerinin ne olduğunu iyi belirlemek gerekmektedir. Ahlakın varlığının sebebi sorgulandığında, dünyaya ve ahirete bakan iki yönü olduğunu görmekteyiz. Felsefe tarihini incelediğimizde dönemin ağırlıklı düşünce yapısının, ahlaka yüklenen anlam üzerinde kısmen etkili olduğunu görmekteyiz. Ahlaka yüklenen misyon bazı noktalarda filozofların ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehenneme bakış açılarını etkilemektedir. Bu yüzden meseleye yaklaşımımızı tarihsel arka planı da göz önüne alarak şekillendirmemiz gerekmektedir. Nitekim ahlaki ilkelerin uygulanmasının amacı dünyaya yönelik olduğu dönemlerde ödül/cennet ve ceza/cehennemin geri planda kaldığını görmekteyiz. Bu tespit, ödül/cennet ve ceza/cehennemin imkân ve mahiyeti ile ilgili literatürün yetersizliğinin sebebini kısmen açıklamaktadır. Özellikle din faktörünün devreye girmesiyle, ahlaki eylemlerin karşılığının ölüm sonrasıyla dayanan bir yönü ağır basmaya başlamıştır. Ahlaki ilkelerle amaçlanan ve vadedilen şeyin neyi ifade ettiğini irdelemek, kısmen de olsa filozofların zihinlerindeki ödül/cennet ve ceza/cehennem anlayışlarına ulaştıracaktır. Konu ile

---

³⁹⁰ Emine Aydoğan, “Descartes’in Ahlak Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 55, 2018, s. 102.

³⁹¹ Sena Coşğun, “Bir Yurttaş Yetiştirme Denemesi Sokrates ve İdeal İnsan”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 29, 2015, s. 72.

³⁹² Saniye Vatandaş, “Felsefenin Kadim Bir Konusu Olarak Ahlâk ve Ahlaki Eylemin Amacı Olarak ‘Mutluluk’”, *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sayı 7, 2017, s. 2.

ilgili literatürün yetersizliği sebebiyle ahlakı bu şekilde ele alarak din felsefesinde ölüm sonrası ile ilgili verilere ulaşılması mümkün olabilir.

Ahlakın kaynağı, ölüm sonrasını yaşayacak kişi açısından ele alındığında, sorumluluk meselesi ortaya çıkmaktadır. Sorumluluk, kişinin ölüm sonrasında yaptıklarını üstlenmesini ve yaşadıklarını kabul edebilmesini sağlayan bir unsurdur. Kanaatimizce, ahlak felsefesinde ele alınması gereken en önemli kavram “mutluluk”tur. Mutluluğun mahiyetini irdelemek tezin konusu açısından gerekli ve isabetli bir girişim olacaktır. Çünkü ölüm sonrasında insana mutluluk verecek durumların mahiyeti değişse de arzulanan bu duyguya ulaştıran şeyler bizce ödül/cennet kavramını öne çıkaracaktır. Mahiyeti ne olursa olsun kişinin yaşayacağı mutluluk verici hayat onun cenneti, arzulamadığı mutsuzluk veren hayat ise onun cehennemidir diyebiliriz. İnsanların mutluluk algılarının dönemin şartlarından etkilendiği faktörünü de göz önüne alarak, ahlakın amacına dair filozofların zihinlerinde yer alan “mutluluk” kavramının ne derece ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehennemini ifade ettiği irdenmelidir.

2.6.1. Mutluluk Teorileri Bağlamında

Ahlakın ve ahlaki ilkelerin amacını sorguladığımızda, ölüm sonrası ödül/cennet ve ceza/cehennem bağlamında konuşabileceğimiz önemli bir husus “mutluluk” kavramı olmaktadır. Bu kavramı incelediğimizde tarihsel gelişmelerle paralel olarak ahirete ve dünyaya bakan yönüne rastlamaktayız. Burada, mutluluk kavramının insan eylemleri ve ahlak bağlamında ahirete bakan yönünün mahiyetinin hangi noktalarda ödül/cennet ve ceza/cehennem ile ilişkilendirilebileceği irdelenmelidir. Zira mutluluğa eskatoloji açıdan olacak bu yaklaşım tarzı, literatürde büyük oranda ihmal edilmiş bir husustur.

Felsefede ahlakın amacına dair yaklaşımlar gaye güdücü (teolojik) ve gaye güdücü olmayan veya ödev ahlakı (deontolojik) ahlak anlayışları şeklinde iki genel çerçevede değerlendirilmiştir. Gaye güdücü ahlak anlayışlarında, öncelikle elde edilmesi gereken hedef ve bu hedefe ulaştıran araç değerler bulunmaktadır. Antik

dönem ve Orta Çağ filozoflarında yaygın olan bu ahlak anlayışında ulaşılmak istenen hedef genel olarak “en yüksek iyi olan mutluluk”tur.³⁹³ Gaye güdücü ahlak filozoflarının iyiye yükledikleri anlamlar ve gidiş yolları farklılaşmaktadır. Ulaşılmak istenen hedef açısından mutluluğun mahiyeti hazlara yönelik ise hazcılık, fayda olarak belirlendiği takdirde faydacılık, bizatihi mutluluğun kendisi ise mutlulukçu ahlak anlayışları olarak isimlendirilmektedir. Ortak olan şey ise gidiş yolu ne olursa olsun ahlaki fiilin değerini mutluluğa ulaştırıp ulaştırmaması belirlemektedir.³⁹⁴ Mutluluğa yüklenen anlamlar felsefe tarihi bağlamında ele alındığında, bu kavramın dönemin şartlarından etkilenerek dinle ve ahlakla olan bağının farklı yönleri evrildiği görülmektedir. Bu yüzden mutluluk kavramı bazı dönemlerde ahlakın amacı olarak, bazı dönemlerde ise insan eylemlerinin amacı olarak ele alınmıştır. Mutluluğun eskatolojik boyutunu tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirmek, hangi noktalarda ölüm sonrasında ilgilendirdiğini, hangi noktalarda ilgilendirmediğini anlamlandırma noktasında önem arz eder.

Mutluluğun mahiyetinin göreceli bir yanı olsa da kavram, evrensel bir karakter içermektedir. Bu kavram tarihsel bağlamda insanların meşgul oldukları ve önem verdikleri unsurlarla harmanlanan bir yapıdadır. İlkel dinler ve mitolojilerde eskatolojik bağlamda mutluluğun formülü Tanrısal bir âlemde sonsuzluk içerisinde yaşam sürmektir. Ölümle birlikte yok olma düşüncesi ve Tanrı’yla ilişkilendirilen cennet hayatını yaşayamamak, ceza/cehennem olup mutsuzluk kaynağıdır.

Felsefenin devreye girmesiyle mutluluk arzusu ve mutluluk anlayışları yön değiştirmiştir. Felsefî arzu, varoluşta, düşüncede, kolektif hayatta ve kişisel hayatta başkaldırı niteliğinde kendini göstermiştir. Bu başkaldırı, gerçek mutlulukla görünüşte olan mutluluğun ayrılmasını savunarak gerçek mutluluğa

---

³⁹³ Fatih Aydın, “Teolojik Ahlak Anlayışlarında Mutluluğa Ulaşmada Ahlaki Değerlerin Yeri”, *Asya Öğretim Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2014, s. 53.

³⁹⁴ H. Hüseyin Bircan, “İslam Ahlak Felsefesinde "En Yüce Gaye" Kavramı ve Ahlaki Değerlerin Belirlenimi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 16, Sayı 3, 2004, s. 423.

yoğunlaşmıştır.³⁹⁵ Tarihsel anlamda köklerinden kopamayan felsefe, ilkin doğa felsefesi kimliğiyle ortaya çıkmıştır. Doğa felsefesi, dinlerin ahlak ve mutluluk anlayışının doğaya uyarlanmış hali gibidir. Bu dönemde mutluluk yön değiştirerek yeni bir oluşum olan felsefi yöntemde, henüz doğa ile bağlantılı olduğu için, eskatolojik boyutla sınırlı kalmıştır. Lucius Annaeus Seneca'ya (ö. M.S.65) göre, felsefe bilge kişilerin işidir ve bilge kişi, doğanın şartlarıyla nasıl mücadele etmesi gerektiğini bildiği için mutlu bir yaşam sürebilecektir.³⁹⁶

Antik Yunan'da M.Ö. 5. yüzyılda mutluluk kavramı, talih, şans, mucize olarak yorumlanmaktaydı. Genel olarak insanın başına gelen olaylarda, insan kontrol sahibi olamadığı için, onun mutlu olabilmesi için tabiri caizse talihin yüzüne gülmesi gerekmekteydi. Başlarına gelen felekatleri tanrıların kendileri için en iyisini düşündüğü şeklindeki bir teslimiyetiyle kabul etmişlerdi.³⁹⁷ Teslimiyetçi yaklaşım, doğa üzerinde söz sahibi olamayan insanoğlu için felaketler karşısında demoralize olmalarını engelleyen bir yaklaşımdı.

Doğa felsefesinin yaklaşımları, insana dönük olmadığı için, insanın maddi duyu dünyasını anlayıp mutlu hayat sürmesine yardımcı olamamış ve bir süre sonra kısırlaşmıştır. M.Ö. 5. yüzyılın sonlarına doğru felsefenin yaklaşımı doğadan insana doğru kaymıştır. Böylece felsefi konular, hümanizmden ziyade, etik ve politika gibi insan yaşamı ve davranışlarını ilgilendiren meselelerden oluşmuştur.³⁹⁸ Eudaimonist etiğin temelleri Yunan felsefesinden beri düşünce dünyasında vardır. Bu etiğin asıl gayesi mutluluktur ancak mutluluğun mahiyeti konusunda fikir birliği bulunmamaktadır.³⁹⁹ İnsan eylemlerinin ve düşüncelerinin amaçları arasında yer alan mutluluk arzusu, insana mutluluğun yollarını aratmış ve bazıları onu acının yokluğunda, bazıları maddi hazlarda, bazıları da ruhun manevi olarak tatmininde

---

³⁹⁵ Alain Badiou, *Gerçek Mutluluğun Metafiziği*, Çev. Murat Erşen, Monokl Yayınları, İstanbul, 2015, s. 17.

³⁹⁶ Handan Yalvaç Arıcı, "Mutluluk Tarihi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, 2020, s. 221.

³⁹⁷ Arıcı, "Mutluluk Tarihi", s. 230.

³⁹⁸ Cevizci, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, s. 99-100.

³⁹⁹ Takyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1958, s. 695.

bulmuşlardır. İlk Çağ ahlak anlayışlarının temelinde mutlulukçu (eudaimonist) yaklaşımlar büyük oranda yer almıştır.⁴⁰⁰

Felsefelerini mantık, ahlak ve fizik olarak gruplandıran Stoa okulu, ahlakın temeline erdemi oturtmaktadır. Onlara göre felsefenin amacı bilgelik, bilgeliğin amacı mutluluktur. Felsefeyle elde edilen ahlak ve ahlaki eylemler sonucunda insan gerçek mutluluğu yakalamıştır. Esasen Stoa için, ahlaki fiillerin amacı diğer bir dünyada mükâfat veya ceza için değil, iç huzur ve dolayısıyla mutluluk içindir. Zenon, mutluluğun insanın dıştan gelen etkilere ve kadere karşı takındığı tavırlara karşı oluşan,⁴⁰¹ yani insanın kendi uğraşları sonucu elde ettiği olgu olduğunu söylemektedir. Stoa okuluna göre doğadaki varlıklar farklı olsalar da onları kuşatan tek bir tanrı, tek bir öz ve tek bir yasa vardır.⁴⁰² Bu özün oluşturduğu doğa yasalarına uymak erdemdir, erdem mutluluk getirmektedir ve şerefli insanlar için ödül olmaktadır. Yasaya uymayanlar için ceza ise ağlayıp sızlamak, hep yas tutmak, kıskançlık, kısacası hayal kırıklığı ve mutsuzluktur.⁴⁰³ Stoalılar, gerçek iyiyi erdem, onun edinilme yolunu doğaya uygun yaşam ve etki olarak da mutluluğu elde etme olarak görürler. Yaşamın gayesini mutluluk olarak gören Stoalılar, mutluluğu ahlaka endekslemişlerdir.⁴⁰⁴

İlk Çağ'da Sokrates'te ahlakın gayesi, insan doğasının peşinden koştuğu eudaimonia adını verdikleri mutluluk anlayışıdır. İnsan, mutluluğu, ruhunu elinden geldiğince en iyi hale getirerek ve diğer amaçları ruhun mükemelleşmesinde araç olarak kullanarak elde edebilmektedir. En yüksek iyi olan mutluluğu

---

⁴⁰⁰ Mahmud Avcı, "Seneca Etiğinde Bilgi, Erdem ve Mutluluk İlişkisi", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, Sayı 10, 2019, s. 72.

⁴⁰¹ İbrahim Çapak, "Kıbrıslı Zenon ve Stoa Okulu", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, c. 1, Sayı 1, 2015, s. 13.

⁴⁰² Suat Çelikkol, "Stoa Felsefesinin Temel Görüşleri Üzerine Bir İnceleme", *Bilimname*, Sayı 37, 2019, s. 1233.

⁴⁰³ Çelikkol, "Stoa Felsefesinin Temel Görüşleri Üzerine Bir İnceleme", s. 1240.

⁴⁰⁴ Fatih Öztürk, Sadık Çalışkan, Musa Özdemir, "Geç Dönem Stoa Felsefesinde Yaşam Sanatı Olarak Etik Anlayışı", *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, s. 36, 39.

gerçekleştirmeye katkı sağlayan şeyler iyi, engel olanlar ise kötüdür.⁴⁰⁵ Sokrates, erdemi, bilgi ile özdeş görmüş, mutluluğa ulaştırma noktasında kurtuluşu bilgiyle irtibatlandırmıştır. Başlangıcı ve sonu olmayan ruh için ölümsüzlük karşısında biçilen senaryo, iyi ruhlar için mükâfat, kötü ruhlar için ise cezadır.⁴⁰⁶ Sokrates mutluluğu “en yüksek iyi” olarak görmekte, bilgiden hareketle mutluluğu tanımlamaya girişmekte ve dolayısıyla epistemolojiden ahlaka ulaşmaya çalışmaktadır.⁴⁰⁷ Cezalandırmaların Hades’te olacağı, mükâfatın ise bedenin esaretinden kurtulan ruh için Tanrılar dünyasında olacağı için, o, başka detaylara değinmemiştir.

Platon’da ahlaki eylemlerin amacı olarak gerçek mutluluk bedeninin esaretinden kurtulmaktır. Ruhun dünyaya gelmesini ideler âleminden bir düşüş olarak gören filozofun kurtuluşa yüklediği anlam da bu doğrultuda, ruhun tekrar özlediği haliyle, özlediği yerde yaşam sürme arzusu şeklindedir. Ruh, aslında ilahi kaynaktan geldiğinin bilincindedir, fakat bedeninin isteklerinin esiri olabilmektedir.⁴⁰⁸ Platon’a göre ruhun en büyük erdemi, tutkuları denetim altına alarak Tanrı bilgisine ve sevgisine ulaşmaktır. Bir zihnin ulaşabileceği en yüksek şey, Tanrı’yı bilmektir. Bu, erdem peşinde olan her varlık için aklın zorunlu kıldığı ortak unsurdur. Kişi için ölüm ise düşününülecek ve korkulacak en son şeydir. Kişi adalete uygun davranmakla Tanrısal yönünü yetkinleştirerek gerçek mutluluğa ulaşabilmektedir.⁴⁰⁹ Bu seviyedeki insan kendisi için istediğini başkaları için isteyecek düzeye geldiğinden, daima mutlu insan formundadır ve daima mutludur. Ruh, akıl sayesinde

---

⁴⁰⁵ Uğur Köksal Odabaş, “Eudaimonia’nın Sokratik Görünümü Erdem Bilgidir ve Hiç Kimse Bilerek Kötülük Yapmaz”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1, 2019, s. 95-97.

⁴⁰⁶ Akpınar, *Kur’an’da Kurtuluş Öğretisi*, s. 99.

⁴⁰⁷ Muzaffer Ayvaz, “Mevlana Celaleddin Rumi’nin Ahlak Öğretisinde Mutluluk”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2018 s. 89.

⁴⁰⁸ Akpınar, *Kur’an’da Kurtuluş Öğretisi*, s. 102.

⁴⁰⁹ Mehmet Fatih Elmas, “Spinoza’da Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 202.

gerçeği idealar evreninde yeniden bulur. Arayış içerisindeki ruh için gerçek mutluluk olan en yüksek iyi idesini keşfedene kadar arayış içerisinde olacaktır.⁴¹⁰

Aristoteles'te, amaç olan mutluluğa ulaşmada araç erdemdir. Erdemli bir hayat insana mutluluk, tersine bir hayat ise mutsuzluk getirecektir.⁴¹¹ Mutluluk, akla dayalı bir çabayla elde edilen erdemlerin bir ödülüdür. En mükemmel mutluluğa ulaştıran yeti akıl kabul edildiğinden, mutluluğa aklını kullanan ve düşünce faaliyetini sürdüren filozoflar ulaşabilir.⁴¹² Aristoteles'in etik anlayışı, "iyi olma" ve onun getireceği "mutluluk" üzerine kurulmuştur. Bu mutluluk hem bireysel hem toplumsal bir mutluluktur.⁴¹³ Burada kastedilen mutluluk bir durum yahut iç dünyanın eğilimi değil, arzulanır bir ahlaki etkinliktir. Eudaimonia, tam bir uyanıklık ve farkındalık, canlılık ve bilinçlilik halidir. Aristoteles'te mutluluk ya da hayatın amacı olarak isimlendirilebilecek eudaimonia'yı kazanmak, orta yol ve canlı, hareketli bir hayattan geçmektedir. *Nikomakhos'a Etik*'te, ahiretteki mutluluk insanın bu dünyadaki yaşayışına bağlanmıştır. Bu durum Aristoteles'te iki dünyalı bir mutluluk anlayışını doğurmaktadır. Mutluluk iradeyle ilgilidir ve talep edilen bir şey olduğundan ne bu dünyada sadece madde ile kazanılabilir ne de ruhun dünyasız kazanabileceği bir şeydir, dünya bu noktada mutluluğun kazanılması için fırsat yeridir.⁴¹⁴ Aristoteles'te insanların doğası kişiden kişiye farklılık gösterse de iyi olan şeyin adı eudaimonia'dır. İyi yaşamak ve erdemli olmak kişi için en temel işlemdir. Bu mutluluk, ölümden sonra yaşamda ödül elde edilmek için uğraşılacak çaba değildir. O, kişinin tanrısal olana uygun yaşamasıyla elde edeceği daha önemli bir mutluluk ve ölümsüzlükten söz etmektedir.⁴¹⁵

---

⁴¹⁰ Çiğdem Yıldızdöken, "Varlık Sorunsalının Ufkunda Ölüm Meselesi", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 291.

⁴¹¹ Aydın, "Teleolojik Ahlak Anlayışlarında Mutluluğa Ulaşmada Değerlerin Yeri", s. 53-55.

⁴¹² Ayvaz, "Mevlana Celaleddin Rumi'nin Ahlak Öğretisinde Mutluluk", s. 90.

⁴¹³ Nesrin Akan, "Aristoteles'in Etik Anlayışı Doğrultusunda Katharsis", *İstanbul Aydın Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, 2018, s. 21.

⁴¹⁴ Nureşan Bulut Uslu, "Fârâbî ve Aristoteles'te Mutluluk Ahlakı", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, Temmuz 2018, s. 471-472, 478.

⁴¹⁵ Ali Han Babuçu, "Aristoteles'te Ölüm ve Ölümsüzlük", s. 113.

Siyasi ve sosyal hayatta karışıklık ve düzensizliğin olduğu her dönemde filozoflar ahlâki konulara değinerek topluma yön vermeye çalışmışlardır. İnsanlara mutlu olmak için çetrefilli yollar sunmak yerine içinde buldukları durumdan minimum düzeyde etkilenmelerini sağlamak için insanın arzularına odaklanan mutluluk anlayışları geliştirmişlerdir. Epiküros (ö. M.Ö. 270) gibi mutluluğu haz olarak görenler, insanın yaşamının amacını haz olan mutluluğa bağlamışlardır.⁴¹⁶ Epiküros, insanın bu dünyadaki mutsuzluğun ve kaygının sebebinin; Tanrılar, ölüm ve kaderle ilgili yanlış görüşlerden kaynaklandığını düşünerek bu konular üzerinde durmuş ve bu yanlışların temelsizliğini göstermeye çalışmıştır. Epiküros'ta davranış öncelendiği zaman haz değer yargılarını belirler, haz ise acının olmaması olduğu için ölümden sonraki cezanın verdiği huzursuzluk insana meşgale ettirmektedir. Bu noktada Epiküros için mutluluk, yaşam boyu sürebilecek manevi hazlar ve ruhsal dinginliktir.⁴¹⁷

Orta Çağ'a gelindiğinde Batı dünyasında Hristiyanlık dini merkezli ahlak anlayışları oluşmaya başlamıştır. Tanrı'dan uzak bir hayatın insanı kaosa sürükleyeceği düşüncesiyle, İlk Çağ mutluluk anlayışlarına Tanrı kavramı da ilave edilmiştir. Yaşamı ve ölümüyle bir yolcukta olan insan, Tanrı'ya teslimiyet göstererek bu yolun sonunda mutluluğu elde edebilecektir. Mutluluğa gerçek anlamda bu dünyada değil, Tanrı tarafından ahirette lütfedilecektir.⁴¹⁸ Öteki hayatın varlığına inanan felsefi sistemler içerisinde, yaşadığın asıl dünya yalan, metafizik olarak adlandırılan ölüm sonrası gerçekleşmesi muhtemel olan dünya ise asıl olarak kabul etmektir. Orta Çağ'da dinler ve bu ekseninde oluşan Tanrı anlayışları etrafında öteki dünya algıları şekillenmiş ve görece daha sitemli hale gelmiştir. Tanrı'nın buyruklarına uyduğu takdirde mükâfat kazanabilen, uymadığı ölçüde de cezayı hakeden ve etik kaygılarla özgürlüğüne ket vurulan insan tipleri oluşturulmaya çalışılmıştır.

---

⁴¹⁶ Vatandaş, "Felsefenin Kadim Bir Konusu Olarak Ahlâk ve Ahlaki Eylemin Amacı Olarak Mutluluk", s. 7.

⁴¹⁷ Cevizci, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, s. 469, 482.

⁴¹⁸ Arıcı, "Mutluluk Tarihi", s. 231.

Dinin etkisi ile filozoflar imanın verilerini temele alarak, bunları anlamlandırmak için aklın ve Yunan felsefesinin araçlarını kullanmıştır. Aynı zamanda felsefe de dine teorik bir çerçeve sağlamış, din de felsefeden etkilenmiştir. Orta Çağ düşünürlerinin en büyük problemi akıl ile imanı, felsefe ile dini uzlaştırma veya bütünleştirme problemidir. Bu problemler karşısında fideizm, rasyonalizm ya da Aziz Augustinus'un Tanrı'nın bilgeliğinin insanın bilgeliğinden üstün olduğundan hareketle öne sürdüğü, aklın imana, felsefenin de teolojiye tabi olması gerektiği yaklaşımıdır.⁴¹⁹ Augustinus, insan eylemlerinin en üst amacı olan mutluluğun ahirette gerçekleşeceğini ve bunun da Tanrı'nın emirlerine uymakla mümkün olacağını söylemiştir. Thomas Aquinas ise insanın gerçek mutluluğa ahirette Tanrı'ya görmeye ulaşabileceğini ifade etmiştir.⁴²⁰

İslam filozoflarından Fârâbî, en yüksek iyinin “yüce mutluluk” olduğunu ileri sürmüş, en yetkin amaç ve sadece düşünme gücüyle hareket eden insanın ulaşabileceği mutluluğu ise salt iyilik ile özdeşleştirmiş, mutluluğa götüren her şeyi iyi, bu yolu tıkayan her şeyi de kötü olarak belirtmiştir. Mutluluk onda en son beşeri yetkinliktir.⁴²¹ Fârâbî’de mutluluk, insanların ulaşabilecekleri en son yetkinliktir. Mutluluğa ulaşmak için insanın çabalaması, düşünme kuvveti sayesinde en yüksek gayenin ne olduğunu keşfederek yaşaması gerekmektedir. Bu da hayatın anlamını bu dünyanın ötesinde, ahirette görmeye mümkün olacaktır. İnsan dünyada erdemli yaşayıp yaşamadığına göre ölüm sonrasında mutluluk veya bedbahtlık görecektir. İnsanın, yaşamayı arzulaması ahiretteki mutluluğu artırma çabasıdır.⁴²² Metafizik alanında nihai amaç olarak ahlak ve mutluluğun kategorileri ayrı olsa da Fârâbî’nin felsefesinde mutluluğa yüklenen misyona bakılırsa, ahlak mutluluğun alt konusu, mutluluk ise ahlakın amacıdır. Fârâbî’nin mutluluktan kastı, dünyadaki araçlarla elde edilen ve yanıltılar olarak isimlendirildiği mutluluk değil, nihai hedef olan mutluluktur. O, mutluluklar arasında bir düzen ve sıra gözetilmektedir; bu mutluluklar ilk elde

---

⁴¹⁹ Cevzici, *Orta Çağ Felsefesi Tarihi*, s. 18, 31-32.

⁴²⁰ Arıcı, “Mutluluk Tarihi”, s. 222.

⁴²¹ Ayvaz, “Mevlana Celaleddin Rumi’nin Ahlak Öğretisinde Mutluluk”, s. 93-94.

⁴²² Durak ve Alaca, “Fârâbî’de Mutluluk Tasavvuru ve Eskatolojik Boyutu”, s. 11-12, 18.

dünyevî ve uhrevî, sonrasında da hakikî ve zanni şeklinde taksim edilmiştir.⁴²³ Fârâbî’de mutluluğun tek hedefi hakikatin bilgisi olan Tanrı’yı bulmanın mutluluğudur. Her türlü tatmini bu mutlulukta bulan insan başka hiçbir şeyi arzu etmeyecektir.⁴²⁴ Fârâbî’de insanın kendisini mutluluğa götürecek eylemler iyidir ve insan iradesi ve aklıyla iyi fiillerin seçimini yapabilmektedir. Seçtiği iyi fiilleri alışkanlık haline getirerek hayatı boyunca devam ettirmeli ve eylemlerine de yansıtmalıdır.⁴²⁵ İnsanların amelleri, ölümden sonraki ceza veya ödülün mahiyetini belirlemektedir. Şehrin ilk yöneticisi kendisine Allah’ı örnek model almalı, şehirlerin ve milletlerin hem bu hayatta hem de ahiret hayatında mutluluğa erişebilmelerine yardımcı olmalıdır.⁴²⁶

İbn Sina ise insanları dindar, sufi ve filozof şeklinde üç portre içerisinde sunar. Bu nefislerin ahlaki eylemlere yükledikleri amaç ve ölüm sonrası ödüle ulaşma ve cezadan kaçınma yöntemleri farklılık göstermektedir. Nazari akıl gücünde yetkin olmayıp ameli akıl gücünde yetkinleşen abid ve zahid, ölümden sonraki gerçek mutluluğun duysal hazlarda olduğuna inanan nefislerdir. Bunları ibadete yönelten etken, cennet sevgisi ve cehennem korkusudur. Tanrı’yı akli olarak müşahede etmenin sevincini tadamamış bu nefisler, ölüm sonrasında duysal hazları tatmanın yanında Tanrı’yı akli olarak müşahede eden gerçek mutluluğa ve akli hazlara ulaşacaklardır. Diğer grup ise teorik ve pratik düzeyde ahlakın en üst düzeyde temsil edildiği kişilik olan arifliktir ve filozoflar bu kategoridedir.⁴²⁷ Filozoflar nazari akıl gücünde yetkin oldukları için bir filozofun ölüm sonrasında en büyük mutluluğu cennet nimetlerinden ziyade, nazari olarak Tanrı’yı müşahede etmesidir. Erdemi, mutluluğa ulaşmada bir araç olarak gören İslam filozoflarında ulaşılmak istenen mutluluk hedefinin tam manasıyla öte dünyada gerçekleşeceği düşüncesi hâkimdir.

---

⁴²³ İbrahim Aksu, “Fârâbî Felsefesinin Temel Erdemleri”, *Edebali İslamiyet Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2018, s. 28.

⁴²⁴ Uslu, “Fârâbî ve Aristoteles’te Mutluluk Ahlakı”, s. 473, 475.

⁴²⁵ Akpınar, *Kur’an’da Kurtuluş Öğretisi*, s. 106.

⁴²⁶ Aksu, “Fârâbî Felsefesinin Temel Erdemleri”, s. 43.

⁴²⁷ Müfit Selim Saruhan, “Tanrı ve Ahlâk Kabuller ve Önyargılar”, *Eskiyeşi*, Sayı 31, 2015, s. 21.

Nitekim Fârâbî’de mutluluk, insanın kendi bilgi, iradi eylem ve çabaları sonucunda elde edilebilir. Bu uğraşları sonucunda ödül olarak mutluluk Tanrı’yı idrak edebilecek yetkinliğin kazanılmasıyla elde edilen şeydir. Fârâbî ve İbn Sina, insanların mutluluk zannettikleri harici iyilik olarak adlandırdıkları zenginlik, yeme-içme gibi şeylerin tek başına yeterli olmadığını, gerçek mutluluğun bedenden ayrılan ruha özgü olup ahirette gerçekleşeceğini söylemişlerdir. İhvan-ı Safa ve İbn Sina ahirete dair tasvirlerin sembolik olduğunu, gerçekte cennetin ve ahiretin ruhani olduğunu söylemişlerdir.⁴²⁸

İhvan-ı Safa, mutluluğu hak etme noktasında bazı kriterler belirleyerek onu hak eden kişileri gruplara ayırmıştır. İhvan’a göre, dünyadaki imkânlarına rağmen kanaatkar olanlar her iki dünyada da mutludurlar. Dünyaya aldanıp ahireti ihmal edenler dünyada mutlu olsalar da ahirette bedbaht olacaklardır. Dünyada hangi durumda olurlarsa olsunlar ahiret için uğraşanlar ise ahirette mutluluğu hak edeceklerdir.⁴²⁹

Mevlana da mutluluk, benliği yok ederek Allah’ın ahlakıyla ahlaklanmak olan nihai iyi ve hedeftir. Bu bağlamda mutluluğa ulaştırıcı yollar ise iyidir. İnsanın beden hapsinden kurtulma sorumluluğundan kaçanların dünyada hüznün içerisinde, öbür dünyada ise manevi hazlara ve gerçek özgürlüğe eremeyecekleri için mutlu olamayacaklarını, bedeninin esaretinden kurtulmayı başaranların ise bu dünyada mutluluğa ahirette de gerçek mutluluğa erişip ölümsüzlüğü tadacaklarını söylemiştir.⁴³⁰ İslam filozoflarında mutluluğun ahirette yaşanması durumuyla ilgili ortak, ebediyet ve yetkinliğe ulaşan nefistir. Ruhun yetkinliğe ulaşması için ise dinlerdeki öğretilerin işlevini gören, ahlaki erdemlere sahip olması gerekmektedir. Bedenin isteklerden arındırılmasıyla gerçekleşecek mutluluk va’dinin altında hormanların bağımlılığı meselesi yatmaktadır. Dünyaya bağımlı olan insanın er geç dünyadan gideceğini bilmesi onu mutsuz eder ve ölüm sonrasında aynı şeyleri

---

⁴²⁸ Akpınar, *Kur’an’da Kurtuluş Öğretisi*, s. 97-98.

⁴²⁹ Akpınar, *Kur’an’da Kurtuluş Öğretisi*, s. 105.

⁴³⁰ Ayvaz, “Mevlana Celaleddin Rumi’nin Ahlak Öğretisinde Mutluluk”, s. 96, 100.

yaşayıp yaşayamama hususunda kaygılanır. Bedenin isteklerinden ve dünyevi hazlardan uzaklaşması ise ölüm sonrasında ne olursa olsun doyuma ulaşmasını sağlayacağı için kaygıyı azaltacaktır.

14. yüzyılın ortalarından itibaren skolastik düzene karşı yeni bir oluşum ortaya çıkmıştır. Bu oluşum Antik Yunan kültürünün Rönesans ve Aydınlanmanın temel düşünce yapısıyla harmanlanmıştır. Aydınlanmacı filozoflar ve sonrasında birçok düşünür mutluluk, haz, arzu, bilinç ve özgürlüğü yeniden yapılandıkları ahlak anlayışının merkezine koymuşlardır. Hristiyanlığın aşıladığı ilk günahla ortaya çıkan karamsarlığı yıkmak için insanın değeri merkeze konmuş ve mutluluk, insanın kendini iyi hissetmesi şeklinde arzuların gerçekleştirilmesine evrilmiştir. İlk günahtan arınmaya çalışan insan için mutluluk, muhteşem olarak tasvir ettikleri cennete ulaşmaktır. Aydınlanma filozofları bu uzak hedefi, gerçekleşmesi tam belli olmayan bir mutluluk va'di olarak görmüş, cennet ve mutluluk ile ilgili yaklaşımları farklı alanlara kaydırmışlardır. Sadece teolojik temelli mutluluk anlayışı yerine insanların bu dünyada da mutlu olabilecekleri zevke dayalı yaşam tarzlarına yönelmişlerdir. Doğaya dinin ve skolastik felsefenin perspektifinden bağımsız bakma isteği, bilim ve teknolojinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Doğa yasalarının doğanın kendisinde aranması ve insanın doğa karşısındaki gücünü keşfetmesi, Tanrı kavramını geri planda bırakmıştır. Doğayla ilgili ortaya çıkan keşiflerin ortaya çıkması ve bilimsel gelişmeler, mutluluk algılarını da değiştirmiştir.⁴³¹ Kişilerin yaptıklarının karşılığında vadedilen uzak hedef olan cennet ikinci planda kalarak mutluluğun bu dünyaya bakan yönü olduğuna ağırlık verilmiştir.

Mutluluk ahlaki ilkelere ve erdemlerden tamamen soyutlanmamıştır. Aydınlanmayla ahlakın amacı olarak kastedilen mutluluk üzerinde bir dönüşüm söz konusu olmuştur. Dinlerin, dünyaya önem vermeden yaşanacak arınma sonrası ulaşılması hedeflenen mutluluk va'di, Aydınlanmayla birlikte yerini doğaya ve insanın kendine önem vermesiyle gerçekleşecek mutluluk va'dlerine dönüşmüştür.

---

⁴³¹ Arıcı, "Mutluluk Tarihi", s. 233-234.

Aydınlanma döneminin filozoflarından Montaigne (1533-1592) kişinin mutlu olabilmesi için sahip olduğu şeylerin keyfini çıkarması gerektiğini öne sürmüştür. Francis Bacon (1561-1626), dinlerdeki iyi kavramı üzerinden ulaşılan mutluluk yerine, iyi kavramını bireyin, toplumun ya da bütünü iyiliği içerisinde değerlendirerek⁴³² bu kavramla ulaşılmak istenen mutluluğun yönünü dünyaya ve insana çevirmiştir. Aydınlanma çağında mutluluk, insanın bu dünyada erişebileceği bir hak olduğu için, insan en yüce değeri olan mutluluğa erişme yollarını bu dünyada aramalıdır.⁴³³ Bu dönemde ahlaki yasalar insanların çıkarları doğrultusunda oluşturularak, kişiyi dünyada bireysel mutluluğa götürmelidir. Francis Hutcheson (ö.1746), ceza korkusuyla oluşturulan erdem yerine, Tanrı'ya veya ilahi vahye dayandırılmadan, insanı düzenleyen ve yönlendiren ahlaki duygularla oluşturulan ahlak düşüncesini öne çıkarmıştır. Amaç ise fazla insan için daha fazla mutluluk şeklinde dünyevi bir doyumla sınırlıdır.⁴³⁴ David Hume (ö. 1776), ahlaki ilkelerin belirlenmesinde duygulardan ziyade duyguları önceler. Onun ahlak sisteminde ahlakın amacı içe duygudaşlık adını verdiği çıkar gözetmeyen yarardır. İnsanların zaaflarına yenik düşmemesini ve erdemlerin ahlaka dönüşmesini sağlayan şey duygudaşlık ilkesiyle hareket etmektir.⁴³⁵

19. yüzyıla gelindiğinde ekonomi, felsefenin zevk ve mutluluk ihtiyacını gözetmesinin önüne geçmiş ve geleneksel ahlak söylemleri sertleşmeye başlamıştır. Bu nedenle ahlak ve mutluluk yaklaşımlarında yeniden bir reform hareketlerinin oluştuğunu görmekteyiz. Dini insana dair unsurlardan uzaklaştırmak yerine uzlaştırmacı tavır ortaya çıkmıştır. İncil metinlerinin yeniden okunup yorumlanmasıyla birlikte aslında İsa'nın dünyaya önem vermeyen yanının abartıldığı ortaya çıkarılmıştır. Bunun sonucunda insana verilen önem ahiretle bağdaştırılmıştır. Erdem, iyi ve doğru olana yöneltmek olarak belirlenmiştir. Mutluluk, toplumsal

---

⁴³² Arıcı, "Mutluluk Tarihi", s. 222.

⁴³³ Fatma Baynal, "Mutluluk Kavramının Felsefi, Psikolojik ve Dini Açısından İncelenmesi" *Darulfunun İlahiyat Dergisi*, Cilt 31, Sayı 2, 2020, s. 253.

⁴³⁴ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s. 60.

⁴³⁵ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 135.

alandaki bireyle ilgili ve özel hayatta bireyle ilgili olarak yapılmış ulaşılan durum haline gelmiştir.⁴³⁶ 19. yüzyıl Aydınlanma felsefesinde de insanın zaafı göz önünde bulundurularak bu zaafını yenmesi ahlaklılık için önemli görülmüştür. Bu duruma çözüm olarak da din yerine kişi mutluluğu, toplumun huzuru ve mutluluğu belirlenmiştir.

19. yüzyılın önemli düşünürlerinden Arthur Schopenhauer (1788-1860), insanın mutluluğu kendi iç dünyasında araması gerektiğini ve böylece hakikati kendi iç dünyasında bulan kişinin mutlu olacağını öne sürer. Nihilist felsefenin temsilcilerinden Friedrich Wilhelm Nietzsche'ye (1844-1900) göre mutluluk, erişilebilen değil, hissedilebilen bir olgudur. Ahlak, mutluluğa götüren değil, insanı kısıtlaması sebebiyle insana mutsuzluk vermektedir. Mutluluğu hissetmede ahlaktan ziyade insan ön plandadır. İnsan kendini güçlü hissettiğinde ve fitratına uygun yaşadığında mutluluğu hissedebilecektir.⁴³⁷

20. yüzyıl modernleşmesi, diğer tabirle çağdaşlaşma, gelenekten ve eskiden uzaklaşma şeklinde ortaya çıkan bu dönem, Batı etkisinin yoğunlaşmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemde mutluluk seküler bir yapıya bürünerek, Tanrı'nın lütfu olarak değil, her kişinin kendi tercihiyle oluşan bir durumdur. Mutluluk, elde edilmesi zorunlu, elde edilmediği takdirde ulaşılmaya çalışılan tek amaç olarak görülmeye başlanmıştır. Globalleşen dünyada teknoloji tüketimi artırmış, arz talep sonucunda piyasaların canlanması üretimi de arttırmıştır. Mutluluk bu bağlamda tüketen, isteklerini karşılayan birey açısından ve üretenin kar elde edip daha fazla kazanması ile elde edilen mutluluk olarak çıkar endeksli olmaya başlamıştır. Ahlak ve mutluluk kavramlarının bireye dönük olması, ancak diğer dönemlerden farklı olarak kişinin arzularını karşılamaya yönelik olması, beraberinde daha çok mutluluğu değil, bunalım, depresyon gibi psikolojik rahatsızlıkları getirmiştir. Doyurulamayan bu arzular devam ettikçe kişi elindeki daha fazlasını istemekte, isteklerine

---

⁴³⁶ Arıcı, "Mutluluk Tarihi", s. 236.

⁴³⁷ Arıcı, "Mutluluk Tarihi", s. 224.

ulaşamayınca da ahlak dışı davranışlar sergilemeye başlamaktadır.⁴³⁸ Nitekim bu yüzyılda meydana gelen, I. ve II. Dünya savaşları siyasal, ekonomik ve toplumsal açıdan ağır bir bilançoya neden olmuştur.⁴³⁹ Buhranların yoğun olduğu bu süreçte felsefe ve din kimi noktalarda yollarını kesiştirerek kimi zaman ise ayrı kollardan insan hayatında söz sahibi olmaya devam etmiştir. İnsanları buldukları durumdan kurtarsın diye mutluluğa dair yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Dünyanın tümünden değişmesi ve insanlığın antik kölecilikten emperyalist kapitalizme kadar hiç sekmeden ona daima tahakküm eden oligarşik yapılardan tamamen kurtulması, gerçek bir mutluluğun herkese sunulmuş yaşamsal bir olanak olabilmesi için başlangıç koşulu olmuştur. 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın büyük bölümü boyunca, dünya ölçeğinde, mutlu olmak için dünyayı değiştirmek gerektiği anlayışı çok etkili olmaya devam etmiştir.⁴⁴⁰ Modern dünyada felsefede metanın hâkimiyeti, iletişimin egemenliği, paranın evrenselliği, üretimde ve teknikte uzmanlaşma gibi engeller, hakiki yaşam ve mutluluk fikrinin, tüketime dayalı bir tatmin görünüşüne indirgenmesini hedeflemiştir.⁴⁴¹ Böylece mutluluk anlayışları seküler bir perspektife bürünerek, erdemle veya öteki dünya ile bağlantısını yitirmiştir. Bertrand Russell, mutluluk Tanrıların lütfu değil insanın kendi çabasıyla ulaşabileceği şeydir, demiştir. Modern zamanda mutluluğun insanların elde etmesi gereken bir hak olarak algılanması, insanların mutlu olmak için çaba sarf etmesine, bu dünyada mutlu olmak için elinden gelen her şeyi yapmasına ve kendine yetemediği durumlarda mutsuzluğunun artmasına neden olmuştur.⁴⁴² Jean Baudrillard (ö. 2007) da üretim-tüketim ağında bulunan insanın mutluluğu üzerinde durmuştur. Ona göre, bireylere aşılana, tükettikçe mutlu olacaksınız düşüncesi sahte mutluluktur. İnsanlar böyle mutlulukların peşine düşerek gerçek mutluluktan uzaklaşmaktadır; tüketim merkezli

---

⁴³⁸ Baynal, “Mutluluk Kavramının Felsefi, Psikolojik ve Dini Açından İncelenmesi”, s. 251.

⁴³⁹ Arıcı, “Mutluluk Tarihi”, s. 236, 237.

⁴⁴⁰ Badiou, *Gerçek Mutluluğun Metafiziği*, s. 52.

⁴⁴¹ Badiou, *Gerçek Mutluluğun Metafiziği*, s. 22.

⁴⁴² Baynal, “Mutluluk Kavramının Felsefi, Psikolojik ve Dini Açından İncelenmesi”, s. 257.

olmayan insanlar ise gerçek mutluluğa ulaşacaklardır.⁴⁴³ Bu dönemde Tanrı'ya insanı mutlu etmek gibi bir misyon yüklendiği için Tanrısal bir çıkış yolunun olmaması kişiyi ümitsizliğe kadar sürüklemiştir.

Pozitivist düşünce, insanı rasyonel boyuta indirmediği için, diğer düşünceler de hayatı anlamlandırmak açısından önemli bir yerde olan ahlakı rasyonelleştirmiş, ölüme ve hayata herhangi bir anlam yüklememiştir. Hayat onlar açısından ölümlerle son bulan amaçsız bir olgudur. Jean-Paul Sartre (ö. 1980) başta olmak üzere varoluşçu filozoflar, hayatı bu anlamsızlıktan kurtarmak için varoluşa anlam yüklemeye çalışmışlardır. Salt rasyonel düşünce kozmogonik ve özellikle de eskatolojik bir söyleme sahip olmadığı için "varlığın anlamı nedir?", "neden ölüm var?" sorularına tatmin edici cevap bulamamıştır. Pozitivist sistemdeki varoluşsal krizin içerisinde ahlak anlamını yitirmiş, ölümlerle hiç olacak bir hayat için ahlaklı davranmak yerine bireysel haz ve mutluluklar ön plana çıkmıştır.⁴⁴⁴

2.6.2. Ahlakın Kaynağı Bağlamında

Ahlaki ilkeler söz konusu olduğunda, insanın eylemlerindeki özgürlüğüne ve bu buna bağlı olarak sorumluluğun eskatolojik yönüne bakmak bir gereklilik olarak görünmektedir. Bununla birlikte gerek özgürlük gerekse de sorumluluk, ödül/cennet ve ceza/cehennemi bir sonuç olarak kabullenmede göz ardı edilemeyecek iki ahlaki tartışma alanıdır.

İnsan, yaşamında devletin koyduğu kurallar sınırlılığında hayatını sürdürmekte, "Ben özgürüm!" diye iradesinin istediği herşeyi eyleme dökmemektedir. Kanunlar ne yapması veya ne yapmaması gerektiği noktasında insanın hayatının her alanında yer almaktadır. Buna karşın dünyada işleyen hukuk sistemi, yapılan fiillerin şahsiliğinden ötürü, işlenen suça karşılık kişiye gerekli cezayı vermektedir. İnsan iradesiyle düşündüğü şeyleri gerçekleştirmede özgürdür aslında ve bunu

---

⁴⁴³ Arıcı, "Mutluluk Tarihi", s. 224.

⁴⁴⁴ Adıbelli, "Dinlerdeki Kozmogonik ve Eskatolojik Anlatılar Bağlamında Ahlakı Anlamlandırmak", s. 51-52.

gerçekleştirmek istediğinde kanunlar onu engelleyemez. Bir şeyler yapmak istemeyi düşünme aşamasına kadar kişi özgürdür. Problem, yaptıklarının kanuna uymaması durumunda gerekli cezanın verilmesi noktasındadır. Kişinin eyleminin sonucunda istemeyeceği bir cezaya maruz bırakılacağını bilmesi, iradesi olmasına rağmen yapacaklarını sınırlandıracağı için dolaylı olarak özgürlüğünü de sınırlandıracaktır. Dinlerde de sistem böyle işlemektedir. Tanrı insanlara ne yapıp yapmamaları gerektiğini araçlarla bildirerek, kurallar koymuştur. İnsanlar bu kurallara uyup uymamaya bağlı olarak, ahirette ödül/cennet veya ceza/cehennem şeklinde karşılık görecektir. Dini sistemlerin ve temsilcilerin, itaati sürekli vurgulamasından ve cehennemin vahşetinden dolayı kişi sistemin içerisindeki özgürlüğünü sorgulayamamakta ve zamanla bu durum kişi açısından normalleşmektedir. Tanrı'nın insana birçok seçenek sunmasına rağmen, cennet ve cehennem faktörünün unutulmamasını istemesi ve insana seçtiklerinin bedelini ödetmesinden dolayı, insan, fiillerinde özgürdür denebilir mi? Eğer özgür ise bu özgürlüğünün sınırlılıkları var mıdır? Özgür değil ise insan yaptıklarının sorumluluklarını hangi noktalarda yüklenebilecektir?

İlahi buyrukların neticesinin ödül ve ceza olması aslında görüldüğü kadar masum değildir. İnsanların yaptıkları, ahlaki eylemlere dışarıdan yönlendirmedi. Bu yönlendirmeden dolayı insanların seçimleri de belirli çerçeveler içerisinde tutulmakta, irade özgürlüğü meselesi kişi yaşantısıyla birlikte ele alındığında paradoksa neden olmaktadır. Ahlaklı olmak, ahlaklı olmak için olduğunda kıymetlidir, birilerinin vadettiği ödülleri almak veya cezalardan kaçınmak için yapıldığında o bir alışveriştir. Aslında filozoflar da bu sebeple olsa gerek hedefin erdem gibi ahlak unsurları göstererek çıkarıcılık peşinde olmayı değil, fitrata uygun yaşayarak, bu yolculuğun sonunda bürünecek mutluluk gibi paha biçilemez bir ödül den bahsetmişlerdir. Bizce de cennet ve cehennem oluşumlarının kişi üzerindeki baskıları sebebiyle etik olmayan ahlak, özgürlüğü kısıtlanmış bir insan modeli ortaya çıkarmıştır. Burada teist olmasına rağmen dinlerin sistemlerindeki ilahi buyrukları eleştiren ve kişinin kendi olamamasından ötürü ölüm sonrası cennet ve cehennemin

varlığına inanmayan varoluşçu filozof Kieckegard'ın düşüncelerinden bahsedilebilir. Kieckegard, ölüm sonrası üzerinde, yaşamı anlamlandırma çabası içerisinde olmuştur. Ölüm sonrasında hayatta kalmanın imkânı ve formları gibi sorunları, dünyadaki etik görevlerimiz üzerinde meydana gelen dikkat dağıtıcı unsur olarak gördüğü için değinmemektedir. Ölümün varoluşsal olarak getirdiği problemlerin sınırlarını dünyayla sınırlı tutarak ölümü öte dünya fikrinden ayırmaktadır.⁴⁴⁵ Aslında genel olarak varoluşçular için ahlak yasaları, öteki dünya gibi uzak bir hedef yerine bu dünya mutluluğunu vadetmelidir. Rönesanla birlikte unutulmaya yüz tutmuş ölüm, 19. yüzyılda Kieckegard ile yeniden gündeme gelmiştir. Kieckegard *Korku ve Titreme* eserinde Hz. İbrahim üzerinden evrensel ahlak yasalarına uymada, kişinin bireyselliği arasındaki gerilimi ortaya koymaktadır. Evrensel ahlak yasasına uyma zorunluluğu, kişiyi diğerlerinden ayıran bir özelliği bulunmayan, ortalama birine dönüştürür. Evrensel ahlak yasaları, kişinin kendine aitlik, bireysellik hakkını elinden alarak kişiyi evrensel ahlak yasasını uygulayıcı ortalama birisine dönüştürmektedir. Karl Jaspers ahlak yasalarını, insana kendi dışından her türlü şeyin nereden geldiğini farketmeksizin, insanın sınırsız özgürlüğünün önünü keserek, suçluluk, kaygı ve hayatın anlamsızlığı duygularına sürüklenmesine neden olduğu gerekçesiyle eleştirmiştir.⁴⁴⁶ Nietzsche, öte dünya odaklı yaşam için sunulan ahlaki buyrukları köle ahlakının buyrukları içerisinde yaşamayı emreden yasalar olarak gördüğü için Batı felsefesini ve Hristiyanlığı ölüm sonrası senaryolar noktasında eleştirmiştir. Öte dünya aslında Tanrı'nın ahlaki değerler kisvesi altında insanın istencini kısıtlamaktadır.⁴⁴⁷ Ateist varoluşçularda, insan ödül-ceza için değil, kendisi istediği için ahlaklı olmalıdır düşüncesi hakimdir. Genel olarak varoluşçu filozoflar ise hayatı anlamlandırma noktasında bu dünyayla sınırlıdır; öte dünya inancı uzak bir hedefdir.

---

⁴⁴⁵ Yasemin Akış Yaman, "Kieckegard: Yaşam ve Ölüm Felsefesi", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 256.

⁴⁴⁶ Özgür Oktok, "Varoluşçuluk ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 341, 345.

⁴⁴⁷ Özgür Ekinci, "Yaşamı Olumlayan Bir Filozof Olarak Bergson", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s. 278.

Özgürlüğü seçme, sorumluluk ve bunaltı kavramlarıyla ilişkilendiren Sartre, insanın seçimlerinden tamamıyla sorumlu olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁸ Kişi, özgürlüğün verdiği güçle eylemlerini ne yöne çevirirse hayatı da o yöne doğru çevrilecektir. İnsan rastlantısal olarak ortaya çıkmış varoluşunu, yapıp etmeleri ve seçimleriyle anlamlı hale getirmektedir. Çünkü yaptığı şeylerin sorumluluğunu alan insanda meydana gelen iç daralmasından, eylemleriyle kendisini keşfetmesi sayesinde kurtulması mümkün olabilmektedir. İnsana yol gösterecek Tanrısal güç bulunmadığı için, kişi kendisinin klavuzu olmak zorundadır. İç daralması insanın özgürlüğünü keşfetmesini sağlayarak onu bilinçli bir şekilde eylem alanına yönlendirecektir.⁴⁴⁹ Bilinçli eylemler ise kişinin ahirette yaptıklarına karşılık verilecek hüküm kabullenmesini sağlayacaktır. Yani Tanrı bir kişi hakkında cehenneme gitmesine hüküm verdiğinde, kişi yaptıkları davranışa Tanrı tarafından zorlandığı için yapmak zorunda kaldığı şeklinde bir itiraz yöneltemeyecektir.

İnsanın yaptıklarından sorumlu tutulabilmesi ve yaptıkları neticesinde ödül veya cezadan bahsedilebilmesi için hür olması gerekmektedir. İnsanın iradesi dışında dış faktörlerin etkisinde kalarak özgürlük sınırının daraldığı durumlar vardır. İslam, böyle durumlarda kişinin, ahlaki değerlerden uzaklaşmadan kendi imkânları ölçüsünde kararlar verip yaşamasını yeterli görmüştür.⁴⁵⁰ Dünyadaki bazı durumlar bizim özgür irademiz dışında oluştuğu için Tanrı'nın adaleti gereği, insanları kendi kulvarlarında değerlendirerek, herkesten aynı ölçüde dinlerin sistemlerindeki ritüelleri uygulamasını beklememesi gerekmektedir. Sorumluluk bilinci özgür insanda sağduyu oluşmasını sağlamaktadır. Yapılan davranışların sorumluluğu kişiliğin oluşmasında önemli bir yere sahiptir. İnsanın yapması gereken ödev ile ahiret arasında bağ kurmak veya çelişki olduğunu öne sürmeye gerek yoktur. Burada amaç insanın ahlaki ödev ve sorumluluklarından yola çıkarak ahiretin varlığını temellendirmek değil; sorumluluğun ödül ve cezayı ilgilendiren yönüne vurgu

---

⁴⁴⁸ Nejla Akkoç, "Jean Paul Sartre'in Özgürlük Anlayışının Önemi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 20, Sayı 36, 2019, s. 220.

⁴⁴⁹ Akkoç, "Jean Paul Sartre'in Özgürlük Anlayışının Önemi", s. 223, 226, 229-230.

⁴⁵⁰ Akpınar, *Kur'an'da Kurtuluş Öğretisi*, s. 72, 81.

yapmaktır. Öldükten sonra gerekli yargılamalar ve hesaplaşmalarla kişinin ödül/cennet veya ceza/cehennem hayatı yaşamasına karar verilecektir. Kişinin yaptıklarının sorumluluğunu üstlenmesi, ahirette kişi için karar verilen hayata razı olabilmesi, ahlaki eylemlerin ahirete bakan yönü açısından önemli bir noktada yer almaktadır.

SONUÇ

Ölüm, meydana gelen ve gelebilecek bütün unsurlarıyla zamanın her döneminde dikkatleri üzerinde toplayan bir olgudur. Mitoslarda, dinlerde, felsefede ya doğrudan bahsedilmiş ya da sistemleri için çıkış noktası olarak kullanılmıştır. Ölüm, tek başına birçok ana konuyu içinde barındırdığı için literatürdeki araştırma alanı da bir o kadar geniş yer kaplamıştır. Ölüm kadar insan hayatında önemli yere sahip diğer bir olgu ise ölümün karşısında yer alan var olma olgusudur. İnsanın insan olmasına imkân sağlayan kendi varlığı, yokluğundan daha kıymetlidir. Neden var olduğumuz ya da var edildiğimiz sorusuna verilecek cevaplar nasıl olursa olsun gerçek anlamda hedefine ulaşmayacaktır. Kişinin kendi isteğiyle değil, dışarıdan müdahale ile ya da Tanrı'nın dilemesiyle ortaya çıkan bu var oluşu anlamlandırmak insan zihni açısından oldukça güç bir meseledir. Çözemediği problemler olsa da yaşamaya mecbur kılınan insanoğlu, her dönemde yaşamını anlamlı kılma çabasına girmiştir. İstisnalara rağmen genel olarak, bu anlamlandırma serüveninde insanoğlu, varlığını zıttı olan ölüm olgusuyla anlamlı kılmaya çalışmıştır. İki olgunun ortak yanı, hayatındaki kaçınılmaz varlığın kişiye özel olması ve birinin diğerini meydana getirmesinden kaynaklı oluşudur. Ölüm, varlığı anlamlandırması ve kaçınılmaz oluşundan dolayı tarihte bütün düşünce sistemlerinde ana bir rol oynamıştır. Genel olarak problemler ve bilinmezlikler ise ölüm sonrası durum için söz konusu olmaktadır.

Ölüm sonrası, metafizik âlemlerle ilintili olsa da diğer metafizik unsurlar gibi de değildir. Tanrı ve ruh gibi metafiziğin alanına dâhil olan kavramları tartışmak ile ölüm sonrası tartışmak aynı şey değildir. Örneğin, Tanrı, Tanrı olmasının gerekliliklerini yerine getirmesi açısından doğrudan veya aracılıkla dünya üzerinde varlığını hissettirmektedir. Aynı şekilde ruh da mahiyetini tam olarak kavrayamasak da insan vücuduna dâhil olması sebebiyle varlığını hissettirmektedir. Ölüm de doğrudan veya başkaları üzerinden şahit olunarak varlığını bir şekilde hissettirmektedir. Fakat ölümün uzantısı mahiyetindeki ölümden sonrası durum için

aynı şey söz konusu olamamaktadır. Ölüm sonrası hayatın varlığına ve mahiyetine dair ilk insandan günümüze kadar anlatılar mevcuttur, ancak ölüm sonrası, bilinemezliği ile anlatıları alt ederek, insana yalnızca itaat veya ön kabul hakkını vermektedir. Ön kabule mecbur bırakan unsurlar ise Tanrı'nın aracılıyla bildirdikleri ve insanın var olma arzudur. Özellikle varlığına kıymet veren insanın devamlılığını arzulamasından dolayı ve ölüm sonrasında yaşamın bilinmezliği sebebiyle ele alınması gereken meselelerdendir. Bilinemezliği ve tecrübe edilemezliğinden dolayı, çıkış noktaları sayesinde ölüm sonrasında imkânını ve kısmen mahiyetini anlamlandırabiliriz.

Ölüm sonrasını inkâr veya kabul, insanın yaşantısına ve ölümün uzantılarına yüklediği anlamla bağlantılıdır. Orayı tecrübe edecek olan ruh ve beden, ölüm sonrasına geçişin ilk aşamasıdır. Bedenin varlığına ve canlılığına bilimsel olarak yaklaşım organların ve beynin sistemli şekilde çalışması olarak kabul edilmesi veya asıl unsur olarak bedenin kabul edilmesi, bedenin ölümüyle birlikte fonksiyonlarının da devre dışı kalmasıyla maddi bir yok oluş olarak değerlendirilebilir. Bu tarz bir yaklaşım açısından ölüm sonrası hayat mümkün olamamaktadır. Bedenin hayati fonksiyonları zihin olarak kabul edildiğinde, bilimin gelişmesiyle beynin yaşatılarak dünyada gerçekleşecek bir devamlılık söz konusu olabilmektedir. Ruha yüklenen anlam Platon'da olduğu gibi düalist bakış açısıyla olduğunda, ruh yok olmayan ve asıl bir unsur olarak insanın ölümüyle de yok olmayacaktır. İşte bu noktada, ölümsüzlüğü arzu eden insan için ölümsüzlüğün mahiyeti nedir ve devamlılığı arzulamak tek başına yeterli midir sorusu gündeme gelir. Ruhun, varlığını devam ettirdiğinde içinde bulunacağı duruma ister ödül/cennet, ister ceza/cehennem diye isim verilsin, onu bir şekilde bir yaşamın içerisinde olması gerekecektir. Amaçsız, askıda kalmış bir hayat, kişi için öldükten sonra pek arzu edilir bir durum değildir.

Ölüm sonrası ödül ve cezaya muhatap olacak olan kişi düşünüldüğünde, ruh-beden-zihin yaklaşımları çerçevesinde kişisel özdeşlik problemi ortaya çıkarmaktadır. Kişinin, ölüm sonrasını nasıl ve ne ölçüde hissedeceği, kişi, kişilik kavramlarına yüklenen anlamla doğru orantılıdır. Örneğin, kişi beden ve ruhtan

oluşmaktadır önermesini kabul ettiğimizde ölüm sonrası ödül ve cezayı yaşayacak olan insanın yeniden diriltilmesi ile ilgili problemler ortaya çıkmaktadır. Yeniden diriliş ve yeniden yaratma kuramları, kişiyi oluşturan zihin, beden ve ruh formlarından hangisinin öncelendiğine bağlı olarak ölüm sonrası hayatı, kişinin bu unsurlardan hangisiyle birlikte devam ettireceğini karara bağlar. Yaşanacak ödül veya cezanın hakedilmesi ve kabul edilebilir olması için dünyada yaşayan kişi ile ahirette yaşayacak kişi, ya aynı olmalıdır ya da aynı olduğunu hissedecek yeterli sebeplerin olması gerekmektedir. Herhangi bir yerde ve zamanda, kişiye bütün unsurlarıyla aynı kişi olduğunu hissettirmesi ampirik benliği sayesinde olup, yapıp ettiklerini hatırlaması ise öyküsel kendilik yönüyle mümkün olur. Kişiliğin oluşumunda bu iki unsur kabul edildiğinde, ölüm sonrasına dair yaşantıyı dilemek anlamlı olacak ve yapılanların karşılığında kişiye biçilmiş durumlar kabul edilebilir hale gelecektir.

Dünyada yaptıklarının ve ahlaki davranışlarının anlamlandırılması, kişide ölüm sonrası hayat fikrini oluşturmaktadır. Ahlak ve ahlaki eylemler bağlamında yaklaşıldığında, ölüm sonrasında bunların karşılığını bulabilme umudu ölüm sonrası hayatın imkânını sağlamaktadır. Ahlaki ilkelerin ve eylemlerin amacının dünya ile sınırlı olduğu yaklaşımı olduğunda ise karşılığında verilecek ödül ve ceza dünya ile sınırlıdır. Ahlaki ilkeleri gerçekleştirmeyi ölüm sonrası yaşam amacıyla yapmanın ne kadar ahlaki olduğu ise tartışmalı başka bir konudur. Tanrı'nın dayattığı ahlaki ilkelere uyma zorunluluğu ve karşılığının ölüm sonrasında ödül ve ceza olması, insanın fiillerindeki özgürlüğü tartışmalarını doğurmaktadır. Ahlaki eylemlerin amacı dünya ile sınırlılığının yanında, insanın merkeze alınmasıyla birlikte hazcı ve eudaimonist (mutlulukçu) ahlak anlayışları ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşımların ölüm sonrasını ilgilendiren yanı ise mutluluğun ne olduğu, nerede gerçekleşeceği, arzulanan bu mutluluğun mahiyeti ve insana ne hissettirdiğidir. Ölüm sonrası bağlamda mutluluğa yaklaşıldığında, arzulanan mutluluğun kişiselleşmiş bir yönü olduğu görülür. Bu yüzden cennet hayatına dair anlatımlar, herkes için ve özellikle tasavvuf ve felsefe gibi insanın kendini gerçekleştirmesine önem veren sistemler için

pek önemli olmamış olur. Din felsefesinde ve felsefede, dinlerin cennetle ilgili vadettiği anlatımlar tevil edilmiş formda veya felsefi sistemler içerisinde harmanlanmış bir şekilde arzulan mutlu bir yaşam haline dönüştürülmüştür.

Cehennem söz konusu olduğunda, din felsefesinde özellikle Tanrı'nın iyi, adil, merhametli olması tartışma konusu olmaktadır. Literatür, filozofların cehennem konusunda çoğunlukla Hristiyan cehennem inancı üzerine yöneltilen eleştirilerden veya teistlerin savunma için kullandıkları temellendirmelerden oluşmaktadır. Tanrı'nın adaleti ve iyiliği söz konusu olduğunda, ebedi cehennem ve azabın varlığı tartışılmaktadır. Dünyada yaşanan ahlaki kötülüklerden yola çıkarak, kötülüğe uğramış kişilerin hakkını araması için ve dünyada düzenin sağlanması için cehennem Tanrı'nın adaletinin ve iyiliğinin neticesi olduğu savunulmaktadır. Ebedi cehennemi inkâr edenler Tanrı'nın kötü ve adil olmadığını söylemişler, Tanrı'yı inkâr lüksü olmayanlar ise ebedi cehennem inancını tevil yoluna gitmişlerdir. Evrenselci cehennem anlayışını savunanlar, cehennemin varlığını kabul ederler ancak ebediliğinin Tanrı tanımları ile çelişmesinden dolayı farklı alternatif yaklaşımlar öne sürmüşlerdir. Bazıları, günahkârların cezası ölçüsünce cehennemde kaldıktan sonra cennete gidebileceğini, bazıları ise sonsuz cehennem yerine yok oluşun, hem insan hem de Tanrı açısından daha anlamlı olduğunu savunmuşlardır. Cehennem cennete göre kabul edilmemesinde ve problem haline gelmesinde Kilise vaizlerinin tutumu ve cehennemi caydırıcı olarak vaazlarında sık kullanmaları etkili olmuştur. Ayrıca dünya üzerinde gerçekleşen kötülükler (dünya savaşları, salgın hastalıklar, holocaust vb.), insanları bezdirmiş, daha iyi şartların olacağı dünya inancı olsa bile içerisinde cehenneme yer vermek istememişlerdir. Bilimin gelişmesi, modernleşmenin etkisiyle insanın doğa üzerindeki hakimiyetinin farkına varması ve kendini değerli hissetmesi gibi sebeplerle din ve ahiret ikinci planda kalmış, cehennemden de pek söz edilmemiştir.

Sonuç olarak, din felsefesinde cennet/ödül ve cehennemin/cezanın imkânını ve mahiyetini belirlemenin sınırlılıklarından dolayı, konuyu ölümle bağlantılı hususlar üzerinden belirleme yoluna yöneldik. Bu noktada cennet/ödül ve

cehennem/cezanın imkânını izahta, ruh-beden anlayışları, ölümsüzlük arzusu ve ahlak meseleleri temel hareket noktalarımız oldu. Cennet/ödül ve cehennem/cezanın mahiyetini izahta ise mutluluk, zaman ve ölümsüzlük arzusunun detaylıca araştırılması temel dayanak noktalarımız oldu.

Bütün bunlarla birlikte bir kenarda ele alınmayı bekleyen çok önemli konu başlıkları hâlâ durmaktadır: Ahlaki eylemler sonucunda elde edilmesi umulan “mutluluk” olgusunun ne ifade ettiği, eskatolojik açıdan dönemsel olarak ele alınabilir. Ölümsüz olarak arzulanan hayatta ölümsüz olmanın mahiyeti, yaşanacak hayat noktasında detaylandırılabilir. Cennet ve cehennem düşüncesinin ahlaki ilkeleri uygulama noktasında insanın özgürlüğü ve Tanrı'nın ahlakiliği üzerine detaylı çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Abuzarova, Ülker; “Ölümsüzlük Arzusu Bağlamında Ahiret İnancının Felsefi-Psikolojik Temelleri”, *Din Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 2, 2019.
- Abuzerova, Ülker; “Ahiret İnancının Ontolojik Açıdan Temellendirilmesi”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlmî Mecmuası*, Sayı 10, Bakü, 2008.
- Adıbelli, Ramazan; “Dinlerdeki Kozmogonik ve Eskatolojik Anlatılar Bağlamında Ahlakı Anlamlandırmak”, *Bilimname*, Sayı 2, 2011.
- Akalın, K. Haldun; “Pavlos’un Gnostik Müjdesi: Kilise Cemaatinin Sonsuz Ölümü İle Ruhsal Seçilmişlerin Sonsuz Yaşamı”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Kars, 2015.
- Akan, Adnan; “Rousseau’nun ‘Eleştirel’ Ahlak Düşüncesi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 21, 2016.
- Akan, Nesrin; “Aristoteles’in Etik Anlayışı Doğrultusunda Katharsis”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, 2018.
- Akbaş, Muhsin; “Holocaust Problemi ve Tanrı: Teolojik ve Felsefi Cevaplar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 1, 2003.
- Akbaş, Muhsin; “Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 48, 2002.
- Akbaş, Muhsin; “Kişisel Kimlik ve Ölüm Sonrası Hayat”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 35, 2002.
- Akdemir, Ferhat; “Clark H. Pinnock'un Felsefi Teolojisinde Geleneksel Cehennem İnancının Eleştirisi ve Yok-Etmeci Cehennem Anlayışının Savunusu”, *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 2013.
- Akdemir, Ferhat; “Marilyn Mccord Adams'ın Din Felsefesinde Korkunç Kötülükler ve Cehennem Sorunu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, Cilt 2, 2013.
- Akdemir, Hüseyin, *Modern Ortadoks Yahudilik*, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Akgün, Tuncay; “Din Felsefesi Açısından Hristiyanlıktaki Cehennem İnancına Genel Bir Bakış”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 24, 2018.

- Akkoç, Nejla; “Jean Paul Sartre’ın Özgürlük Anlayışının Önemi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 20, Sayı 36, 2019.
- Akpınar, Musa, *Kur’an’da Kurtuluş Öğretisi*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2008, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Aksu, İbrahim; “Fârâbî Felsefesinin Temel Erdemleri”, *Edebali İslamiyet Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2018.
- Aktaş, Seda; “Klasik Psikanalizde Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Aktok, Özgür; “Varoluşçuluk ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Aktürk, Eyüp, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2012, (Yayımlanmış Doktora Tezi).
- Akyar, Nevfel ve Sayar, Süleyman; “Zerdüştî Kutsal Metinlerde Ahiret Tasavvuru”, *Mizanü’l-Hak İslami İlimler Dergisi*, Haziran 2020.
- Akyıldız, Cemile; “Söylencelerde ve Masallarda Elma Sembolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 21, Sayı 3, 2017.
- Altıntaş, Yusuf; “Yahudilikte Ahiret Anlayışı”, *Din ve Hayat*, Sayı 16, 2012.
- Arıcı Yalvaç, Handan; “Mutluluk Tarihi”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, 2020.
- Armstrong, Karen, *Mitlerin Kısa Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, Alfa Yay. İstanbul, 2017.
- Arvas, Abdusselam, *Folkloristik Prof. Dr. Süleyman T. Kayıpoç Armağani*, Hakim Yayınları, Ankara 2013.
- Asarkaya, Yusuf, *Hesiodos’a Göre Yunan Tanrıları ve Sıfatları*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Atak, M. Ali, *Gilgamiş Destanı*, Anonim Yayınları, İstanbul 2011.
- Ateşli, Murat; “Ütopik Söylem Aracı Olarak Batı Sanatında Bahçe, Ada ve Yabanıl Doğa İmgeleri”, *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2016.
- Atkı, Selahattin; “Kötülük Problemi Karşısında Tanrı’nın Adaletini Savunmada Augustinus ve İrenaeus Örneği”, *Ibaness Konferans Serisi*, (24-25 Mart 2018).

- Avcı, Mahmud; “Seneca Etiğinde Bilgi, Erdem ve Mutluluk İlişkisi”, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, Sayı 10, 2019.
- Aydın, Fatih; “Teleolojik Ahlak Anlayışlarında Mutluluğa Ulaşmada Değerlerin Yeri”, *Asya Öğretim Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2014.
- Aydoğan, Emine; “Descartes’in Ahlak Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 55, 2018.
- Ayvaz, Muzaffer; “Mevlana Celaleddin Rumi’nin Ahlak Öğretisinde Mutluluk”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2018.
- Babuççu, Ali Han; “Aristoteles’te Ölüm ve Ölümsüzlük”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Badiou, Alain, *Gerçek Mutluluğun Metafiziği*, Çev. Murat Erşen, Monokl Yayınları, İstanbul, 2015.
- Badiou, Alain, *Sonlu ve Sonsuz*, Çev. Murat Erşen, Monokl Yayınları, İstanbul, 2017.
- Bal, A. Asker; “Mitos, Güncel Tarih Olduğunda”, *İdil Dergisi*, Sayı 24, 2016.
- Barry, Vincant; “Hayatta Kalma Hipotezleri”, Çev. Ufuk Özen Baykent, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Barry, Vincant; “Mitolojik Eserlerde ve Dini Öğretilerde Yaşam ve Ölüm”, Çev. Ufuk Baykent Özen, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Bayındır, Ahmet; *Ockhamlı William’ın Din Felsefesi*, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2014, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Baynal, Fatma; “Mutluluk Kavramının Felsefi, Psikolojik ve Dini Açından İncelenmesi” *Darulfunun İlahiyat Dergisi*, Cilt 31, Sayı 2, 2020.
- Bilen, H. Meral, *John Hick’in Diriliş İnancına Bakışı*, Ondokuz Mayıs SBE, Samsun, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Bircan, H. Hüseyin; “İslam Ahlak Felsefesinde "En Yüce Gaye" Kavramı ve Ahlaki Değerlerin Belirlenimi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 16, Sayı 3, 2004.
- Birekul, Mehmet; “Erken Dönem Sosyal Bilim Düşüncesinde Hegemonik Bir Söylem Olarak “İlkellik”, *Sosyal Ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Sayı 11, 2019.

- Bozca, Mehmet, *Eski Doğu ve Batı Kavimlerinde Felsefi Düşünce: Sümer, Babil, Asur, Hurri, Hitit, Grek*, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Bozkurt, Ömer, *Yeni Felsefe*, Maarif Mektepleri, Ankara 2020.
- Bulut Uslu, Nureşan; “Fârâbî ve Aristoteles’te Mutluluk Ahlakı”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, s.2018.
- Bulut, Ali; “Cahiliye Şiirinde Bazı Dini Motifler”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 18-19, 2005.
- Cengiz, C. Akın; “İnsanın Kendisini Gerçekleştirmesinde Adalet Kavramı”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 26, 2018.
- Cevizci, Ahmet, *17. Yüzyıl Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2019.
- Cevizci, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2017.
- Cevizci, Ahmet, *İlk Çağ Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2016.
- Cevizci, Ahmet, *Orta Çağ Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2017.
- Ceyhan, İrem; “Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, 2019.
- Coşgun, Sena; “Bir Yurttaş Yetiştirme Denemesi Sokrates ve İdeal İnsanı”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 29, 2015.
- Çapak, İbrahim; “Kıbrıslı Zenon ve Stoa Okulu”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2015.
- Çelebi, İlyas; “Sermedi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2019, ss. 496-497.
- Çelebioğlu, Ayşe; “Edebi Metinlerde Cehennem Tasvirlerinin Karşılaştırılması”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 32, 2014.
- Çelebioğlu, Ayşe; “İlahi Komedy ve Mi’raçnamelerde Cennet Tasavvurunun Karşılaştırılması”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, Erzurum, 2019.
- Çelikkol, Suat; “Stoa Felsefesinin Temel Görüşleri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname*, Sayı 37, 2019.
- Çetin, Zeynep Berke; “Mitolojik Eserlerde ve Dini Öğretilerde Yaşam Ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017

- Çetin, Zeynep Berke; “Sokrates Öncesi Felsefede Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017
- Çevik, Şükran; “Ergenlerde Ölüm Düşüncesi İntihar ve Din”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Sayı 9, 2005.
- Çiçek, Mustafa, *İslam Kelamında Cennet ve Cehennem*, Fırat Üniversitesi, SBE, Elazığ, 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çifçi, Meryem K., *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çiftçi, Ahmet, *Budist Kutsal Metinlerinden “The Questions of King Milinda”ya Göre Budizm’in Temel Nitelikleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çiftçi, Faruk; “Cahiliye Dönemi Zühd Edebiyatının Sosyal ve Kültürel Hayata Yansımalar”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 17, 2018.
- Çiftçi, Yusuf; “Ahlak ve Ahlaksızlık Arasında Nietzsche”, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2016.
- Çorak, Ahmet; “Benleştiren (Saf) Ben ve Benleşen (Ampirik) Ben”, *Meta Zihin: Yapay Zekâ ve Zihin Felsefesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2019.
- Demir Oralgül, Ezgi; “Günümüz Siyaset Felsefesinde Kimlik Sorununa Alternatif Bakışlar: E. Levinas, J. Butler ve C. Taylor’da Kimlik ve Siyaset”, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara, 2014 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Demirci, Kürşat, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş; Tanrılar, Ritüel, Tapınak, Ayışığıkitapları*, İstanbul, 2013,
- Demirel, Ayşe; “Hesse’nin Doğu Dinlerine Yaklaşımı”, *Akademik Bakış Dergisi Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Sayı 53, 2016.
- Dinçer, Duygu; “Dehşet Yönetimi Kuramı’nda Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Durak, Nejdet ve Alaca, Cengiz; “Fârâbî’de Mutluluk Tasavvuru ve Eskatolojik Boyutu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 43, 2019.
- Elmas, Mehmet Fatih; “Spinoza’da Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.

- Erdeğer, Büşra, *Yasak Meyve Bağlamında Kadının Konumunun Kur'an Açısından Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2012, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ergün, Cemal, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, Kahramanmaraş SBE, Kahramanmaraş, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Evrenosoğlu, Demet; "Sokratik Diyaloglarda Mit ve İşlevleri", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13, 2012.
- Günler, Ayşenur, *Berkeley'in İmmateryalist Metafiziği*, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Güzel, Cemal; "Platon'un Bilgi Görüşü", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, 2003.
- Harman, Ömer Faruk; "Cehennem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, 1993, ss. 225-226.
- Harman, Ömer Faruk; "Yahudilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul, 2013, ss. 201-207.
- Hasker, William ve Helm, Paul; "Tanrı Dünyaya Hükmederek Risk Alır mı?", Çev. Emine Gören Bayam, *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014.
- Homeros, *İlyada Destanı*, Çev. Ahmet Cevat Emre, Varlık Yayınları, 4.Baskı, İstanbul, 1971.
- Idzlak, Janine Marie ve Boyd, Craig A., ve Van Arragon, Raymond J.; "Ahlak Tanrı'nın Buyruklarına Dayanır Mı?", *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014.
- İlim, Fırat; "Giordano Bruno: Yaşam ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- İlim, Fırat; "İlkel İnançlarda Yaşam ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- İmamoğlu, Tuncay; "Eskatolojik Doğrulama Üzerine (I.M. Crombie Ve J. Hick)", *Marife*, Sayı 2, 2002.

- Karaali, Rukiye, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Karakaya, Talip; “Martin Heidegger Felsefesinde Ölüm Problemi”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 5, 2003.
- Karnas, Mustafa, *Gilgamiş Destanı*, Akıtaşı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Kaya, Mahmut, *Felsefe ve Ölüm Ötesi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kaya, Mustafa; “Platonun Ruh Kavramı”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, 2013.
- Kaygın, Serpil; “Ahlaki Doğa Algısı: Anaksimandros’un Kozmolojisinde Moira-Physis-Nomos İlişkisi”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 25, Ankara, 2018.
- Koç, Nur Emine; “Yeraltı Tanrıları”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 13, 2012.
- Koestenbaum, Peter, *Ölüme Yanıt Var Mı?*, Çev. Yılmaz Akgünlü, Okyanus Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Kumbasar, İ. Hakkı; “Herakleitos ve Lao Tzu’nun Düşüncelerinin Logos ve Tao Kavramları Merkezinde Karşılaştırılması”, *Felsefe Arkivi*, Sayı 46, 2017.
- Kutluer, İlhan; “Zaman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul, 2013, ss. 111-114.
- Locke, John, *İnsanı Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme1-2*, Çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, Ankara 1999.
- Manafov, Rafiz, *John Hick’in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2006, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Mascaro, Juan, *Dhammapada Gerçeğe Giden Yol*, Çev. Mehmet Ali Işım, Gün Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Mengüşoğlu, Takyettin, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1958.
- Müminoğlu, Kasım; “Berdyayev Felsefesinin Temel Özellikleri”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, 2017.
- Odabaş, U. Köksal; “Eudaimonia’nın Sokratik Görünümü Erdem Bilgidir ve Hiç Kimse Bilerek Kötülük Yapmaz”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1, 2019.

- Okay, A. Sıdıka; “Kant’ın Ölümsüzlük Varsayımı Bağlamında Ölümden Sonraki Hayatın Felsefi Gerekçesi Olarak Ahlak”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 42, 2019.
- Oktok, Özgür; “Varoluşçuluk ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Orak, Barış; “Mitos’tan Logos’a Geçiş ya da Grek Aydınlanması”, *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, Sayı 2, 2011.
- Orman, Enver; “Hegel’de Yaşam ve Ölüm Üzerinde”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Önder, Derya; “Parmenides’te Varlık ve Düşünme Bağlamında “var Olan” (On Ti), “var-Olan” (To On/to Eon) ve “varolma” (Einai)”, *Felsefe Arkivi*, Sayı 47, 2017.
- Özalp, Ahmet; “Modern Aklın Krizi: İlkellik Sorunu ve Mistik Bir Gerçeklik Olarak Din”, *Toplum Bilimleri*, Cilt 12, Sayı 23, 2018.
- Özalp, Hasan; “Aristoteles ve İbn Sînâ’nın Reenkarnasyonu Reddi”, *Dini Araştırmalar*, Cilt 16, Sayı 42, 2013.
- Özcan, Şevket, *Dinlerin İnsana Verdiği Değer: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Örneği*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2013, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özgüç, Orhan; “Homeros ve Hesiodos’ta Adalet Kavramının Kökenleri ve Platon’a Yansımaları”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13, 2012.
- Özmen, Safiye, *M.Ö. III.-II. Binlerde Mezopotamya-Anadolu Kavimlerinin Dini İnanç ve Âdetleri*, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Öztürk, Mustafa; “Cennet Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler”, *İslamiyat*, Sayı 1, 2001.
- Öztürk, Fatih ve Çalışkan, Sadık ve Özdemir, Musa; “Geç Dönem Stoa Felsefesinde Yaşam Sanatı Olarak Etik Anlayışı”, *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, c. 3, Sayı 2, 2017.
- Öztürk, Ümit; “Parmenides Ontolojisi Hakkında: Bir Başlangıç”, *Mavi Atlas*, c. 5, Sayı 2, 2017.
- Pattabanoğlu, F. Zehra; “Seneca’da Felsefe ve Ölüm”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 22, 2015.

- Pütün, Reyhan; “Beynin Evrimi Işığında Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Rosenberg, Donna, *Dünya Mitolojisi*, İmge Kitabevi, Çev. Koray Akten, Erdal Cengiz, Atıl Ulaş Cüce, Kudret Emiroğlu, Tuluğ Kenanoğlu, Tahir Kocayığit, Erhan Kuzhan, Bengü Odabaşı, Ankara, 2003.
- Rowe, William L. ve Snyder, Daniel Howard ve Bergman, Michael; “Kötülük Tanrı İnancının Aleyhinde Bir Delil Midir?”, *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014.
- Russell, Bertrand, *Felsefe Sorunları*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Sağlam, Bahaeddin; *Mitoloji ve Gerçek*, Anadolu Ofset Yayınları, İstanbul, 2015.
- Sandras, N. K., *Gilgamiş Destanı*, Çev. Sevin Kutlu - Teoman Duralı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.
- Saruhan, Müfit Selim; “Tanrı ve Ahlâk Kabuller ve Önyargılar”, *Eskiye*, Sayı 31, 2015.
- Saygın, Tuncay; “Merleau-Ponty’de Yaşam ve Ölüm”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Sekman, Aziz; “Kant’ın Ahlak Delili”, *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2017.
- Sevinç, Fatma, *Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Sevinç, Fatma; “Hititlerde Yer altı Dünyası”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, 2008.
- Shibles, Warren; “Epiküros’ta ve Stoa Felsefesinde Ölüm Düşüncesi”, Çev. Ali Han Babuççu, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Söylemez, M. Mahfuz; “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı”, *Milel ve Nihal*, c. 13, Sayı 1, 2016.
- Şahin M. Süreyya; “Cennet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, 1993, ss. 374-376.

- Şahin, Fatih, *Budizm'de Nirvana Anlayışı*, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Şahin, Naim, *Hegel'de Bazı Din Felsefesi Problemleri*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 1997, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Şenyürek, Eylül; "Psikolojik Açından Yaşam ve Ölüm", *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Taşman, S. Ertan; "Bilimsel Açıklamanın Tarihsel-Felsefi Temelleri Bağlamında Platon'un İdealar Kuramı", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, 2018.
- Taşdelen, Hacı Musa; "İlkel Toplumlarda Tek Tanrı İnancı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 122, Sayı 241, 2019.
- Tınaz, Nuri; "Yahova Şahitleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul, 2013, ss. 391-396.
- Topaloğlu, Bekir; "Huld", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, İstanbul, 1998, ss. 324.
- Toprak, İbrahim, *Cennet ve Cehennem Ebediliği*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Turner, Alice K. *Cehennem Tarihi*, Çev. Ayhan Sargüney, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.
- Turun, Dilek, *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler: İbnül-Cevzi Örneği*, Çukurova Üniversitesi SBE, Adana, 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tümer, Günay; "Budizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, 1992, ss. 352-360.
- Türkben, Yaşar; "Platon ve Abdülkerim Amasi'de Ruh Anlayışı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2017.
- Türkyılmaz, Çetin; "Herakleitos'un Adalet Görüşü", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, Sayı 2, 2015.
- Uncu, Ebru, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi SBE, Denizli, 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Vatandaş, Saniye; "Felsefenin Kadim Bir Konusu Olarak Ahlâk ve Ahlaki Eylemin Amacı Olarak 'Mutluluk'", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sayı 7, 2017.

- Walls, Jerry ve Talbott, Thomas; “Ebedi Cehennem Hristiyan Tanrı Tasavvuru İle Uyumlu Mudur?”, *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar* Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014.
- Yaman, Yasemin Akış; “Camus: Yaşam ve Ölüm Felsefesi”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Yaman, Yasemin Akış; “Kierkegaard: Yaşam ve Ölüm Felsefesi”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017.
- Yandell, Keith E. ve Byrne, Peter; “Tek Bir Din Doğru Olabilir Mi?”, *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, Ed. Michael L. Peterson ve Raymond J. Vanarragon, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara, 2014.
- Yasa, Metin, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 1998, (Yayımlanmış Doktora Tezi).
- Yasa, Metin; “İslâm Öncesi Felsefede ve İslâm Felsefesinde Eskatolojiye Yönelik Bazı Temel Görüşler”, *Din ve Hayat*, Haziran 2012.
- Yeniçeri, Selim, *Mısır’ın Ölüler Kitabı*, Neden Kitap Yayınları, İstanbul 2010.
- Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Işık Yayınları, İzmir, 2005.
- Yıldızdöken, Çiğdem; “Varlık Sorunsalının Ufkunda Ölüm Meselesi”, *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*, Ed. A. Kadir Çüçen, Sentez Yayınları, Ankara, 2017, s.291
- Yüksel, M. Arif; “Kur’anda Cennet ve Cennetliklerin Yaşına Dair Tartışmalar”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, Tokat, 2019.
- <https://www.turcebilgi.com/inisiyasyon>, Erişim Tarihi 23.01.2022.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Cehennem> Erişim Tarihi 5.09.2020.
- http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/dinlertarihi.pdf, Erişim Tarihi 05.03.2021
- <https://ozhanozturk.com/2018/02/07/hades-yunan-mitolojisi-pluto-roma-mitolojisi/>
- <http://www.felsefetası.org/osiris-ve-eski-misirda-oluler-kultu/> Erişim Tarihi 07.06.2020.
- <https://www.neoldu.com/hitit-mitolojisi-36078h.htm>, Erişim Tarihi 13.08.2020.
- <https://sozluk.gov.tr/> “Yeraltı Dünyası”, Erişim tarihi 12.08.2020.

https://www.academia.edu/36723946/D%C3%BCnya_Mitolojisi Erişim Tarihi
10.02.2020.

<file:///C:/Users/hp/Downloads/Homeros%20-%20Odysseia.pdf> Erişim Tarihi
10.04.2020.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Anatta> Erişim Tarihi 10.10.2020.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Perennial_felsefe Erişim Tarihi 10.11.2020.

<tr.m.wikipedia.org>, 'Kişi', Erişim Tarihi 02.01.2021.

